Ана Балканска

ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ ПРИ „ДЕМИР БАБА ТЕКЕ"

"Сборяново"

"Sboryanovo"

THE THRACIAN SANCTUARY AT „DEMIR BABA TEKE"

Ana Balkanska

СДРУЖЕНИЕ С ИДЕАЛНА ЦЕЛ "ХЕЛИС"
гр. Исперих

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
гр. Исперих

Ана Балканска

ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ ПРИ „ДЕМИР БАБА ТЕКЕ"

(ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ПЪРВОТО ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР. ХР.)

"Сборяново" II

ИК "Свят. Наука"
СОФИЯ, 1998

Управителният съвет на Сдружение "Хелис" благодари на ръководството на "Хан Аспарух" АД – гр. Исперих за това, че осигури част от средствата, необходими за отпечатването на тази книга.

ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ
ПРИ „ДЕМИР БАБА ТЕКЕ"

Първо издание

© Ана Балканска
© ИК "Свят. Наука"
ISBN 954 8223 51 1

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 8

Археологическият обект „Манастирът" 11

Ход на теренните проучвания. Археологически открития. Елементи на Светилище 29

Тракийско светилище 61

Заключение 75

Каталог на находките 77

Литература 114

CONTENTS

PREFACE 8

„The monastery" Archaeological site 11

Progress of the field investigations. Archaeological findings. Elements of a sanctuary 29

The Thracian sanctuary 61

Conclusion 75

Catalogue of the Finds 77

Bibliography 114

Предговор

Предлаганият труд представя резултатите от археологическите разкопки, извършени за пръв път през 1983-1989 г. на мястото, заемано от късносредновековния алиански манастир, построен през XVI век.

Изследването се състои от три части. В първата част е дадена характеристика на археологическия обект. Описана е природната среда, природните дадености, които са предпоставка за обособяването на древно култово място и възникването на тракийско светилище. Направен е кратък преглед на историческата обстановка, която благоприятства за развитието на значителен местен религиозен център навътре в тракийския хинтерланд на елинистическия Одесос. Даден е кратък обзор на историята на проучванията върху миналото на този район, в центъра на който се намира късносредновековният паметник. Тези проучвания съпътстват изграждането на новата българска наука в началото на века и с известни прекъсвания продължават близо столетие. Най-новият, засега последен, стадий в изследванията на обекта обхваща организирането и провеждането на системни археологически разкопки и проучвания. В хода на разкопките се очерта топографията на античния обект и бе установена топографическа приемственост между него и късносредновековния паметник. Оказа се, че тракийският културен пласт не е еднороден, а се състои от три слоя с различна дебелина, напластени през различни фази от живота на това място в древността, разграничени от естествени отлагания, при силно нарушена стратиграфия. Установено бе, че съдържащите се в тези слоеве строителни останки и други недвижими находки са групирани в три археологически комплекса, без пряка връзка помежду им, обособени по време и по тип като три различни форми на тракийското светилище, заемайки последователно пространство в това природно култово място.

Втората част на работата съдържа описание на строителните и други недвижими находки – елементи на светилище. Описанието е направено ретроспективно, с оглед на това, че неоспорими доказателства за съществувало на това място светилище се явяват тъкмо най-първо откритите внушителни руини на оградни стени от свещена ограда на свещено заградено място – теменос, сред издигащите се естествени скални жертвеници, сега включени в късносреднове-

Preface

This work presents the results of archaeological excavations, carried out initially during 1983 – 1989 at the location of the late Medieval Alian monastery, built in XVI cent.

This research comprises three parts. The first part contains the characterisation of the archaeological site. The natural environment and the circumstances are described, which serve as prerequisites for the emergence of the ancient cult site and the establishment of a Thracian shrine. A brief survey of the historical scene is made, which influenced favourably the development of a significant local religious centre in the heart of the Thracian hinterland of Hellenistic Odessus. The history of the investigations on the past of the region, in the centre of which the late medieval monument is situated, is discussed. These investigations parallel the emergence of new Bulgarian science at the turn of the century and with certain interruptions continue for almost a century. The newest and currently latest stage of the investigations of the site comprise the organising and conduct of systematic archaeological excavations and research. In the course of the excavations the topographic structure of the ancient site emerged and the topographic succession between it and the late Medieval monument was established. It turned out, that the Thracian cultural stratum is not uniform, but comprises three layers of varying thickness, stacked during different phases of the life of this site in ancient times, delimited by natural precipitation with strongly disrupted stratigraphy. It was established that the construction remains and other immovable finds contained in these layers group into three archaeological complexes, not linked directly with each other, differentiated by time and type as three different forms of a Thracian shrine, taking consecutive space in this natural cult site.

The second part of the work contains a description of the constructional and other immovable finds, constituting the elements of a shrine. The description is retrospective, since irrefutable proof of the once existing at this site shrine are the earliest discovered impressive ruins of enclosing walls of a sacred enclosure – temenos, among the rising natural rock sacrificial altars, now included in the late medieval architectural ensemble. In the course of the excavations remains of a clay-made cult building with its outfit belonging to an earlier shrine were discovered in the location surrounded by two of the enclosing walls of the temenos and below the level of their foundations. At a depth below the floor level of this building fragments of clay stucco of altar-

ковния архитектурен ансамбъл. В хода на разкопките, в пространството, включено между две от оградните стени на теменоса и под нивото на основите им бяха открити останките на глинобитна култова постройка с уредбата ѝ, принадлежащи към по-ранно светилище. На дълбочина под подовото ниво на тази постройка бяха разчистени фрагменти от глинени мазилки на огнища-алтари – останки от още по-ранна култова дейност на това място.

Относителната хронология и периодизацията на недвижимите находки се основават на строителната стратиграфия.

Анализът на масовия археологически материал и дребните предмети е с двояка насоченост: за датирането на находките и с оглед на тълкуването им. При нарушената стратиграфия сравнителният метод намира широко приложение.

Третата част съдържа обобщение на най-важните резултати. В хронологичен ред са разгледани откритите археологически паметници, като са направени опити за идейни реконструкции. Разгледан е въпросът за произхода, развитието и характера на тракийското светилище във формите, в които то е съществувало, според направените археологически открития и проучвания.

Разкопките бяха проведени от мен в сътрудничество с Б. Матева, от Градския исторически музей в гр. Исперих, и Г. Възвъзова, от Националния исторически музей в София. Автори на полевата фотодокументация и снимките на находките са на Ал. Колев и М. Азиз, от ГИМ в гр. Исперих, а на отделни снимки – Р. Станева, фотограф при АИМ БАН, и П. Ганчев, фотограф при ГИМ-Разград. Плановете на разкопките за времето 1984-1987 г. са дело на Ив. Рахнева, арх. техник при ГИМ-Разград, а през 1988-1989 г. – на П. Пенчев, арх. техник при ГИМ – гр. Исперих, който е автор и на чертежите. Рисунките са дело на Й. Русева, художник при АИМ БАН, а работните скици – на Г. Възвъзова. Предпечатната подготовка на книгата извършиха сътрудници на издателство „Свят. Наука", София.

Сърдечна благодарност изказвам на колегите от колектива, проучващ историко-археологическия резерват „Сборяново" за направените препоръки и споделен опит.

Специална благодарност изказвам на г-н Й. Стефанов, бивш директор на ГИМ – гр. Исперих, на чиято настойчивост и грижи за материалното обезпечаване се дължи осъществяването на изданието.

Авторът

hearths were cleared away – remains of still earlier cult practices at the site.

The relative chronology and periodisation of the immovable finds are based on construction stratigraphy.

The analysis of the mass archaeological materials and the small artefacts is dually aimed: both for the dating of the finds and for their interpretation. The comparative method is widely used, since the stratigraphy is broken.

The third part of this work contains a summary of the major results. The discovered archaeological monuments are presented by chronological order, and attempts at conceptual reconstruction are made. The issues of the origin, development and character of the Thracian shrine, in the forms it has existed, are discussed in accordance with the archaeological findings and research carried out.

The excavations were conducted by myself in co-operation with B. Mateva from the Isperih Town Museum of History (TMH) and G. Vuzvuzova from the National Museum of History (NMH) in Sofia. The authors of the field photo documentation and the photos of the finds are Al. Kolev and M. Aziz, Isperih TMH, a small number of photos are by R. Staneva, photographer, Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences (BAS), and P. Ganchev, photographer, Razgrad TMH. The excavation plans for 1984 – 1987 are by Iv. Rahneva, architectural technician with the Razgrad TMH, and for 1988 – 1989 – by P. Penchev, architectural technician with the Isperih TMH, who is also the author of the drafts. The drawings are by Y. Rousseva, graphic artist with the BAS Institute of Archaeology with Museum, and the working drafts – by G. Vuzvuzova. The preprint processing of the book is due to the employees of the "World. Science" publishing house of Sofia.

I express my deepest gratitude to the colleagues from the team, studying the "Sboryanovo" historic-archaeological reservation, for their recommendations and the experience shared.

I am especially grateful to Mr. Y. Stefanov, former Director of the Isperih TMH, whose persistence and material support have caused the realisation of this publication.

The Author

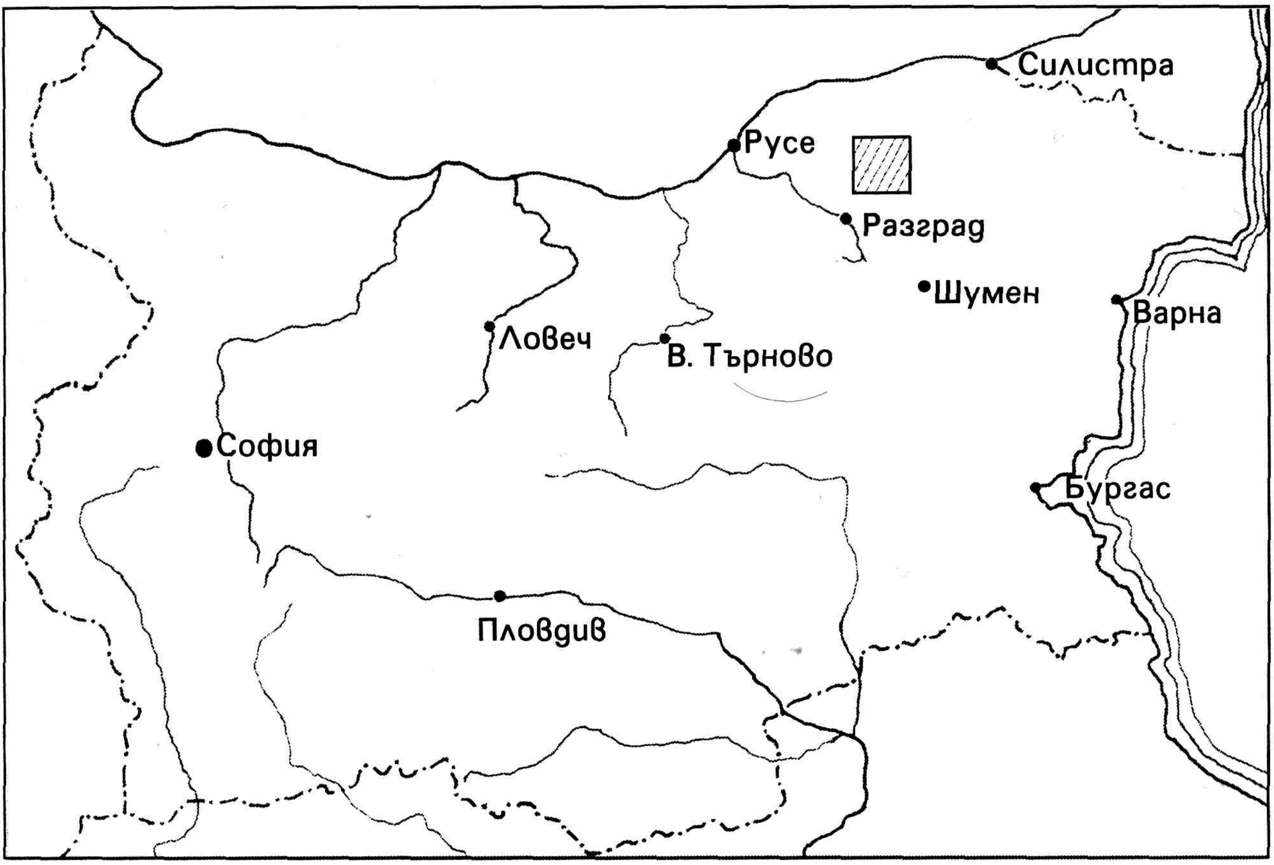
Силистра
Русе
Разград
Шумен
Варна
Ловеч
В. Търново
София
Бургас
Пловдив

КАРТА №1 **MAP №1**

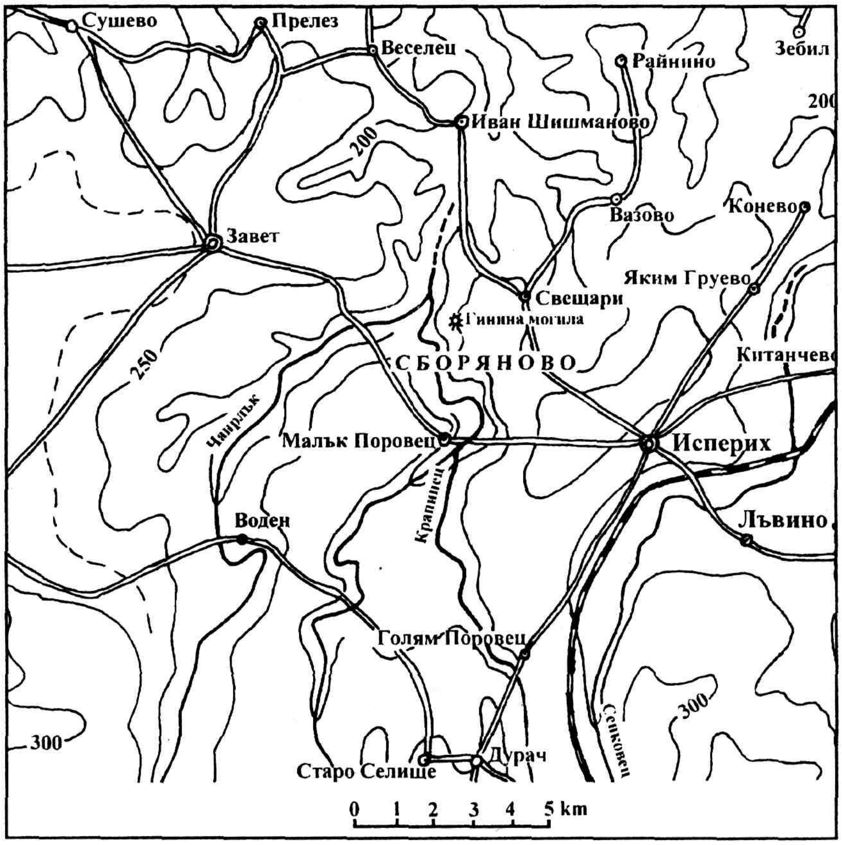
Сушево
Прелез
Веселец
Райнино
Зебил
200
Иван Шишманово
200
Вазово
Конево
Завет
Яким Груево
Свещари
Гинина могила
СБОРЯНОВО
Китанчев
250
Чанрлък
Малък Поровец
Исперих
Крапинец
Воден
Лъвино
Голям Поровец
300
Сенковец
300
Старо Селище
Дурач
0 1 2 3 4 5 km

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯТ ОБЕКТ „МАНАСТИРЪТ"

Природна среда

Късносредновековният паметник „Демир баба теке", известен под прозвището „Манастирът" се намира в най-ниската част на историко-археологическия резерват „Сборяново" (*карта №1*). Разположен е в живописна дълбока и тясна долина, в един от каньоните на р. Крапинец (Демир баба дере), врязан между широки плата със стръмни склонове (*карта №2*). Този район в северозападния край на Лудогорието има характерна геоложка структура[1]. Тя се състои от окарстени варовици и плитки льосови наслаги, както и други кватернерни пролувиални, дилувиални и алувиални напластявания и пясъчно-чакълести речни наноси.

Ландшафтът представлява силно изразен контраст между голите скални окарстени стени на високата част на долинните склонове, с издълбани от ерозията пещери и ниши и моделирани форми, наподобяващи зооморфни и антропоморфни фигури, и зеленината на гористия пояс в ниската част, по наклонените придолинни участъци, и тучната тревна растителност на долинните дъна в низината (*обр. 1*). Релефът се допълва от скални отломъци - изолирани скални масиви, отцепени и свлечени от скалистите брегове скални групи, каменни грамади и сипеи.

„THE MONASTERY" ARCHAEOLOGICAL SITE

Natural environment

The late medieval monument "Demir Baba Teke", known under the name "The Monastery" is located in the lowest part of the "Sboryanovo" archaeological reservation (*Map 1*). It is located in a picturesque deep and narrow valley, in one of the canyons of the Crapinets river (Demir Baba Dere), indented between wide plateaus with steep slopes (*Map 2*). This region in the north-west of the Ludogorie has a characteristic geological structure.[1] It consists of Karst limestone and shallow loess deposits as well as other quaternary prolluvial, dilluvial and alluvial strata and sand-gravel river deposits.

The landscape presents a pronounced contrast between the naked rocky Karst walls of the heights of the valley slopes, with erosion carved caves and recesses and modelled forms resembling zoomorphic and anthropomorphic figures, and the green of the forest belt in the lower part, on the sloping areas in the immediate vicinity of the valley, and the ample grassy plants of the valley bottoms in the lowland (*Fig. 1*). The relief is finished by rock splinters – isolated rock massifs, rock groups, broken off and slided down from the rocky river banks, stone heaps and screes.

Specific hydro-climatic conditions determine

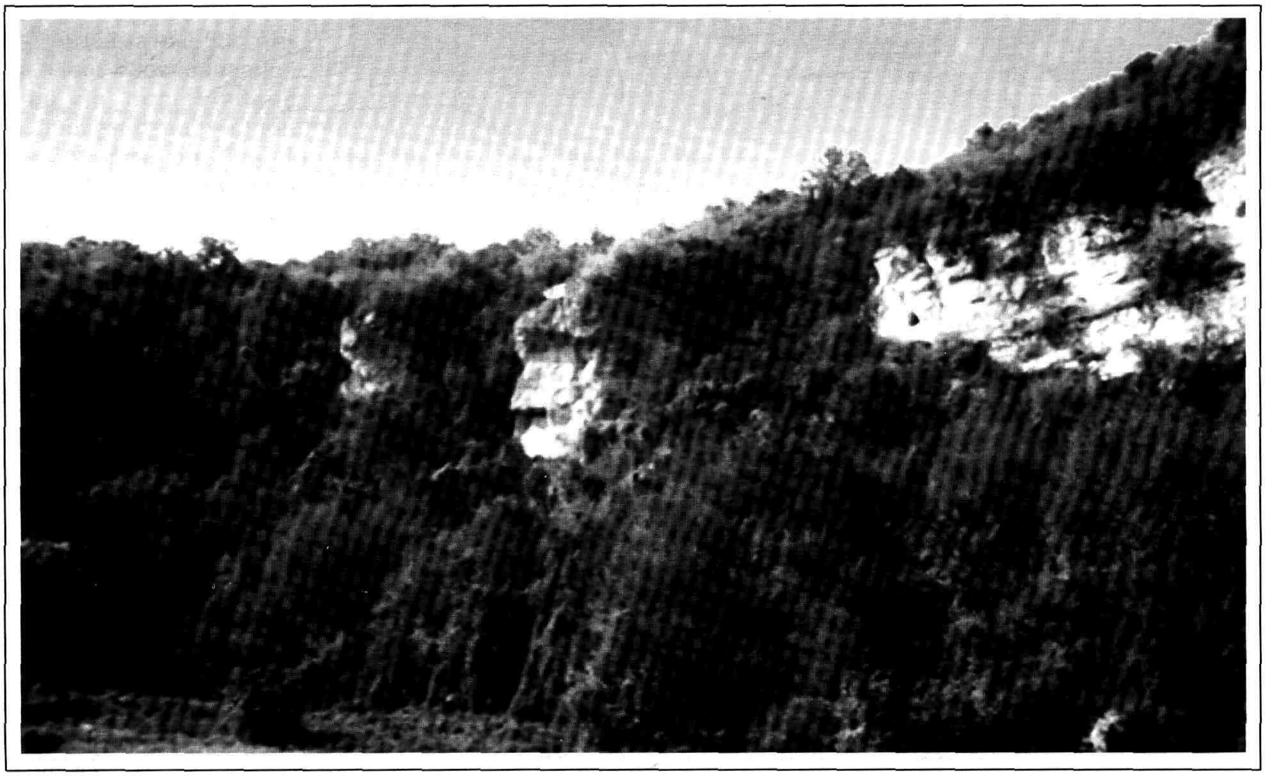

Обр. 1

Fig. 1

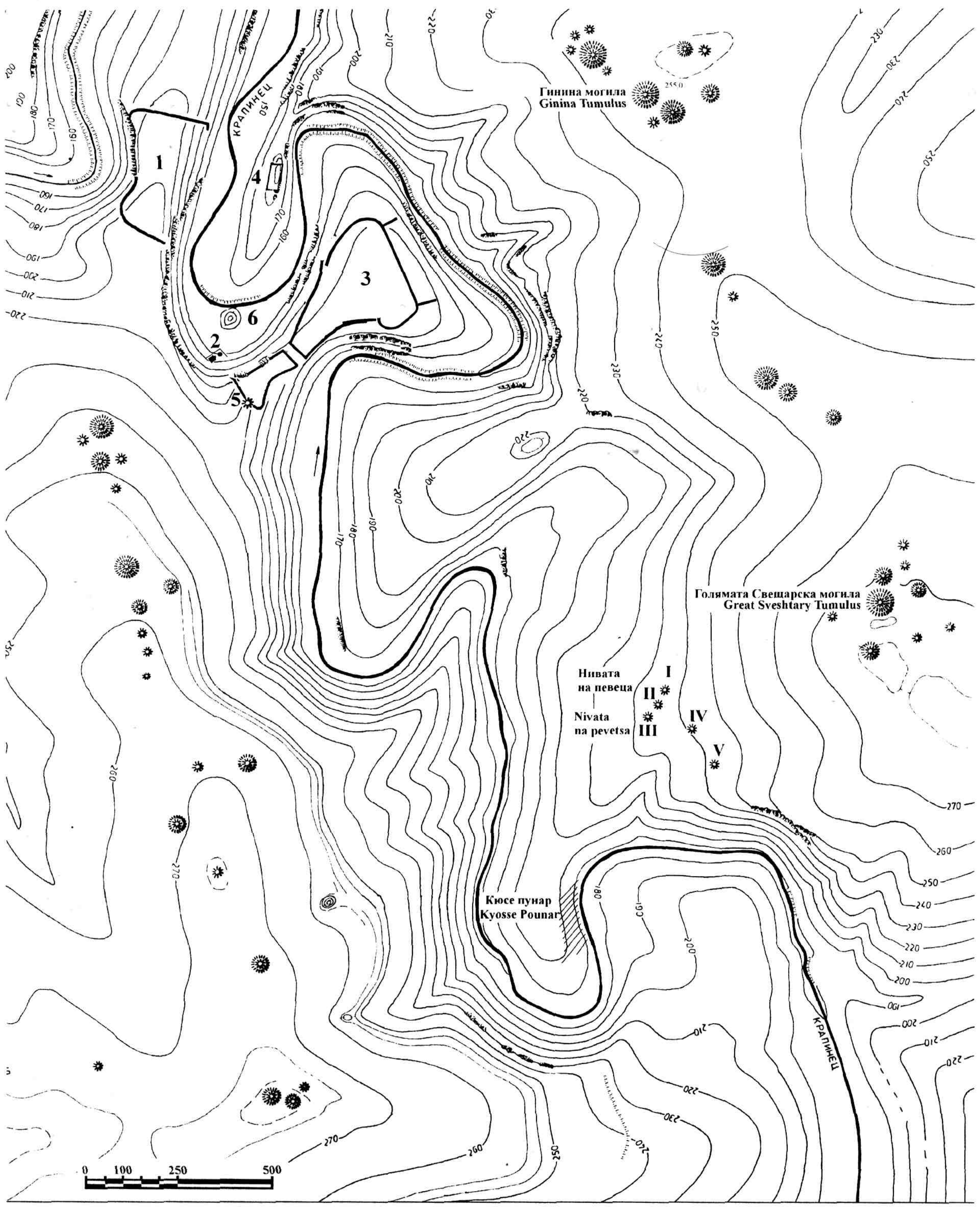
Гинина могила
Ginina Tumulus
255.0
Голямата Свещарска могила
Great Sveshtary Tumulus
Нивата
на певеца
Nivata
na pevetsa
I
II
III
IV
V
Кюсе пунар
Kyosse Pounar
КРАПИНЕЦ
1
2
3
4
5
6
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
0
100
250
500

1 Камен рид
2 Демир баба теке
3 Тракийски град при Водната централа

4 Късноантичен кастел
5 Ранновизантийска крепост
▨ Селище от рино желязната епоха
6. Праисторическа селищна могила

1 Kamen rid
2 Demir Baba Teke
3 Thracian city at the Water Supplying Station

4 Late Antiquity Fort
5 Early Byzantine Fortress
▨ Early Iron Age Settlement

КАРТА №2

MAP №2

Специфични хидро-климатични условия определят микроклимата на района. Умереноконтинентален – за периода V-I в. пр. Хр. е установено, че той е бил малко по-хладен и по-влажен в сравнение с днешните показания, при средногодишна температура до около и малко под 10° С и валежи около 600 мм^2. Надморското равнище на терена, заеман от текето е около ±100 метра.

Този район на Лудогорието прави изключение с доброто си водоснабдяване[3]. В дола се стичат подпочвените води, чието ниво тук е високо и те избиват на повърхността в множество карстови извори.

Археологическият обект „Манастирът" граничи с вододайната зона, експлоатирана от съвременната ВЦ „Димитрово". Във външния двор на текето се намира големия карстов извор „Петте пръста".

Река Крапинец, която освен притоците си, е поемала водите от многобройните извори, е била пълноводна, текла е непрекъснато и се е вливала в Дунав[4].

Растителността е била, както и днес предимно горско-дървесна, състояла се е от широколистни гори от т.нар. „парков тип" или „светла гора", „дъбрава", с единични дървета и групи дървета, при преобладаващ вид дъб и съпровождащ вид бук, а под тях предимно тревна растителност[5].

Археологическият обект „Демир баба теке" се намира в дъното на тесен речен завой, закътан в подножието на стръмни скалисти ридове и придолинни склонове и заема най-високата площ в Югозападния край на естествена крайречна тераса с наклон към речното корито (*обр. 2*). Късносредновековния архитектурен паметник е центриран спрямо скална група от три скални масива А, В, С (*план 1*).

Природната среда се е оказала от решаващо значение за обособяването още в дълбока древност на култово място. Контрастът в релефа на местността, силно подчертан от контраста между светлина и сянка, между искрящите, изложени срещу слънцето, скални стени с изсечени от ерозията причудливи форми, и падината, потънала във

the microclimate of the region – moderate-continental. It has been found that for the period V – I cent. BC it has been a little cooler and damper compared to today's readings, with average annual temperature up to about and somewhat lower than 10°C with rainfall around 600 mm^2. The differences in height above sea-level of the terrain where the teke is situated are about ±100 m.

This part of the Ludogorie is an exception with its good water supplies[3]. The ravine collects the subterranean waters whose level here is high, and they surface in a plenitude of Karst springs.

The "Monastery" archaeological site borders on a water catchment basin, exploited by the contemporary "Dimitrovo" waterworks station. The exterior yard of the teke hosts the big Karst spring "Pette prusta" (The Five Fingers).

The Crapinets river, which in addition to its feeders collected also the waters of the numerous springs, once had high waters, ran continuously and flowed into the Danube[4].

The flora was, like it is today, predominantly forests, consisting of deciduous groves of the so called "park type" or "light forest", "dubrava", with single trees and groups of trees, mostly oak-trees (Quercus), seconded by beech (Fagus), and mostly grassy plants below them[5].

The "Demir Baba Teke" archaeological site is located at the bottom of a narrow river turn, sheltered at the feet of steep rocky hills and valleyside slopes,

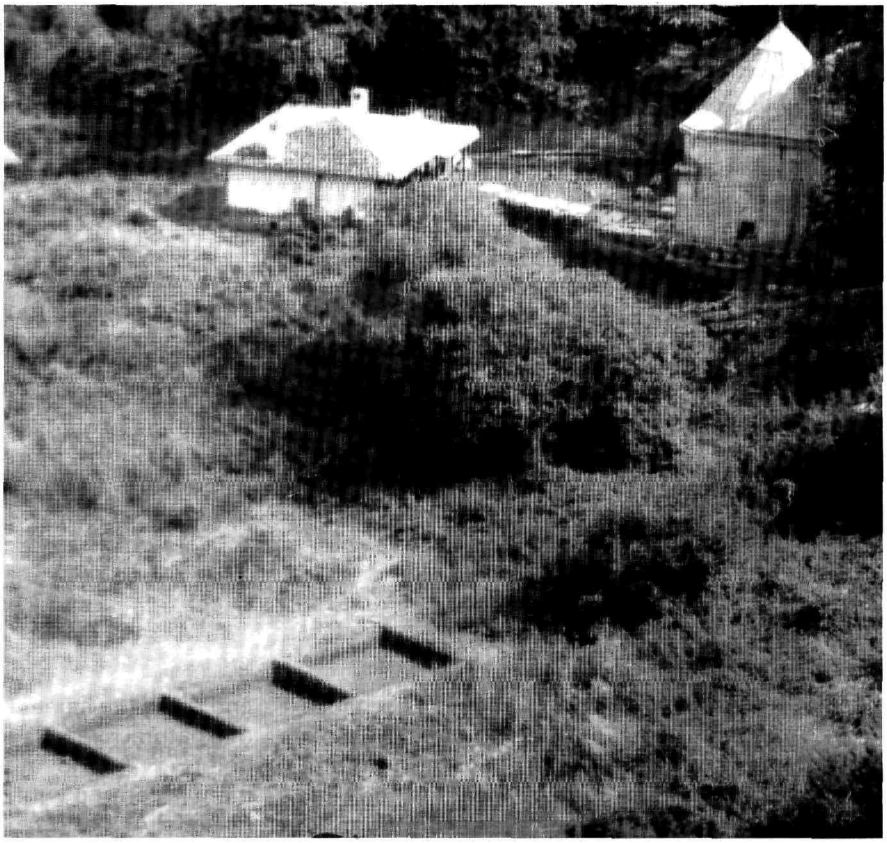

Обр. 2. *Fig. 2.*

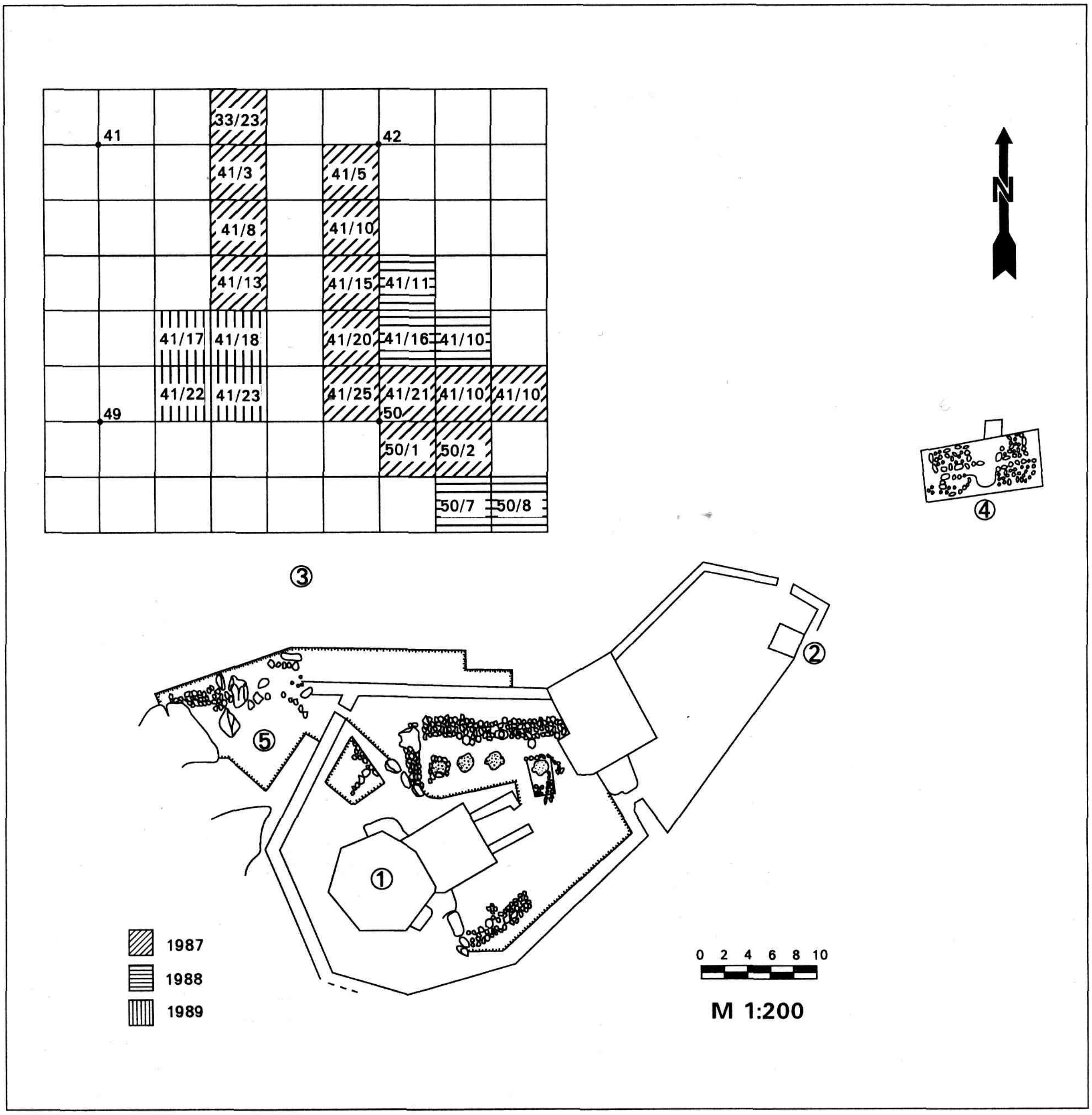
41
42
49
33/23
41/3
41/5
41/8
41/10
41/13
41/15
41/11
41/17
41/18
41/20
41/16
41/10
41/22
41/23
41/25
41/21
50
41/10
41/10
50/1
50/2
50/7
50/8
N
①
②
③
④
⑤
▨ 1987
▤ 1988
▥ 1989
0 2 4 6 8 10
M 1:200

План 1. Археологическият обект „Манастирът". Общ план

Легенда:

1. *Късносредновековният паметник „Демир баба теке";*
2. *Изворът „Петте пръстта";*
3. *Външния участък „Нивата";*
4. *Участък „Водоснабдителни съоръжения";*
5. *Сектор „Жертвени камъни"*

Plan 1. The "Monastery" archaeological site. General view

Legend:

1. *The late medieval monument "Demir Baba Teke";*
2. *The "Pette Prusta" spring;*
3. *The outer "Nivata" plot;*
4. *"Water-Supply" facilities location;*
5. *"Sacrificial stones" sector*

влагата на сенчестите гори, както и издигащите се скални масиви, въздействали върху религиозните представи у древните обитатели. Благотворните водоизточници – реката, бликащите извори с обилна питейна вода, са фактор за развитието на интензивен поселищен и религиозен живот в района.

and takes the highest area in the south-western edge of a natural riverside terrace sloping towards the river bed (*Fig. 2*). The late Medieval architectural monument is centred with respect to a group of three rock massifs: A, B, C (*Plan 1*).

The natural environment has been decisive for the emergence of a religious site since times imme-

Историческа среда

Историческата обстановка, в която възниква и се развива тракийското светилище при „Демир баба теке", се обуславя от стратегическото местоположение на областта. От най-дълбока древност оттук минават пътища, свързващи Долни Дунав и устието на реката през ниските проходи на Източна Стара планина с черноморските проливи и Източното Средиземноморие[6].

Археологическите обекти в резервата „Сборяново" са свързани териториално и хронологически. Засега тук най-рано животът е засвидетелстван в района на текето. На около 200 м североизточно от него се намира неголяма селищна могила (вж. *карта №2*), използвана като естествен подиум на ритуална дървена постройка, функционално принадлежаща към късносредновековния култов ансамбъл[7]. Могилата не е проучвана. Обаче при започналите през 1987 г. разкопки в свободните площи на северната ниска част на обекта „Манастирът", извън двора на текето (*план 1*), в съседство със селищната могила е открит културен пласт от каменно-медната епоха[8]. С праисторическото селище са свързани явно намираните разпръснати вътре в двора кремъчни ядра и остриета (*кат. № 115-121*). Отделни находки на каменни оръдия на труда са намерени и в близкия обект „Камен рид"[9].

Раннотракийско присъствие също е регистрирано в района на „Манастира" с няколко отделни керамични фрагменти от ранножелязната епоха[10]. Този факт намира обяснение в близостта на раннотракийския обект „Камен рид" (X-VII в. пр. Хр.)[11]. Един фрагмент с S-овиден орнамент (*обр. 3*), се явява сходен с керамичен фрагмент от могила II на могилния некропол в обекта „Нивата на певеца" от ранножелязната епоха (X-първата половина на IX в. пр. Хр.), въпреки че този обект е по-отдалечен от „Камен рид", на проходимо разстояние около 6 километра[12].

Най-ясно изразена топографски и хронологически е връзката на тракийското светилище с укрепения тракийски град, открит на платото североизточно от района на светилището, при водната централа „Димитрово"[13] и чрез това косвено с принадлежащите му могилни некрополи, със Свещарската гробница[14] под Гинина могила и другите разкрити гробници[15] (Вж. *карта №2*).

Тракийският археологически комплекс на територията на резервата „Сборяново", в който обектът „Манастирът" заема възлово положение, се вписва в южнодунавските предели на земите, обитавани от североизточните тракийски племена, образували племенната общност на гетите[16]. Оттук следва връзката между археологическия комплекс „Сборяново" и културата на гетите[17] през

morial. The contrast in the relief of the place, further stressed by the contrast between light and shadow, between the sparkling sun facing rocky walls with the strange forms carved by erosion and depression, sunken in the dampness of the shadowy forests, as well as the rising rocky massifs have strongly impacted the religious beliefs of the ancient inhabitants. The advantageous water supplies – the river, the spouting out springs with abundant drinking water have been a factor for the development of intensive settlement and religious life in the region.

Historic Environment

The historic environment for the emergence and development of the Thracian sanctuary at "Demir Baba Teke" is *dominated by the strategic placement* of the region. Since times immemorial it has been a crossing point for roads, connecting the Lower Danube *and the mouth of the river with the Black Sea* straits and the Eastern Mediterranean via the lower East Balkan passes.[6]

The archaeological sites in the "Sboryanovo" reservation are interrelated both by territory and chronology. So far the earliest traces of life here *have been found in the vicinity of the teke.* About 200 m to its north-east a small chalcolithic tell is located (*Map 2*), used as a natural platform of a *ceremonial wooden construction, functionally* pertaining to the late medieval religious ensemble.[7] The tell has not been investigated. However, during *the excavations which began in 1987 in the free areas* of the Northern low part of the "Monastery" site, outside the precinct of the teke (*Plan 1*), in the vicinity *of the tell, a cultural stratum of the Chalcolithic Age* has been discovered[8]. Obviously, the flint kernels and nibs (*Cat. 115-121*) found scattered in the court are *linked with the chalcolithic settlement.* Isolated finds of stone tools have been reported in the nearby "Kamen Rid" (Stone Hill) site.[9]

Early Thracian presence has been also registered in the "Monastery" area by several isolated pottery fragments from the early Iron Age.[10] This *fact is explained by the proximity of the early Thracian*

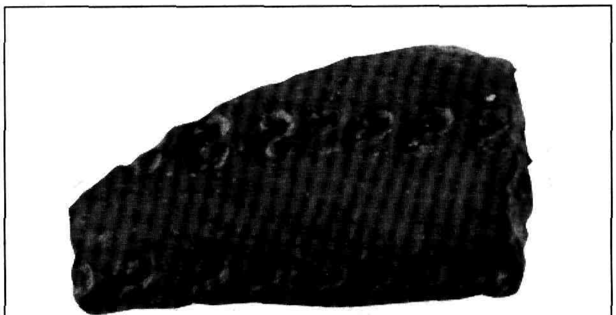

Обр. 3 *Fig. 3*

ранноелинистическата епоха, време на техния политически подем[18], като се явява и като реакция на тракo-македонските отношения по повод скитския поход на Филип II, тракийския поход на Александър III и политиката на Лизимах спрямо северозападно-черноморските елински колонии[19].

Между разкритото светилище в низината и разкопавания град на височината има пряка връзка през северозападната крепостна порта[20], която осигурявала и достъпа до изворите.

Материали от римската епоха не бяха намерени при разкопките в обекта „Манастира". Същевременно сведенията за колективни и единични находки на оброчни плочки на тракийския Херос от землището на с. Свещари[21] и две скулптури на Херос[22], намерени близо до текето, поставят остро въпроса за съществуването и мястото на тракийско светилище от това време в района на „Сборяново".

Оскъдни фрагменти керамика и стъкло от късната античност, както и единствена монета от тази епоха (*кат. № 135*), свидетелстват, че обектът е бил тачен по това време макар и само като традиционно свещено място.

Следи от българското Средновековие не бяха открити при разкопките на територията на обекта*. Традицията намира нова силна изява през XVI в. с построяването на алианския култов паметник[23].

История на проучванията

Историята на археологическите поучвания в района се преплита с военнополитически, стопанско-административни и културно-исторически интереси, обуславяни от стратегическото значение на Североизточна България, както и от ролята и значението на областта в културното наследство на страната. В тези проучвания се разграничават два етапа: *ранен* и *нов*. Ранният обхваща края на XIX в. до първите три десетилетия на XX в. ; новият е от началото на 70-те години на XX в. и продължава до днес. Всеки от тези два етапа преминава през отделни фази, като всяка е с определена насоченост. Първата, най-ранната фаза, съвпада с интересите на руската византинистика, дейността на Руския археологически институт в Константинопол и откриията в Абоба-Плиска[24]. Веднага след освобождението на България интересът към този район е много голям, както във връзка с организирането и благоустрояването на новосъздадената българска държава, така и като част от територията на ранносредновековната българска държава. А това е и вре-

site "Kamen Rid" (X – VII cent. BC)[11]. Moreover, one of the fragments with an S-shaped ornament (*Fig. 3*) is similar to a pottery fragment from tumulus II of the tumular necropolis at the "Nivata na Pevetsa" (The field of the singer) site from the early Iron Age (X – first half of IX cent. BC), although it is more remote, at a walking distance of about 6 km.[12]

The most clearly expressed topographically and chronologically is the relationship with the fortified Thracian town, found on the plateau to the north-east of the sanctuary area, near the "Dimitrovo" water station[13], and thereby indirectly – with its tumular necropoli, with the Sveshtari tomb[14] under Ginina tumulus and the other uncovered tombs[15] (*Map 2*).

The Thracian archaeological ensemble on the territory of the Sboryanovo reservation, where the "Monastery" site holds a key position, registers within the southern Danube confines of the lands, inhabited by the north-eastern Thracian tribes, which formed the tribal community of the Getai.[16] From this follows the sought link between the "Sboryanovo" archaeological ensemble and the culture of the Getai[17] during the early Hellenistic age, the time of their political uplift[18] – a response to the Thracian-Macedonian relations caused by the Scythian campaign of Philip II, the Thracian campaign of Alexander III and the policy of Lysimachus towards the north-western Black Sea Hellenic colonies.[19]

There is a direct connection between the found sanctuary in the lowlands and the settlement being excavated in the highlands via the north-western fortress gate[20], which ensured also the access to the springs.

During the excavations on the "Monastery" site no Roman Age materials were found. At the same time, reports of joint and isolated finds of votive tablets of the Thracian Heros from the area of the Sveshtari Village[21] and the two Heros sculptures[22] found in the vicinity of the teke, point out the issue on the existence and location of the Thracian sanctuary of that time in the "Sboryanovo" region.

Scarce pottery and glass fragments from late antiquity, as well as the only coin from that time (*Cat. 135*) evidence that the site was respected at the time although only as a traditional sacred place.

No traces of Bulgarian Middle ages were discovered in the excavations on the territory of the site.* Tradition finds another marked manifestation in XVI cent. with the erection of the Alian monument.[23]

History of the Investigations

The history of the archaeological investigations in the region intertwines with military-political, business-administrative and cultural-historical interests, determined by the strategic significance of North-eastern Bulgaria, as well as by the role and

---

* Сведението на Шкорпил за намерен кръст в началото на пътеката, водеща към текето, остава без потвърждение

* The report of Shkorpil about the finding of a cross, at the beginning of the path leading to the teke, has not been confirmed.

мето, когато се полага начало на модерната българска наука. В отговор на тези интереси братя Шкорпилови предприемат географски и историко-археологически проучвания в областта[25]. Набелязана е гъста мрежа от древни пътища, селища, крепости.

За пръв път Каниц споменава „Демир баба теке" като „мюсюлманско светилище", обгърнато с множество легенди. Той дава общо описание на късния паметник и околността, придружено с рисунка[26].

Карел Шкорпил, при своите археологически обхождания, определя района на археологическия обект „Демир баба теке" като „най-интересното място в областта, лежаща между р. Дунав и жп линия Русе – Варна"[27]. Неговото внимание е привлечено от местоположението му: на древен път, който извежда от Лудогорието на Дунав; част от добре развита, благодарение на изключително благоприятните в този край природни условия селищна система, допълнена с пещери, в които има следи от изкуствена обработка; в центъра на система от крепости, разположени по високите скалисти плата, заобикалящи текето.

Важни открития в областта на младата българска медиевистика изострят интереса към това място. Към него е насочено вниманието особено след намирането на Търновския надпис на Омуртаг и възникналия по този повод много оспорван въпрос за локализиране и идентификация на споменатия в надписа раннобългарски паметник[28]. Успенски и Шкорпил[29] определят текето като „едно от най-живописните места" в цялото Лудогорие, с много извори и следи от крепости. Според тях, то е построено на обитавано в древността място, което личало от запазените изсечени в скалата долни части на постройка. Шкорпил обръща специално внимание на „изкуствените издълбавания на мястото на текето" и на това основание пръв изказва предположението, че „тук е имало първоначално тракийско светилище"[30].

Втората фаза – от 20-те до 30-те години, е 10-годишен период, изпълнен с научни спорове, както за локализирането и идентификацията на паметника от Омуртаговия надпис, така и за характеристиката на съществуващия архитектурен паметник (текето).

През 1920 г. Ив. Велков посещава „Демир баба теке" по повод на спора за „Омуртаговия гроб". На свой ред той е впечатлен от живописното местоположение. В описанието, което той дава, е ясно изразено неговото становището за топографска приемственост между съществувало на това място тракийско светилище и издигащия се късносредновековен култов паметник[31]. Същото становище поддържа и Геза Фехер[32], който обосновано оборва К. Шкорпил, възприел по-късно прабългарската хипотеза[33].

Прабългарската хипотеза подхранва мест-

importance of the area in the cultural heritage of the country. These investigations differentiate two stages: early and new. The early stage encompasses the end of XIX cent. until the first three decades of XX cent.; the new one starts at the beginning of the 70-ies of XX cent. and to this day. Each of these stages passes through separate phases, each characterised by its orientation. The first and earliest phase coincides with the interests of the Russian Byzantology, the activities of the Russian Archaeological Institute in Constantinople and the discoveries in Aboba – Pliska.[24] Right after the liberation of Bulgaria the interest towards the region is very high, both in relation with the organisation and urbanisation of the newly created Bulgarian state, and as part of the territory of the early Medieval Bulgarian state. This is also the time when modern Bulgarian science is founded. In response to these interests the Shkorpil brothers undertake geographic and historic-archaeological investigations in the region.[25] A dense network of ancient roads, settlements and fortresses is outlined.

"Demir Baba Teke" is first mentioned by Kanitz as a "Muslim sanctuary", surrounded by numerous legends. He provides a general description of the later monument and its neighbourhood, accompanied by a drawing.[26]

Karel Shkorpil in his archaeological travels specifies the region of the "Demir Baba Teke" archaeological site as "the most interesting location in the area, lying between the Danube river and the railroad Rousse – Varna".[27] His attention was attracted by its location: an ancient road leading from the Ludogorie to the Danube; part of a well-developed due to the exclusively favourable natural conditions of the region settlement system, complemented by caves, which contain traces of artificial processing; in the centre of a system of fortresses, situated on the high rocky plateaus, surrounding the teke.

A number of important discoveries in the area of the young Bulgarian Medieval studies sharpen the interest on this location. It focuses the general attention especially after the uncovering of the Turnovo inscription of Omourtag and the emerging on that account much debated issue of the localisation and identification of the early Bulgarian monument mentioned in the inscription.[28] Uspenskii and Shkorpil[29] describe the teke as "one of the most picturesque locations" in the entire Ludogorie, with numerous springs and traces of fortresses. In their opinion it has been erected on a location inhabited since ancient times, which was evidenced by the preserved lower parts of a building cut in the rock. Shkorpil turns special attention to the "artificial hollows at the location of the teke" and based on that he is the first to voice the assumption that "a Thracian sanctuary has been situated here initially".[30]

The second phase – between the 20-ies and the 30-ies – is a decade full of scientific debates, both on the localisation and identification of the monument from the Omourtag inscription, and on the characteristics of the existing architectural monument (the teke).

Iv. Velkov visits "Demir Baba Teke" in 1920 on ни романтично-патриотични увлечения. Изтъкнатият местен културен деец, дългогодишен уредник и председател на Археологическото дружество в Разград Анани Явашов, който възприема прабългарската хипотеза, ентусиазирано предприема енергични действия за запазването на „тази българска светиня" от разрушение и обявяването ѝ за „българска старина"[34].

Изказаното по това време от Г. Фехер категорично мнение: „Никакви данни не съществуват, за да има тюлбето старогръцки или римски произход"[35], е основателно, що се отнася до съществуващата късносредновековна култова сграда. Но с това той не взема отношение към първоначалното предположение на К. Шкорпил за следи от тракийско светилище в основата на текето. Този въпрос остава открит и след контролните разкопки на Г. Фехер и Р. Попов през 1930-1931 г. на двете по-малки могили при Голямата Свещарска (Мумджиларска) могила[36], които се оказват тракийски надгробни могили от ранноелинистическата епоха. Повдигнатите научни спорове остават да тлеят десетилетия.

Новият етап в проучванията на обекта „Демир баба теке" започва през 1970 г. с подготовката за честването на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Междинният период от няколко десетилетия бележи събирателската дейност на ентусиазирани членове на краеведческия кръжок към читалището в гр. Исперих. Случайно намерените в района археологически паметници се предават за съхранение в археологическата сбирка към читалището[37]. През 1972 и 1974 г. Историческият музей в Разград организира комплексни изследвания на текето[38]. В резултат на геофизичните изследвания е установено, „че в двора (на текето - бел. А. Б.) има основи на стари сгради ..."[39].

Втората фаза от новия етап на проучванията започва след откриването на тракийската гробница в Гинина могила край с. Свещари през 1982 година. Знаменателното откритие е нов подтик за активизиране на проучванията в района. Създадени са научните програми „Гетика" по-късно преименувана „Североизточна България - древност и съвремие" с цел проучването на културата на гетите като изява на културно-историческото наследство на траките в гетските предели, разкриване на цялостната културно-историческа обстановка на територията, на която е бил създаден новооткритият паметник[40]. В тези програми „Демир баба теке" е набелязан като един от възловите обекти на основание на предположението, че в двора е съществувало тракийско светилище.

the occasion of arguments on "the Grave of Omourtag". He in turn is impressed by the picturesque location. His description clearly expresses his opinion about the topographic continuity between the Thracian sanctuary that has once existed here and the late Medieval religious monument now observable.[31] This point of view is shared also by Gueza Feher[32], who convincingly contradicts Shkorpil, who in turn later took to the ancient Bulgarian hypothesis.[33]

The ancient Bulgarian hypothesis gives food to local romantic-patriotic passions. The notable local cultural figure – the long-time organiser and chairman of the Razgrad Archaeological Society Anani Yavashov, who adopted the ancient Bulgarian hypothesis, enthusiastically takes energetic action for the preservation of "this Bulgarian relic" form destruction and its proclamation as a "Bulgarian antiquity".[34]

The opinion, voiced emphatically by G. Feher at the time, that "No data exist, to support the ancient Greek or Roman origin of the tyulbe (mausoleum)"[35], is quite reasonable with respect to the existing late medieval cult building. But with this he takes no stand on the initial assumption of K. Shkorpil about traces of a Thracian sanctuary in the foundations of the teke. This issue remains open also after the control excavations of G. Feher and R. Popov during 1930 – 1931 of the two smaller tumuli near the Big Sveshtari (Mumdzhilar) tumulus[36], which turn out Thracian funeral tumuli from the Early Hellenistic Age. The scientific debate raised smoulders for decades.

The new stage of the investigations of the "Demir Baba Teke" site begins in 1970 with the preparations for the celebration of the 13 centuries anniversary of the Bulgarian state. The intermediate period of a couple of decades is noted by the accumulation activities of enthusiastic members of the lore-student circle with the community club of the town of Isperih. The occasional findings of archaeological monuments are submitted for safekeeping to the archaeological collection of the community club.[37] In 1972 and 1974 the Razgrad Museum of History organises complex investigations of the teke.[38] Geophysical investigations have ascertained that "there are foundations of ancient buildings in the court [of the teke – A.B.] ..."[39]

The second phase of the new stage of investigations starts after the discovery of the Thracian tomb in the Ginina tumulus near the village of Sveshtari in 1982. The remarkable finding is a new stimulus to activate the investigations in the region. The "Getica" research program, later renamed to "North-Eastern Bulgaria – Ancient and Contemporary" is established with the objective to investigate the culture of the Getai as a manifestation of the cultural-historical legacy of the Thracians in the Getic confines, the uncovering of the entire cultural-historical environment on the territory, where the newly discovered monument was created.[40] In these programs "Demir Baba Teke" is singled out as one of the key sites, based on the assumption that a Thracian sanctuary has existed in this place.

Археологически разкопки. Цели, задачи и проблеми на проучванията. Описание на обекта

Археологическите разкопки започват при „Демир баба теке" през 1983 година. Това е третата фаза, която е продължение на новия етап в историята на проучванията на този паметник. Тази фаза се явява най-съществена, тъй като правените преди комплексни проучвания изключват археологически разкопки. Тези проучвания са с предварителен характер и с едностранчиви непълни резултати. Сега за пръв път чрез системни археологически изследвания се цели да се уточнят преди всичко геофизичните данни за наличие под повърхността на строителни останки, да се определи тяхният произход и да се реши въпросът за миналото, съхранено в заемания терен, оставило трайна и дълбока диря в традицията за съществувало тук древно култово място (*обр. 4*).

Археологическият обект попада на територията на паметник на културата в процес на консервационни и реставрационни дейности. Главният участък на разкопките съвпада с вътрешния двор на късносредновековния култов ансамбъл (Вж. *план 1*). Тази подлежаща на разкопаване неголяма площ е затворена между стените на монументална каменна ограда, която в южната си част, вкопана в стръмния склон, поема и функцията на подпорна стена. Допълнителни затруднения създава ексцентричният архитектурен план. Заграденият двор има форма на неправилен седмоъгълник, с размери: макс. дълж. 36 м и макс. шир. 30 метра. В южната половина е разположена по-голямата част от сградата на текето. Главният ѝ корпус, с форма на неправилна седмоъгълна призма, чиито страни обаче не са успоредни на стените на оградата, се вписват със

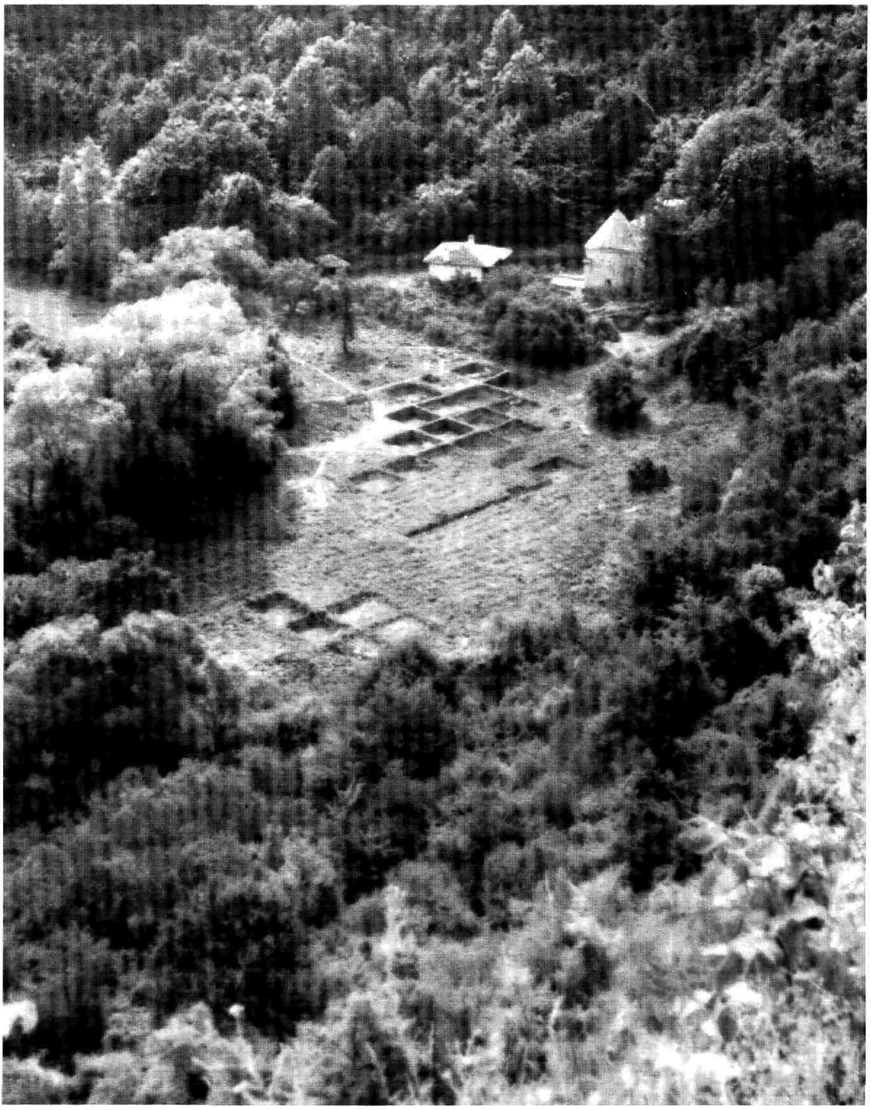

Обр. 4
Fig. 4

Archaeological Excavations. Investigation Goals, Tasks and Problems. Description of the Site

The archaeological excavations at "Demir Baba Teke" begin in 1983. This is the third phase, which is a continuation of the new stage in the investigations history of this monument. This phase is the most significant, since the complex investigations carried out in the past have not included archaeological excavations. These investigations are preliminary in character and produce one-sided incomplete results. For the first time now, systemic archaeological investigations aim to specify more accurately first and foremost the geophysical data about the existence of subsurface constructive remains, to determine their origin and to settle the issue about the past, preserved in the terrain of the site, which has left a lasting and deep trail in traditions about the once existing here cult place (*Fig. 4*).

The archaeological site falls into the territory of a

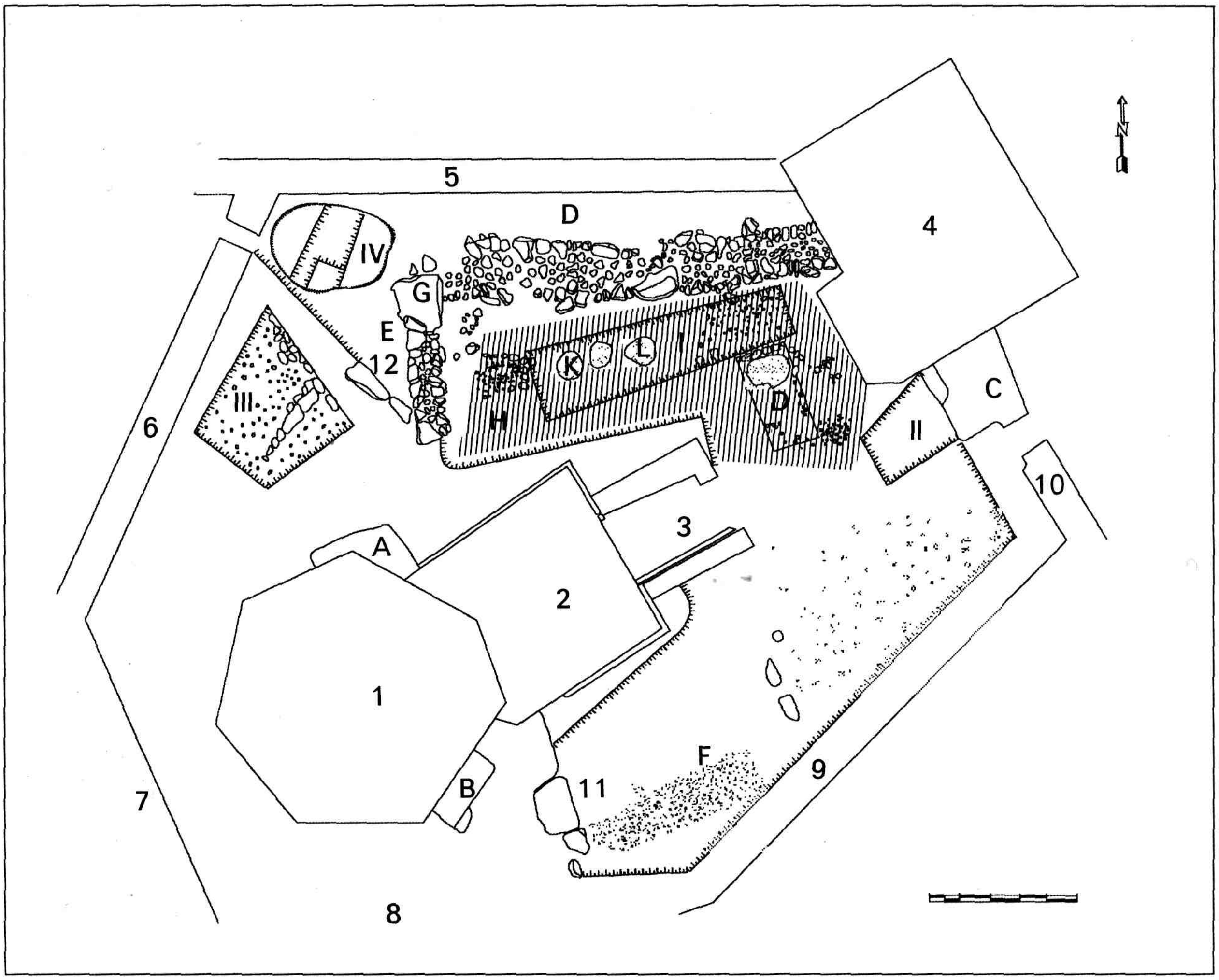

План 2. Разкопки във вътрешния двор на „Демир баба теке". Останки от тракийско светилище

__Легенда:__ 1. Главната сграда на текето; 2. Предверие; 3. Входна площадка; 4. Битова сграда; 5-10 оградни стени на текето; 11-12 подпорни градежи (терасиране на двора на текето); A – Северен скален масив; B – Южен скален масив; C – източен скален масив; D, E, F – останки от оградните стени на тракийския теменос; G – скален блок вграден в оградата на тракийския теменос; II – Останки от по-ранно светилище; H, J – глинени подиуми; K, L – глинени омфалоси; I, II, III, IV – стратиграфски сондажи.

североизточната си страна в четвъртито предверие. Към него е пристроен монументален вход: площадка от големи и дебели каменни плочи, с нисък парапет от каменни блокове. Размерите на сградата са: макс. дълж. 21 м и макс. шир. 10 метра. Отделните части на постройката са обединени в една надлъжна ос, ориентирана югозапад-североизток (*план 2*).

От източната страна вътрешният двор е преграден с битова постройка към късния ансамбъл, застъпила продълговат скален масив (C). Тук се намира входът на текето: врязан в

Plan 2. Excavations in the inner court of „Demir Baba Teke". Remains of a Thracian shrine

__Legend:__ 1. The principal building of the teke; 2. Antechamber; 3. Entrance platform; 4. Residential building; 5-10 enclosing walls of the teke; 11-12 supporting constructs (terracing of the teke court); A – Northern rock massif; B – Southern rock massif; C – Eastern rock massif; D, E, F – remnants of the enclosing walls of the Thracian temenos; G – a rock block embedded into the fence of the Thracian temenos; II – Remains of an earlier shrine; H, J – clay podiums; K, L – clay omphaloses; I, II, III, IV – stratigraphical sondages

monument of culture under conservation and restoration activities. The major sector of the excavations coincides with the inner court of the late Medieval cult ensemble (*Plan 1*). This small area to be excavated is enclosed by the walls of a monumental stone fence, which in its southern part, sunken into the steep slope, serves functionally as a supporting wall. Additional difficulties are caused by the eccentric architectural plan. The enclosed court has the form of an irregular heptagon, with dimensions: maximum length – 36 meters and maximum width – 30 meters. Most of the building is situated in the southern half. Its major frame,

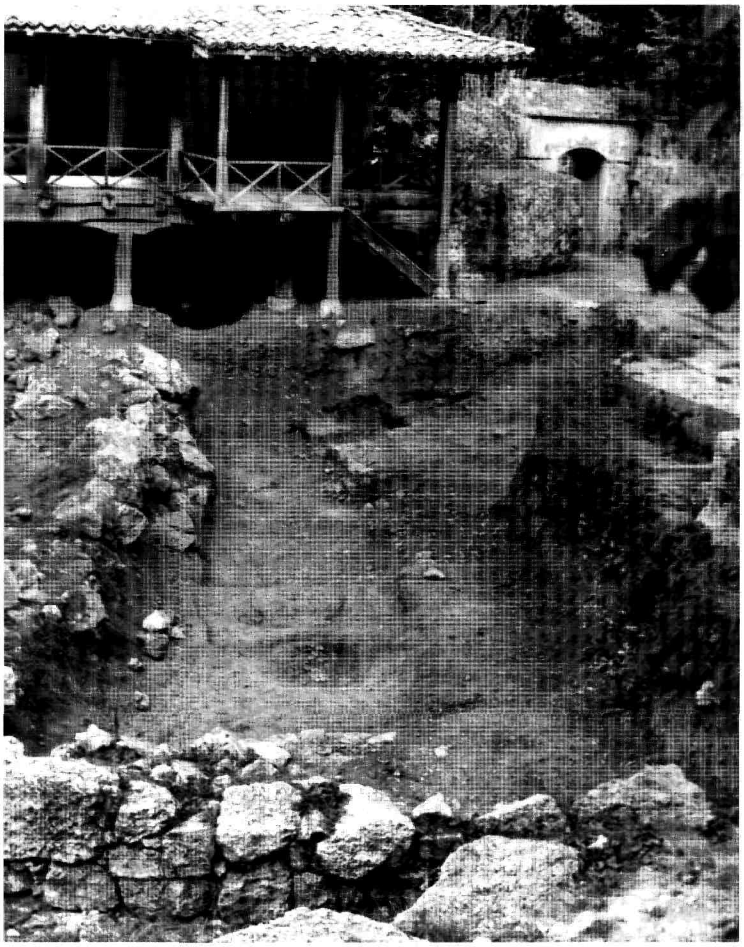

Обр. 5 *Fig. 5*

скалата портал и фланкираща го от юг къса стена (*обр. 5*). Срещуположно, в северозападния ъгъл на двора, се намира врязан в западната оградна стена на текето, тесен, заден изход.

Порталът извежда във външния двор на текето, който има форма на неправилен трапец, с размери: макс. дълж. 24 м и макс. шир. 15 метра. Заграден е с обикновен ограден зид от ломени камъни. В североизточния край, непосредствено до външния вход, се намира аязмото - големият карстов извор „Петте пръста" под покрива на съвременна лека, открита постройка (план ...). Водата от малкия скален басейн изтича по бързоструйна вада, която отвежда течащата вода извън двора към реката.

Теренът, заеман от вътрешния двор, е бил благоустрояван и укрепван, заравняван, засипван с пръст и чакъл. За преодоляване на естествения наклон е било извършено терасиране: огромни подпорни блокове са поставени напречно спрямо наклона. Каменни площадки от монументални плочи оформят две дворни нива, свързани с каменно стълбище покрай северната фасада на сградата (*обр. 6*). Широка пътека от също такива плочи свързваше каменния праг на портала с входа на сградата.

Цялата тази подготвителна строителна

shaped as an irregular heptagonal prism, with sides not parallel to the fence walls, enters with its north-eastern side into a rectangular ante-chamber. It is extended by a monumental entrance: a platform of big and thick stone slabs, with a low parapet of stone blocks. The size of the building is: length – 21 m and maximum width – 10 meters. The separate parts of the building are united in an longitudinal axis, oriented Southwest-Northeast (*Plan 2*).

The inner court is partitioned to the East by a residential building to the later ensemble, partly stepping on an oblong rock massif (C). Here is the entrance: a portal cut into the rock and flanked by a short wall on the south (*Fig. 5*). On the opposite side, in the north-western corner of the court, there is a narrow back outlet cut into the western fence wall.

The portal leads into the outer court of the teke, which has the shape of an irregular trapezoid, sized: maximum length – 24 m and maximum width – 15 meters. It is enclosed by an ordinary fence wall of broken stones. In the north-eastern end, immediately adjacent to the outer entrance is the ayazmo (i.e. holy spring) – the big Karst spring "Pette prusta", roofed by a modern, light and open building (*Plan 1*). The water from the small rocky reservoir runs out via a fast stream, leading the running water

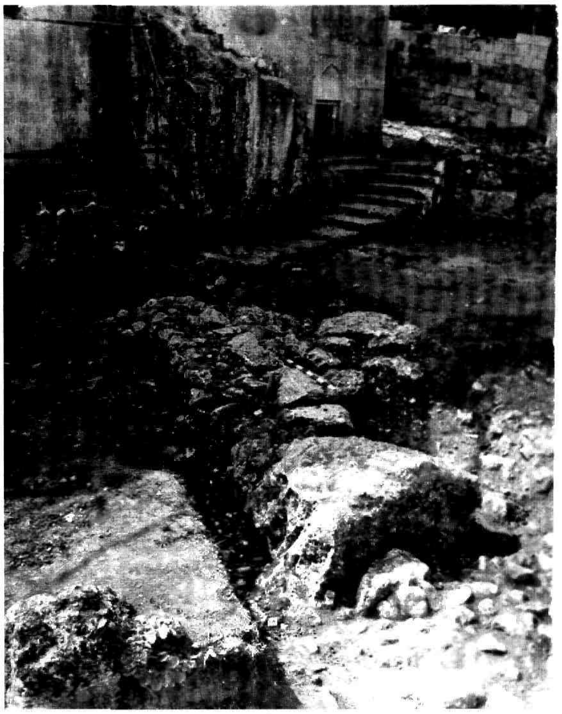

Обр. 6 *Fig. 6*

дейност е образувала запечатка върху древния терен. Разкопките трябваше да се вместят в тази гъсто застроена площ, почти изцяло запълнена с елементи на късния паметник.

При разчистването на обекта от растителност и камъни установихме, че в северната половина на вътрешния двор има три иманярски изкопа, с приблизителни размери: дълж. 5 м, шир. 1 м, дълбочина около 1 м, прокопани под наклон, с начало от нивото на плочника около сградата. Единият изкоп бе прокопан под чардака на битовата сграда, успоредно на скалния масив в основата ѝ (скалата С), по посока към северния ограден зид на текето. Той е бил засипан с изкопаната пръст, камъни и трошляк от втория изкоп, прокопан диагонално спрямо източната част на същата оградна стена, насочен под наклон към основата ѝ. Третият изкоп, запълнен с камъни и засипан с пръст и чакъл, е бил прокопан почти успоредно спрямо северозападната фасада на предверието на сградата, насочен към основата на площадката пред стълбището и подпорните блокове от тази страна на двора, оформящи същевременно каменна пътека към задния изход.

Южната половина на двора бе по-малко засегната от подобни посегателства. Копано бе при портала под каменната пътека и бе разровен теренът в източния ъгъл на двора. Но от друга страна, тази най-висока част на терасата е била подложена на силното действие на ерозията, както и на сипеи и свлачища откъм стръмния склон на платото преди построяването на манастира.

Всички тези локални особености създаваха редица усложнения в процеса на теренната работа. Наложи се прилагането на сондажни разкопки вместо свободното разполагане на разгъната квадратна мрежа. Опитахме се да компенсираме това с гъвкавост при залагането на изкопите и последователността на изчерпването им с оглед на съпоставянето на получените резултати.

Разкопките на обекта „Манастирът“ бяха съсредоточени в четири участъка. Централният участък именно обхващаше вътрешния двор на текето. Прокопани бяха първоначално отделни сондажи покрай вътрешното и външното лице на северната му оградна стена (*обр. 7, 8*). Впоследствие изкопът включи изцяло северната половина на вътрешния двор, като постепенно беше разширен и обхвана и южната му половина (Вж. *план 2*).

Втори неголям участък (западен) беше заложен като непосредствен придатък към централния участък, отвън пред задния изход, по продължение на северната оградна стена на текето, обхващайки група скали и каменно струпване (Вж. *план 1*).

Най-големият по обхват участък на разкопките обхващаше широка площ в ниския, равнинен терен на разстояние 10 м северно от

out of the court and to the river.

The terrain taken by the inner court has been improved and reinforced, levelled, filled up with earth and gravel. To counter the natural slope terracing has been performed: huge supporting blocks have been placed crosswise along the slope. Stone platforms of monumental slabs form two court levels, linked by a stone staircase along the northern facade of the building (*Fig. 6*). A wide path of identical slabs linked the doorsill of the stone portal with the entrance of the building.

All this preparatory construction activities have locked the ancient terrain. The excavations had to fit within this densely built-up area, filled almost entirely by elements of the late medieval monument.

While cleaning the site of plants and stones we ascertained that there are three treasure-hunting ditches with approximate sizes: length 5 m, width – 1 m, about 1 m deep, dug out sloping, beginning at the level of the pavement surrounding the building. One of these ditches was dug below the veranda of the residential building, in parallel to the rock massif in its foundations (rock C), in the direction of the northern fence wall of the teke. It has been filled with the earth, stones and particles from the second ditch, dug diagonally in relation to the eastern part of the same fence wall, and directed slanting to its foundation. The third ditch, filled with stones and covered in earth and gravel has been dug almost in parallel to the north-western facade of the antechamber of the building, directed to the foundation

Обр. 7 *Fig. 7*

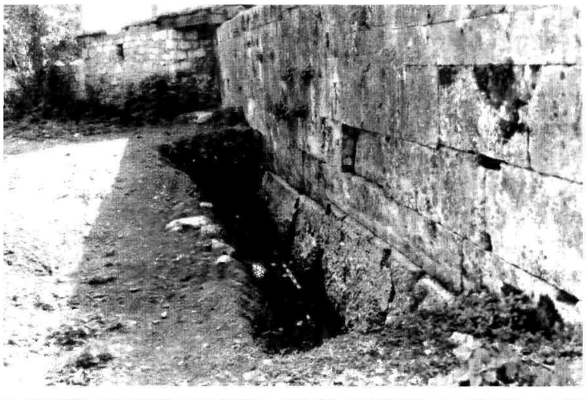

Обр. 8 *Fig. 8*

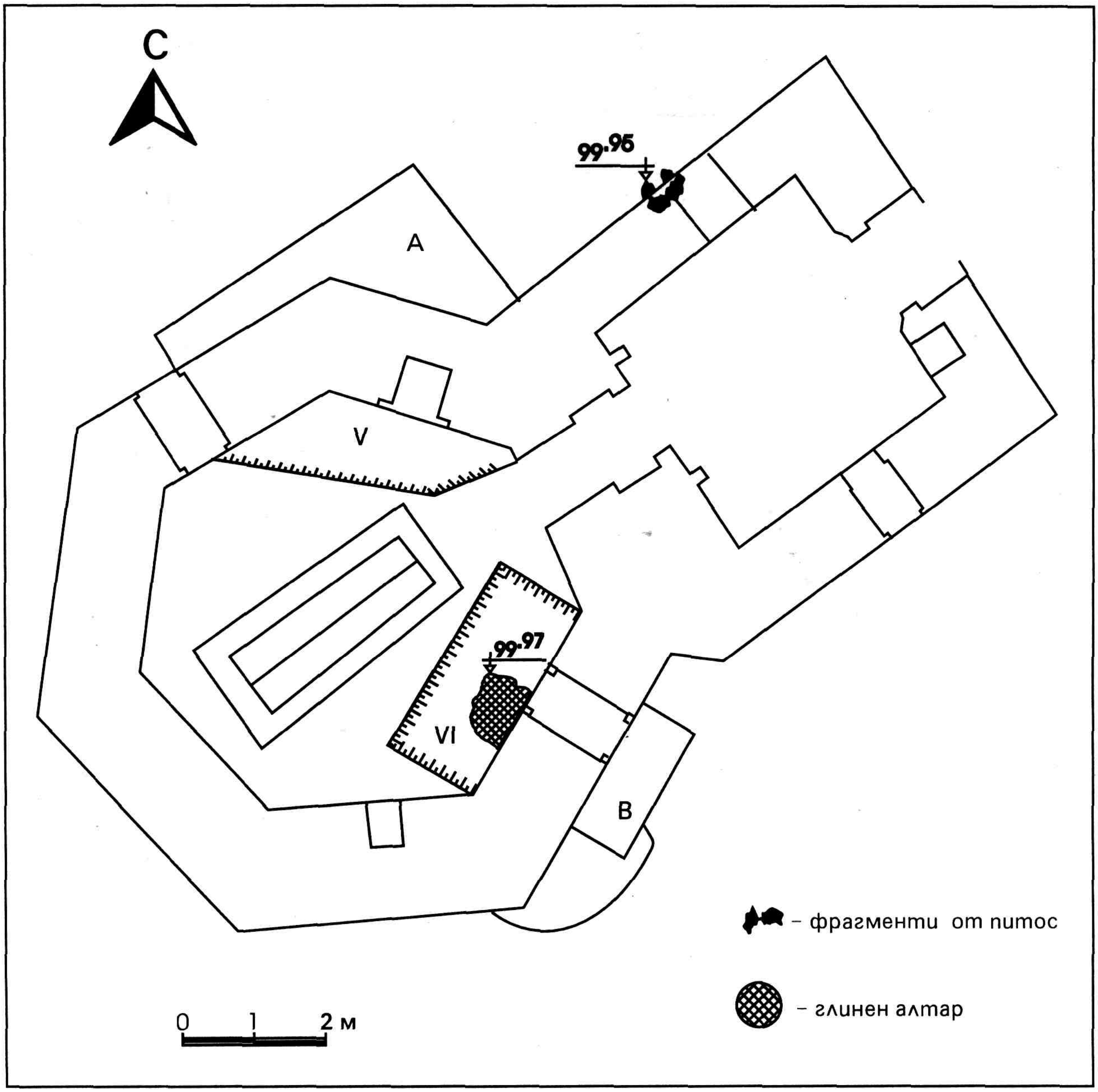

План 3. Сборяново „Демир баба теке"
Легенда: А – северен скален масив; В – южен скален масив; V, VI – сондажи.

Plan 3. Sboryanovo „Demir Baba Teke"
Legend: A – Northern rock massif; B – Southern rock massif; V, VI – sondages

текето (Вж. *обр. 4*). Той се състоеше от обработваема площ към стопанството на Водната централа, поради което условно го именувахме „Нивата" и попадаше на територията на бившето с. Сборяново (преди Димитрово, старото Демир баба)[41]. Това пространство е представлявало контактна зона по отношение на праисторическата селищна могила на 40 м разстояние, с тракийския обект „Камен рид" на платото от северозапад, със зоната на изворите на изток и с тракийския укрепен град на платото от североизток (Вж. *карта 2*).

Пак в тази зона, пред външния вход на текето и на около 20 м от аязмото, където работници по водоснабдяването са попаднали на

of the platform in front of the staircase and the supporting blocks on this side of the court, these blocks forming at the same time a stone path to the back outlet.

The southern half of the court was less affected by such violations. There has been some digging at the portal under the stone path and the terrain in the eastern corner of the court was rummaged through. On the other hand, this highest part of the terrace has been subject to the pronounced effects of the erosion, as well as to screes and landslides from the steep slope of the plateau before the building of the monastery.

All these local peculiarities caused numerous difficulties during the field work. We had to apply sondage excavations instead of free disposition of an extended square grid. We tried to compensate this by

Обр. 9 Fig. 9

каменен и глинен водопровод, беше заложен четвърти, неголям участък[42](Вж. *план 1*).

Разкопките продължиха редовно до 1989 година. През 1990 г. бяха направени допълнителни контролни сондажни изследвания във външния двор, край портала за вътрешния двор и източната фасада на битовата постройка. През 1994 г. се откри възможност едновременно с консервационните работи, извършвани от НИПК, да се направят сондажи (*план 3*,V, VI) вътре в самата сграда на текето за изследване на терена под нейното подово ниво, в подножието на двата скални масива (А и В), включени в основите на късния паметник (*обр. 9, план 3*), от вътрешната им страна. А направата на дренаж, в подножието на северния скален масив А, разкри основата му отвън.

Изходно положение при започването на археологическите разкопки бяха данните, получени от геофизичните изследвания, направени през 1972 г. в двора на текето и извън него (участък „Нивата")[43]. Използвани са огледите и наблюденията на Ф. Успенски и К. Шкорпил и изказаните от Ив. Велков и Г. Фехер[44] хипотези за останки от античността „отчасти изсечени в скалата основи на ранна постройка" и „ранно строителство с огромни каменни блокове". Тези предположения на Фехер добили широка популярност[45], в последно време са възприети и изтъкнати от Ал. Фол[46].

Оттук произлизат задачите на археологическите проучвания: издирване и уточняване на следи, установяване, разкриване и документиране на останки от античността; така също изследване на трите скални масиви (А, В, С)**, вградени в основите на късносредновековния паметник.

На основание на изказаното от Фехер мнение, че „... голяма част от камъните на постройката и оградата (на текето – бел. А. Б.) произхождат от някакво старо здание, с огром-

flexibility while planning the ditches and the sequence of their progress in order to compare the results obtained.

The excavations at the "Monastery" site were concentrated on four sectors. The central sector encompassed the inner court of the teke. Initially isolated sondages were bored along the inner and outer face of its northern fence wall (*Figs. 7, 8*). Later the excavations covered the entire northern half of the inner court and was gradually expanded to its southern half (*Plan 2*).

Another small sector (to the west) was set as an immediate extension to the central sector, outside before the back exit, along the northern fence wall of the teke, spanning a group of rocks and a piling of stones (*Plan 1*).

The largest span sector of the excavations covered a wide area of the low flat terrain at a distance of 10 m to the north of the teke (*Fig. 4*). It corresponded to an arable area of the Water station farm, so we provisionally called it "Nivata" (The Field). It was part of the territory of the former village of Sboryanovo (former Dimitrovo, and in older times – Demir Baba).[41] This space served as a contact zone with respect to the chalcolithic tell at a distance of 40 m, to the early Thracian site "Kamen Rid" (Stone Hill) on the plateau to the north-west, to the zone of the springs to the East, and finally, to the Thracian Hellenistic Age settlement on the plateau to the North-east (*Map 2*).

A small fourth sector was set still in this zone, before the outer entrance of the teke and at about 20 m from the ayazmo (i.e., holy spring) (*Plan 1*), where workers from the water supply utilities have come across a water mains of stone and clay.[42]

The excavations progressed regularly until 1989. Additional control sondage investigations were performed in 1990 in the outer court, along the portal to the inner court and the eastern facade of the residential building. In 1994 an opportunity arose to perform sondages (*Plan 3*, V, VI) in the teke building proper together with the conservation activities carried out by the National Institute for Monuments of Culture (NIMC). These sondages were meant to investigate the terrain below the floor level of the teke building, in the feet of the two rock massifs (A and B), embedded in the foundations of the later monument (*Fig. 9, Plan 3*) and to their inner side. The drainage ditches in the feet of the northern rock massif A uncovered its foundations from the outside.

The initial position at the outset of the archaeological excavations were the data, produced by the geophysical investigations, carried out in 1972 in the court of the teke and outside it (the "Nivata" sector)[43]. The surveys and observations of F. Uspenskii and K. Shkorpil were used, as well as the hypotheses of Iv. Velkov and G. Feher[44] about ancient remains of "foundations, partly cut into the rock, of an early building" and of "early construction works with huge stone blocks". These assumptions of Feher have gained vast popularity[45] and have been recently adopted and brought forward by Al. Fol[46].

Hereafter follow the objectives of the archaeological investigations: the discovery and particularisation

---

** Означението с латиница в илюстрациите и текста е с оглед на чуждоезичния превод ни дялани камъни"[47], в обсега на археологическите изследвания бяха включени оградните зидове на текето и по-специално основите на свободно издигащите се северозападна и северна стена.

В процеса на разкопките възникнаха допълнителни задачи от първостепенно значение за характеристиката на проучвания обект: идентифициране на естествени природни и сътворени ръкотворни недвижими находки – съставни части на разкривания археологически комплекс през различни периоди от създаването и съществуването му.

of traces, specification, uncovering and documentation of remains from ancient times; and also the investigation of the three rock massifs (A, B, C)**, embedded in the foundations of the late Medieval monument.

Drawing from the opinion voiced by Feher, that "... quite a few of the stones of the building and the fence [of the teke – A. B.] originate from some ancient building of huge ashlars"[47], the scope of the archaeological investigations were expanded to include the fence walls of the teke and more specifically – the foundations of the freely rising north-western and northern walls.

In the course of the excavations additional tasks emerged of utmost importance for the characterisation of the site being investigated: identification of natural and hand-made immovable finds – parts of the archaeological ensemble being uncovered during various periods of its creation and existence.

** Latin alphabet symbols in both the text and the illustrations are meant to serve foreign language translation.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ
ГЛАВА I

1. Ландшафт

2. Демир баба теке. Поглед от северозапад (Камен рид).

3. Керамика от ранножелязната епоха.

4. Общ изглед от разкопките на археологическия обект „Манастирът", с външния участък на обекта. Поглед от северозапад (Камен рид).

5. Тракийското светилище, открито в двора на Демир баба теке. Стени от каменната ограда на теменоса. Останки от по-ранно светилище на терена, заеман от теменоса. Поглед от запад.

6. Останки от западната стена от оградата на тракийския теменос; на преден план – вграденият скален блок (А). Поглед от север.

7. Северната ограда на текето, вътрешното лице. Разкриване на основите ѝ. Поглед юг.

8. Северната ограда на текето, външното лице. Разкриване на основите. Поглед от северозапад.

9. Сондажни изследвания вътре в късносредновековната култова сграда.

LIST OF FIGURES
CHAPTER I

1. Landscape

2. Demir Baba Teke. View from Northwest (Kamen Rid).

3. Early Iron Age Pottery.

4. A general view of the excavations of the „Monastery" archaeological site, with the outer area of the site. View from Northwest (Kamen Rid).

5. The Thracian sanctuary, discovered in the yard of Demir Baba Teke. Walls from the stone enclosure of the temenos. Remains of an earlier shrine at the location of the temenos. View from West.

6. Remains of the western wall of the Thracian temenos enclosure; front view – the embedded rock block (A). View from North.

7. The northern wall of the teke, inner face. Uncovering the footing. View from South.

8. The northern wall of the teke, outer face. Uncovering the footing. View from Northwest.

9. Sondage investigations in the late medieval cult building.

БЕЛЕЖКИ

NOTES

1. Шкорпил, К. и Х. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – Народни умотворения, наука и книжнина, 1892, 7, с. 25 и сл.; **Маринов, В.** Делиорман. С., 1941, с. 10 и сл.; **Петров, П., Ст. Велев, В. Николов.** Комплексно физикогеографско проучване на района на гр. Исперих с елементи на палеоландшафтна реконструкция. – Terra antiqua balcanica, IV, С., 1990, с. 192-196.; **Стефанов, Й.** Археологически паметници и история на проучванията в Исперихския район. Историко-археологически резерват „Сборяново“ С., 1997, с. 14, 18.(**Stefanov, Y.** Archaeological Monuments and a History of the Investigations in the Isperih Region. "Sboryanovo" historic-archaeological reservation. S., 1997, pp. 14, 18.)

2. Петров, П. и др. Цит. съч., с. 192, 194; **Стефанов, Й.** Цит. съч., с. 20.

3. Петров, П. и др. Цит. съч., с. 194; **Стефанов, Й.** Цит. съч., с. 18-19, 73, 75.

4. Петров, П. и др. Цит. съч., с. 194.

5. Пак там, с. 194-195; **Стефанов, Й.** Цит. съч., с. 21 и сл.

6. Шкорпил, К. и Х. Цит. съч., с. 3-5; **Стефанов, Й.** Цит. съч., с. 155.

7. Стефанов, Й. Цит. съч., с. 129. (**Stefanov, Y.** Op. cit. p. 129).

8. Mateva, B. Chalcolithic materials from Demir Baba teke. – Хелис, II, С., 1992, с. 54-58.

9. Гергова, Д. Тракийският обект в местността Камен рид край с. Малък Поровец: разкопки, резултати, проблеми. – Terra antiqua balcanica, III, С., 1988, с. 165-172.

10. Балканска, А. Тракийското светилище от втората половина на I хил. Пр. Хр. – Terra antiqua balcanica, IV, 1990, с. 80.

11. Гергова, Д. Цит. съч., с. 165-172.

12. Стоянов, Т. Могилен некропол от ранножелязната епоха. Сборяново I. С., 1997, табл. XI, с. 94.(**Stoyanov, T.** A tumular necropolis from the Early Iron Age. Sboryanovo I., S., 1997, Table XI, p. 94.)

13. Чичикова, М. и др. Крепостта при Водната централа край с. Малък Поровец, Разградски окръг. – АОР през 1986 г. Разград, 1987, с. 73-75; **Чичикова, М. и др.** Разкопки на тракийския укрепен град при Водната централа край с. Малък Поровец, Разградска обл. – АОР през 1987 г. Благоевград, 1988, с. 55-57; **Чичикова, М. и др.** Разкопки на тракийския град (обект „Водна централа“). – АОР през 1988 г. Кърджали, 1989, с. 35-37; **Делев, П.** Тракийският град при Свещари – една възможност за историческа идентификация. – Terra antiqua balcanica, IV, 1990, с. 97; **Chichikova, M., P. Delev, A. Bozhkova.** Investigations of the thracian fortified settlment near Sveshtari in the 1986-1988 period. – Хелис, II, 1992, с. 73-88; **Стоянов, Т.** Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. – История, 1996, № 5-6, с. 84-91.

14. Fol, Al., M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari. Sofia, 1986; **Чичикова, М.** Гробницата от Свещари. – Изкуство, 1983, 4, с. 18-27; **същата.** Свещарската гробница – архитектура и декорация. – Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, с. 125-143.

15. Gergova, D. Studies of tumulus № 13 from the eastern necropolis of Sveshtari. (Preliminari communication.) – Хелис, II, 1992, с. 118-126; **същата.**Елинистическите некрополи на Сборяново. – В: „По стъпалата на времето“. [Каталог към едноименната изложба]. С., НАМ, май-юли, 1998 (под печат).

16. Danov, Chr. Getai. – Kl. Pauly, 2, Stutgard, 1967, Kol. 787-789. **Фол, Ал., Г. Спиридонов.** Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. С., 1980, с. 97, 111.; **Фол, Ал.** Тракия и Балканите през ранно-елинистическата епоха. С., 1975, с. 10, 19, 35, 40, 46, 49, 53-58; **Йорданов, К.** Гетите и Лизимах. – Terra antiqua balcanica, IV, 1990, с. 13 -20.; **същият.** Центрове на политически живот в гетските земи. – В: Североизточна България – древност и съвремие. Първи национален симпозиум. С., 1985, с. 109-120.; **Калоянов, Ст.** Североизточна Тракия през IV-III в. пр. н. е. – В: Североизточна България ... с. 121-131.; **Стоянов, Ст.** Културно-историческо наследство на траките в Разградски окръг. Проучвания и проблеми. – В: Североизточна Тракия ... с. 159-167.

17. Делев, П. Тракийският град при Свещари ... 101; **Гергова, Д.** Десет години проучвания в „Сборяново“. – Хелис, I, 1992, с. 21-27.

18. Димитров, К. Държавата на тракийската „Свещарска“ династия и нейните контакти през ранноелинистическата епоха. – Исторически преглед, 1987, № 12, с. 19-30.

19. Фол, Ал. Тракия и Балканите ...; **Йорданов, К.** Гетите и Лизимах ...

20. Стоянов, Т. Гетската столица ... с. 86, план №4.

21. Стефанов, Й. Цит. съч., с. 45, 190 (**Stefanov, Y.** Op. cit. pp. 45, 190); **Гочева, Зл.** Култът на Тракийския конник на територията на гетите. – В: Североизточна България – древност и съвремие. С., 1985, с. 189-197, библ.

22. Стефанов, Й. Цит. съч., с. 190 (**Stefanov, Y.** Op. cit. p. 190); **Илиев, Б.** Легенди и предания за текето Демир баба, старотракийско светилище в Лудогорието. – В: Североизточна България ... с. 222-228.

23. Гергова, Д. Десет години проучвания ... – Хелис, I, 1992, с. 22; **Стефанов, Й.** Цит. съч., с. 73, 75-76, 81-83.

24. Абоба-Плиска. -И з в. Руского Императорского археологического института в Константинополе, Х, 1905, п. 329.

25. Шкорпил, К. и Х. Североизточна България в географическо и археологическо ... Народни умотворения, наука и книжнина, 1892, 7, 8, с. 3-83, 23.

26. Kanitz. Donaubulgarien und der Balkan, III, Leipzig, 1882, 29.

27. Шкорпил, К. Некоторыя из дорог Восточной Болгарии. - И з в. Русского Императорского археологического института в Константинополе, Х, 1905, с. 484.

28. Успенский, Ф. И. и К. В. Шкорпил. Вновь открытая надпись Омуртага. Столицы (аулы, становища) древних болгар. - И з в. Русского Императорского археологического института в Константинополе, Х, 1905, с. 553; срв.: **Примов, Б**. Вътрешнополитическа дейност при хан Омуртаг. - В: История на България. Т. II. С., 1981, с. 158.

29. Успенский, Ф. И. и К. В. Шкорпил. Цит. съч., с. 553, бел. 44.

30. Шкорпил, К. Некоторые из дорог ... - И з в. Русского Императорского археологического института в Константинополе, Х, 1905, с. 488.

31. Велков, Ив. Археологически изследвания. - Год. на народния археологически музей, 2, 1920. С., 1921, с. 69.

32. Фехер, Г. Паметници на прабългарската култура. - И з в. на Бълг. археологически институт, 3, 1925, с. 63.

33. Шкорпил, К. В защита на българската старина. Варна, 1924, с. 11. **Фехер, Г**. Паметници на прабългарската култура ... с. 67; **Явашов, А**. Отчети на Разградското археологическо дружество, 3, 1925; с. 8.

34. Явашов, А. Отчети на Разградското археологическо дружество, 2, 1924, с. 1 и сл.; Отчети на Разградското археологическо дружество, 3, 1925, с. 1, 3, 6; Отчети на Разградското археологическо дружество, 6, 1928-1929, с. 192, 18-27; Отчети на Разградското археологическо дружество, 7, 1930, с. 22.

35. Фехер, Г. Паметници ... - И з в. на Бълг. археологически институт, 3, 1925, с. 64 и сл.

36. Фехер, Г. Могилни находки от Мумджилар. - И з в. на Аълг. археологически институт, 8, 1934, с. 106.

37. Стефанов, Й. Цит. съч., с. 88 и сл.(**Stefanov, Y.** Op. cit. p. 88 sqq).

38. Пак там, с. 92.(**Idem**, p. 92 sqq.).

39. Документацията на тези изследвания не ми бе достъпна, срв.: **Стефанов, Й**. Цит. съч., с. 90. (I had no access to the documentation of these investigations, cf. **Stefanov, Y.** Op. cit. p. 90 sqq.)

40. Чичикова, М. Гробницата при Свещари. - Изкуство, 1983, 4, с. 18-27; **същата**. Тракийската гробница край с. Свещари - Музеи и паметници на културата, 1983, № 3, 25-80; **същата**. Свещарската гробница - архитектура и декорация. - Terra antiqua balcanica, III, 1988, 125-143; **Fol, Al., M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov**. The Thracian Tomb near the village of Sveshtari. S., 1986. **Фол, Ал**. Втора година „Гетика" - Изкуство, 1983, № 4, с. 3; **Йорданов, К**. Цели, задачи и перспективи на програмата „Североизточна България - древност и съвремие". - Terra antiqua balcanica, III, 1988, с. 9-13. **Гергова, Д**. Десет години проучвания в „Сборяново". - Хелис, I, 1992, с. 9 сл.; **същата**. Interdisciscipinary approach in the investigations of Sboryanovo. - Хелис, II, 1992, с. 9-27. **Стефанов, Й**. Цит. съч., с. 80, 206 (**Stefanov, Y**. Op. cit. pp. 80, 206 sqq).

41. Стефанов, Й. Цит. съч., с. 74 (**Stefanov, Y**. Op. cit. p. 74); **Коледаров, П., Н. Мичев**. Промените в имената и статута на селищата в България (1878-1972 г.). С., 1973.

42. Вж. бел. 39 (See note 39).

43. Вж. бел. 28-30 (See notes 28 - 30).

44. Вж. бел. 31-32 (See notes 31 - 32).

45. Стефанов, Й. Цит. съч., с. 24, 80, 205 (**Stefanov, Y**. Op. cit. pp. 24, 80, 205) .

46. Фол, Ал. Втора година „Гетика". - Изкуство, 1983, № 4, с. 3.

47. Вж. бел. 31-32 (See notes 31 - 32).

ХОД НА ТЕРЕННИТЕ ПРОУЧВАНИЯ. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОТКРИТИЯ. ЕЛЕМЕНТИ НА СВЕТИЛИЩЕ

Оградни стени

При започването на разкопките през 1983 г. нашата първоначална задача беше да се ориентираме предварително относно стратиграфията на мястото, където е бил построен късният паметник. За целта се спряхме на свободната, сравнително широка ивица площ във вътрешния двор пред северната оградна стена на текето (Вж. *обр. 7, 8*). Освен това детайл от горната част на основата на стената (субструкцията) беше останала разкрита след иманярски посегателства. Очертаваше се пояс от каменни блокове, сух градеж, напълно различен от градежа на видимата част (суперструкцията) на оградата, с нейната облицовка от гладко издялани блокове, с тънки, прави фуги. Този факт и мнението на Фехер за използването на античен строителен материал в строежа на текето представляваха предизвикателство към изследване на основата на оградния зид, както и на терена, в който той е положен.

В процеса на разкопките се зароди предположението (по-късно отхвърлено), че основата на оградата на текето представлява останки от стар градеж (Вж. *обр. 7, 8*).

В изкопната пръст се срещаха разпръснати отделни фрагменти тракийска и късноантична керамика, както и съвременни отпадъчни материали – резултат от нарушената стратиграфия и указание, че мястото не е било потънало в забрава.

Разкопките в този сектор продължиха и през следващия работен сезон, когато разкопаваната площ беше разширена на юг и на изток и изкопът беше обхванат в квадратна мрежа, разгърната върху целия вътрешен двор и терена пред задния изход (*чертеж 13*).

През втория работен сезон (1984 г.) във вътрешния двор, непосредствено под каменната настилка и хумосния пласт, бяха открити внушителни строителни останки. В северната половина на двора бяха разкопани развалините на две каменни стени: западна (E) и северна (D). Малко по-късно последва откриването и разкопаването в южната половина на двора на останки от трета, южна много разрушена стена (F) (Вж. *план 2*).

Западна стена (E)

Останките ѝ бяха открити под тънкия землено-тревист пласт (Вж. *обр. 6*), непос-

PROGRESS OF THE FIELD INVESTIGATIONS. ARCHAEOLOGICAL FINDINGS. ELEMENTS OF A SANCTUARY

Fence Walls

At the onset of the investigations in 1983 our initial objective was to take a preliminary view of the stratigraphy of the place, where the later monument was erected. To that end we selected the free relatively wide band in the inner court before the northern fence wall of the teke (*Figs. 7, 8*).Moreover, a detail of the upper part of the wall foundation (substructure) had remained uncovered following treasure-hunting violations. A strip of stone blocks emerged, of dry construction, completely different from the built of the visible part (superstructure) of the fence, with its facing of smoothly cut blocks and thin, straight joints. This fact and Feher's opinion that ancient building materials have been used in the construction of the teke represented a challenge for the investigation of the foundation of the stone wall and the terrain on which it is erected.

During the excavations an assumption was born (later discarded), that the foundation of the teke's fence is a remnant of an older construction (*Figs. 7, 8*).

The dug out earth contained scattered isolated fragments of Thracian and late antique pottery, as well as contemporaneous waste matters – a result of the broken stratigraphy and an indication that the place has not fallen into oblivion.

The excavations in this sector continued also in the following working season, when the area of the excavations was extended to the south and to the east and the earthwork was covered by a square grid, spread over the entire inner court and the terrain in front of the back exit (*Draft 13* – a schematic plan).

During the second working season (1984) impressive construction remnants were found in the inner court, immediately below the stone pavement and the humus layer. In the northern half of the court were dug out the ruins of two stone walls: western (E) and northern (D). A little later the remnants of a third, southern and very ruined wall (F) were discovered and dug out (*Plan 2*).

Western Wall (E)

Its remnants were discovered below the thin layer of earth and grass, immediately below the level of the footing of the northern fence wall of the teke and the pavement around the late building (Fig. 6). After it was dug out completely, it turned out to be a fragment of a wall with preserved length of 6,50 meters. In its northern end there was an embedded large rocky fragment of irregular form (G), with

редствено под нивото на банкета на северната оградна стена на текето и на плочника около късната сграда. След цялостното ѝ разкопаване се оказа, че това е фрагмент от стена със запазена дълж. 6,50 метра. В северния ѝ край е бил вграден голям скален отломък с неправилна форма (G), с обиколка 7,79 м, вис. превишаваща 1 м (*обр. 10*). От лицевата страна, използвана и за външно (западно) лице на стената, има следи от груба обработка: оформена е арковидна ниша (*обр. 11*), а долу, встрани от центъра, е пробита дупка с неправилна, полуцилиндрична форма. Поради вградения скален блок, дебелината на стената не е еднаква: в северния край 1,20 м, а в южния – 0,90 метра. Основата на стената лежи върху тънък 5 см слой от кафява, рохкава пръст, която покрива непосредствено също тънък 5 см слой от късчета обгоряла глинена мазилка и въгленчета, минаващ върху черна сбита пръст под него. Основата се състои от 0,30 м дебел слой от ломени камъни, чакъл и пръст. Следвайки естествената денивелация на терена, стената върви по низходяща линия от юг към север и в ниската част е заложена с 20 см по-дълбоко. Над основата градежът е двулицев, с пълнеж от камъни и пръст. От външното лице са запазени два реда, наподобяващи блоков градеж от грубо дялани блокчета с неправилна четвъртита форма и размери средно 0,30 х 0,20 м и 0,40 х 0,30 метра. Долавя се тенденция към правилен градеж (вж. *обр. 5*), нарушен поради естествената денивелация на терена. Хоризонталната линия на редовете и цялостта им не са спазени, както и редуването на надлъжно с напречно поставени блокове. Получените широки фуги са запълнени с по-малки камъни, редовете са подпълвани; за подравняване са използвани както големи блокове, тъй и по-малки плоски камъни. Запазената височина на стената е от 0,80 до 1м (*чертеж 1, 2, 3*).

Обр.10 *Fig. 10*

Вътрешното лице има висок 0,50 м цокъл от големи, грубо дялани продълговати блокове с форма, наподобяваща неправилен паралелепипед. От тях са запазени два блока, с размери на видимата част 1,20 х 0,50 м и 0,95 х 0,35 м, поставени надлъжно, разделени от един блок

circumference of 7,79 m and more than 1 m high (*Fig. 10*). On its face side, used also for the outer (western) face of the wall, there are traces of rough processing: an arch-shaped recess (*Fig. 11*), and down and aside from the centre, a hole has been made of irregular, semi-cylindrical form. Due to the embedded rock block, the thickness of the wall is not uniform: in the northern end it is 1,20 m, and in the southern – 0,90 meters. The bedding of the wall lies on a 5 cm thin layer of brown, loose earth, immediately covering another 5 cm thin layer of pieces of burnt clay stucco and coals, passing over black hard earth below it. The bedding consists of 0,30 m thick layer of broken stones, gravel and earth. Along the natural displacement of the terrain, the wall follows a down sloping line from south to north and in the lower part it is set 20 cm deeper. Above the bedding the construction is two-faced, with stone and earth filling. Two rows from the outer face are preserved, which resemble block construction of roughly cut small blocks of irregular rectangular form and average size 0,30 x 0,20 m and 0,40 x 0,30 meters. A tendency towards regular building is Fig. ed, violated due to the natural displacement of the terrain. The horizontal line of the rows and their completeness, as well as the alternation of longitudinally with transversely placed blocks are not observed. The resulting wide gaps are filled with smaller stones, the rows have been levelled; for levelling both large blocks and smaller flat stones have been used. The preserved height of the wall ranges from 0,80 m to 1 m (*Drafts 1, 2, 3*).

The inner face has a 0,50 m high footing of large, roughly cut oblong blocks of a form, resembling an irregular parallelepiped. Of these, two blocks have been preserved with sizes of their visible parts of 1,20 x 0,50 m and 0,95 x 0,35 m, placed longitudinally, separated by a block placed transversely, with a square face and sides of 0,40 m. The footing forms a roughly shaped uneven step 10 – 15 cm wide. Above the footing there are preserved remnants of one row roughly cut rectangular blocks with average size of 0,30 x 0,20 meters. The preserved height of the inner face ranges from 0,70

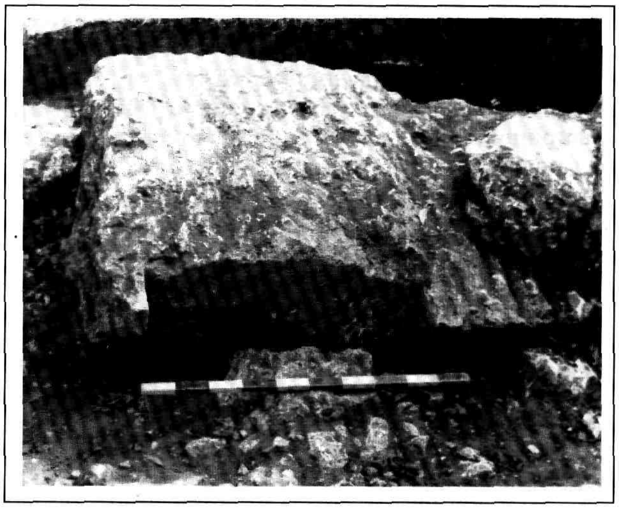

Фиг. 11 *Fig. 11*

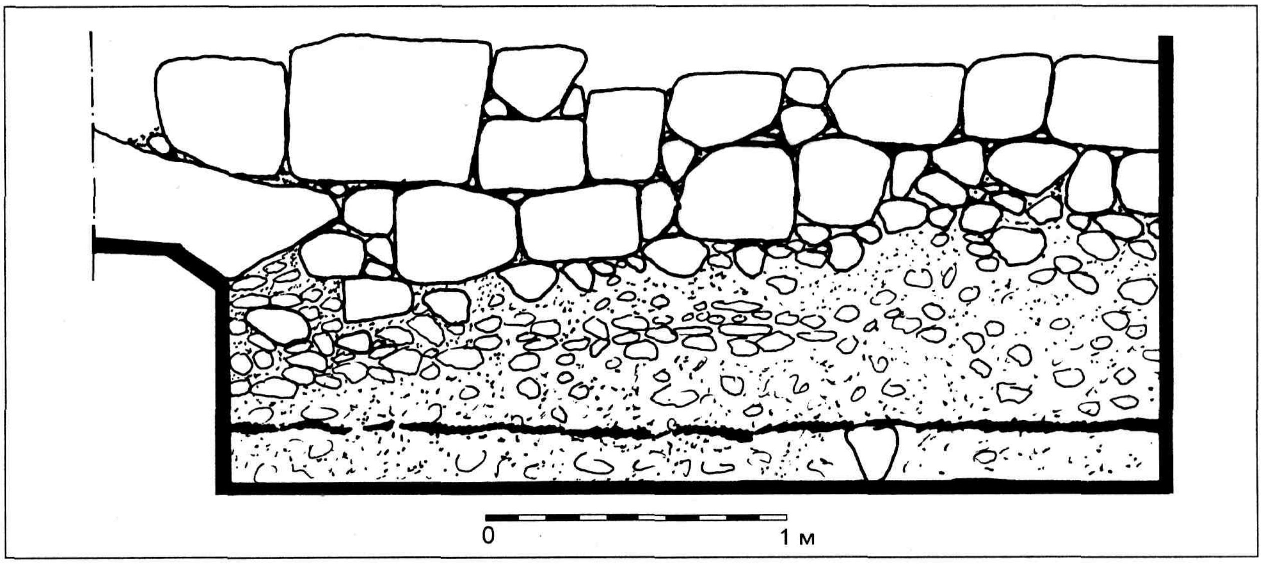

Чертеж 1. *Западна оградна стена (Е) на теменоса, външно лице*

Draft 1. *Western fence wall (E) of the temenos, outer face*

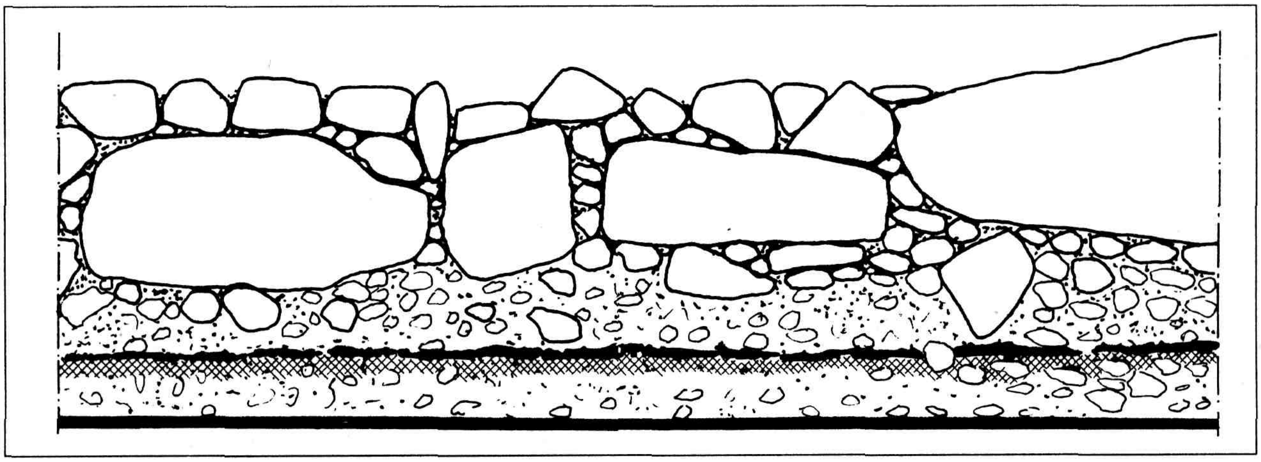

Чертеж 2. *Западна оградна стена (Е) на теменоса, вътрешно лице*

Draft 2. *Western fence wall (E) of the temenos, inner face*

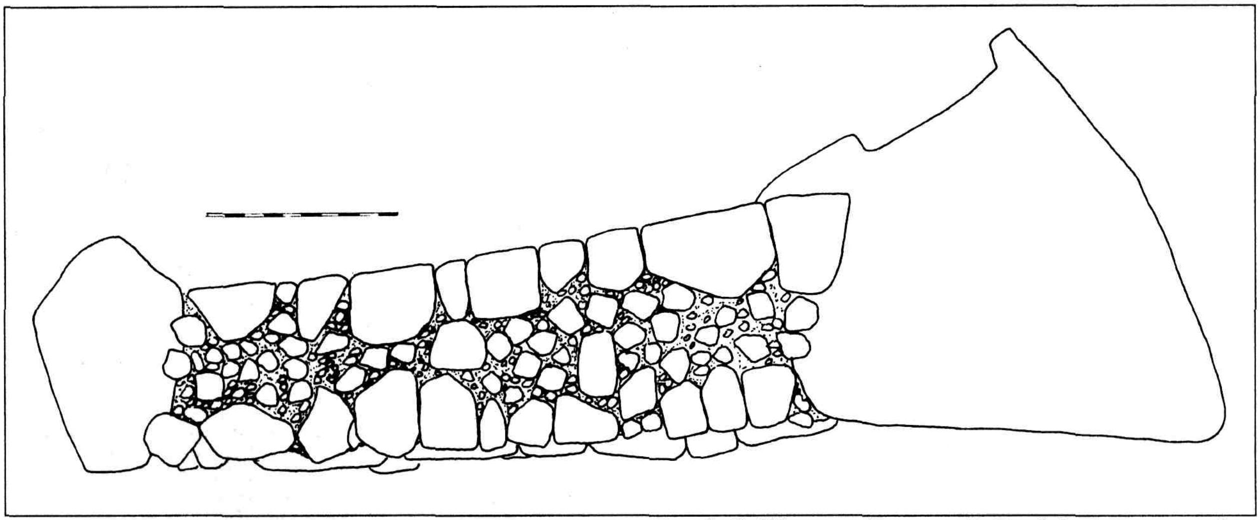

Чертеж 3. *Западна оградна стена (Е) на теменоса, поглед отгоре*

Draft 3. *Western fence wall (E) of the temenos, view from above*

поставен напречно, с квадратната основа, със страна 0,40 м, за лице. Цокълът образува грубо

to 0,90 meters. The total preserved height of the wall reaches 1,20 meters.

оформен, неравен отстъп (банкет), със ширина 10-15 сантиметра. Над цокъла са запазени останки от един ред грубо дялани четвъртити блокчета с размери средно 0,30 х 0,20 метра. Запазената вис. на вътрешното лице е от 0,70 до 0,90 метра. Общата запазена вис. на стената достига до 1,20 метра.

Според характеристиката си, която найобщо се определя от следването на очертанията на терена, грубата обработка на камъка, неправилния градеж, включения в него скален къс, стената наподобява тракийското крепостно строителство от втората половина на I хил. пр. Хр.[1].

Тази стена показва близко сходство със северната стена, открита на обекта „Камен рид"[2].

При разкопаването на западната стена *беше открито значително количество* фрагменти от основните типове тракийска керамика[3], като преобладаваха нейните по-късни варианти, типични за III-II в. - големите цилиндрични съдове с удължена форма с право или извито навън устие - както и фрагменти от черна лъскава керамика, с профилирани стени[4], паници със широко отворено, издадено навън устие. Сред масовия материал са застъпени фрагменти от елинистически амфори от Тасос, Синопе и др. (кат. № 71-76) центрове, каквито в голямо количество са открити при разкопките на близкия укрепен тракийски град в археологическия комплекс „Сборяново"[5] (обекта „Водната централа"). Според съпровождащите находки, западната стена попада най-общо в хронологическите граници на периода III-II в. пр. Хр. / началото на I в. пр. Хр.

Северната стена (D)

Северната стена (D) (Вж. *план 2*) е много разрушена. Останките ѝ бяха открити на дълбочина 0,30 м от съвременното ниво на повърхността (*обр. 12*). Височината ѝ е запазена в различна степен при отделните ѝ сектори, достигайки до 0,80 метра. Разкритата ѝ дължина е 13 метра. В източния край стената продължава под битовата сграда. В западния край сключва почти прав ъгъл със западната стена (Вж. *план 2*). Тук външният ъгъл е бил напълно разрушен, на мястото му имаше струпване от големи ломени камъни. Дебелината на стената, според по-добре запазения ѝ източен край, е била 1,50 метра. Вътрешното лице на стената в поголямата ѝ, западна част, е обрушено до основи. Останал е само разсип от дребните камъни на пълнежа. От външната страна се вижда, че стената лежи върху набита пръст и чакъл - един пласт с дебелина 0,30 метра. От външното ѝ лице (*чертеж 4*), в западния край, е запазен цокълът: един ред от големи грубо дялани блокове с неправилна форма наподобява циклопски градеж. Блоковете са попукани и изпочупени.

According to its characteristic, which can generally be described as following the delineation of the terrain, the rough processing of the stone, the irregular construction, the embedded rock fragment, the wall resembles Thracian fortress building from the second half of I millennium BC[1].

This wall closely resembles the northern wall, discovered on the "Kamen Rid" (Stone Hill) site.[2]

During the excavations of the western wall, a significant number of fragments of the basic types of Thracian pottery[3] were found – predominantly of their later types, typical of III – II cent. – large cylindrical pots with oblong shape and an outwardly protruding orifice – as well as fragments of black glossy ceramics with profiled walls[4] – bowls with wide open, protruding orifice. Among the mass materials there are fragments of Hellenistic amphorae from Thasos, Sinope, etc. (Cat. 71–76). The same fragments have been found in a large quantity during the excavations of the nearby fortified Thracian town in the "Sboryanovo"[5] archaeological ensemble ("Vodna Tsentrala" (Water Station) site). Judging by the accompanying finds the western wall can be dated generally in the period III – II cent. BC/the beginning of I cent. BC.

Northern Wall (D)

The northern wall (D) (*Plan 2*) is very much ruined. Its remnants were discovered at a depth of

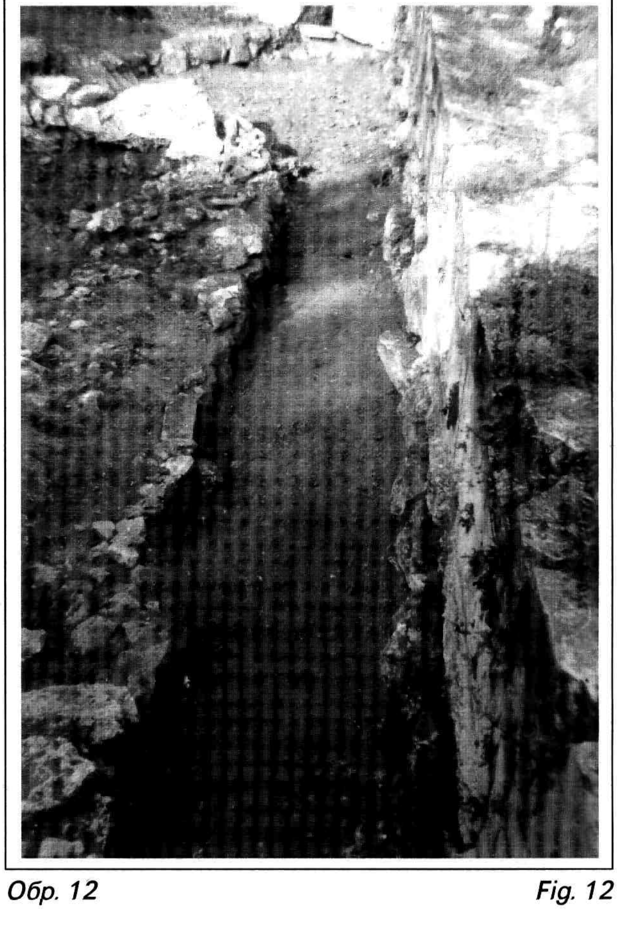

Обр. 12 *Fig. 12*

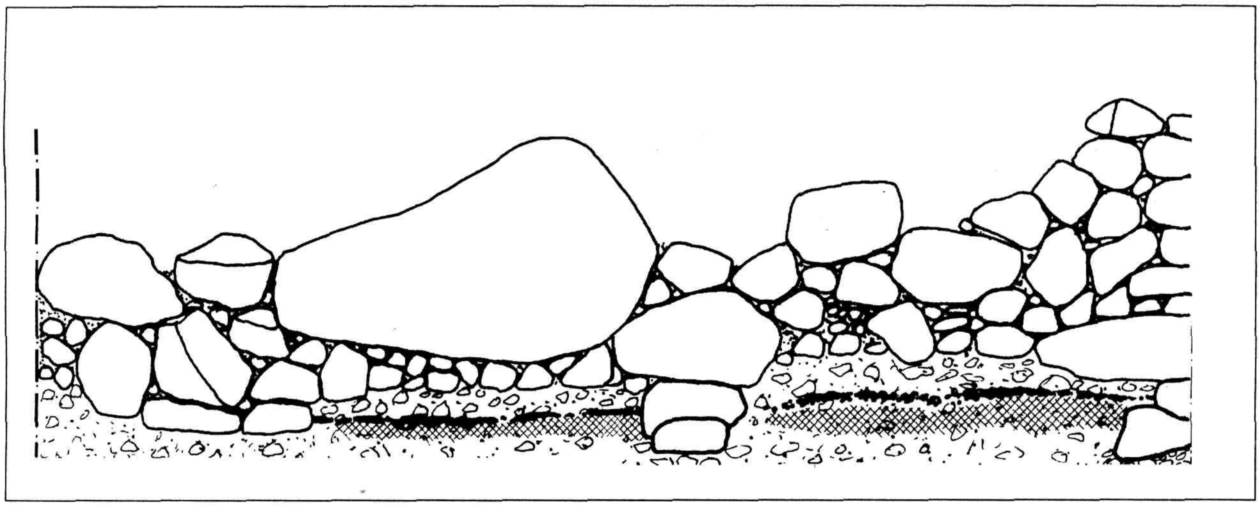

Чертеж 4. Северна оградна стена (D) на теменоса, външно лице

Draft 4. Northern fence wall (D) of the temenos, outer face

Няколко по-запазени са с размери: 0,90 x 0,60 м, 0,85 x 0,50 м, 1,00 x 0,60 м; на място са останали два еднакви блока с размери на видимата страна 2,80 x 0,60 м, поставени единият отвесно, другият хоризонтално, плътно прилепнали. За горната повърхност е използвана плоската страна на камъните. Лицето не е равно. Отгоре грубо изсечените блокове са подзидани и подравнени с единични, средно големи или с поняколко малки камъни. Градежът е сходен с тракийската крепостна стена на Кабиле в отделни участъци на Хисарлъка[6]. Много голямо е сходството с външното лице на южната страна на крепостната стена на тракийския град при „Водната централа" в комплекса „Сборяново"[7]. Вътрешното лице, отчасти запазено в източния край, е било изградено от средно големи камъни с различна форма и размери: 0,70 x 0,35 м, 0,50 x 0,30 м, 0,40 x 0,30 м (*чертеж 5*).

Покрай вътрешната страна на стената имаше останки от каменна настилка от средно големи плоски камъни. На това ниво беше открита монета на Одесос от III в. пр. Хр. (кат. № 128).

0,30 m relative to today's level of the surface (*Fig. 12*). Its preserved height varies at its different sectors, reaching 0,80 m. Its uncovered length is 13 meters. The eastern end of the wall continues below the residential building. Its western end is almost rectangular to the western wall (*Plan 2*). Here the external corner has been completely destroyed. There was a pile of large stone fragments on that place. The thickness of the wall, according to its better preserved eastern end was 1,50 meters. The inner face of the wall in its larger western part is destroyed completely. Only small stones from the filling are spilled. From the outer side one can see that the wall lies on trampled earth and gravel – a layer 0,30 m thick. The footing from its external face (*Draft 4*) in the western end has been preserved: a row of large roughly cut blocks of irregular form resembling Cyclops building. The blocks are cracked and broken. A couple of better preserved ones are sized: 0,90 x 0,60 m, 0,85 x 0,50 m, 1,00 x 0,60 m; two identical blocks with sizes of the visible side 2,80 x 0,60 m have remained in place – one of them vertical, the other – horizontal, both fitting tightly. The upper surface is made up of the

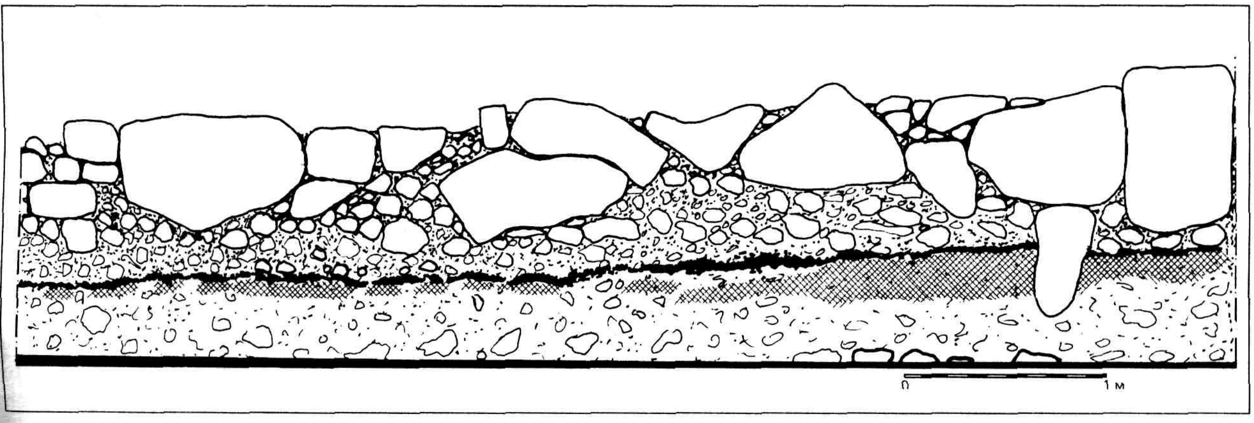

Чертеж 5. Северна оградна стена (D) на теменоса, вътрешно лице

Draft 5. Northern fence wall (D) of the temenos, inner face

По начин на градеж тази стена също е сходна с образци на тракийското крепостно строителство от втората половина на I хилядолетие пр. Хр. Според съпровождащия масов материал – фрагменти тракийска керамика, стената попада в периода III–II/началото на I в. пр. Хр.

С разкриването на северната тракийска стена се оказа, че северната оградна стена на текето е успоредна спрямо нея и отстои на 1,50 м разстояние в северна посока (Вж. *обр. 12*). При изследването на основата на оградата на текето бе установено, че от вътрешната страна тя лежи на едно ниво с тракийската стена и че е изградена с материал от разрушената тракийска стена (Вж. *обр. 7*). Обаче при външното лице, облицовката на късната стена, която в долната част се състои от един ред продълговати, дялани, профилирани блокове, оформящи банкета на нисък цокъл, лежи по-ниско; тези блокове, както и два рустицирани блока в горния ред на субструкцията откъм вътрешното лице, явно произлизат от античен градеж, но по добрата обработка, те се различават от стро*ителния материал на откритите тракийски* оградни стени (Вж. *обр. 8*).

При разкопаването на основите на тракийската и късната северни стени се вижда, че по-ранният горял културен слой, застъпен от двете тракийски стени, западната и северната, преминава и изпод оградата на текето.

Пръстта в образувалия се коридор между двете северни стени – на текето и тракийската, беше наситена с тракийска керамика, различни типове, поради нарушената стратиграфия.

Южната стена (F)

През 1984 г. бяха направени за пръв път разкопки и в южната част на вътрешния двор (Вж. *план 2*). Тук каменната ограда на текето е вкопана в стръмните склонове и изпълнява функцията на подпорна стена спрямо налягането на земните маси отвън. От съображения за безопасност на архитектурния паметник, изкопът бе отдръпнат на разстояние 1 м навътре от оградата, а също и на 0,50 до 1,00 м южно от сградата на текето. От запад изкопът бе ограничен първоначално до високия каменен праг от монументални блокове, оформящи високата тераса. Поради големия наклон в този участък на разкопките, теренът беше разкопаван терасовидно, на две нива: северна тераса (долната) – в ниската част при сградата, и южна тераса (горната) – по-високата площ пред оградата на текето. Още с премахването на тънкия 0,20 м повърхностен землено-тревен слой и в следващия слой 0,20 до 0,40 м от повърхността, при долната тераса се натъкнахме на изобилие от керамични фрагменти: добре познатата от северната част на двора, тракийска керамика с преобладаващи типове от III-II в. пр. Хр., заедно с фрагменти от дебелостенни паници с черна

flat side of the stones. The face is uneven. From below the roughly cut blocks are filled and levelled with single medium-sized or with several smaller stones. The construction is similar to the Thracian fortress wall of Cabile in separate sectors of the Hisarluk[6]. There is a very large similarity to the outer face of the southern side of the fortress wall of the Thracian settlement near "Vodnata Tsentrala" (Water Station) in the "Sboryanovo" ensemble[7]. The inner face partly preserved in the eastern end was built of medium-sized stones of various shapes and sizes: 0,70 x 0,35 m, 0,50 x 0,30 m, 0,40 x 0,30 m (*Draft 5*).

Along the inner side of the wall there were remnants of stone covering of medium-sized flat stones. At that level an Odessus coin from III cent. BC was found (Cat. 128).

By construction method this wall is also similar to samples of Thracian fortress building from the second half of I millennium BC. According to the accompanying mass material – Thracian ceramics fragments, the wall can be dated in the period III cent. BC – II/beginning of I cent. BC.

With the exposure of the northern Thracian wall *it turned out that the northern fence wall of the teke* is parallel to it and is shifted 1,50 m to the north (*Fig. 12*). The investigation of the base of the wall of the teke showed that on its inner side it lies on the same level with the Thracian wall and is built of materials from the destroyed Thracian wall (*Fig 7*). However, on the outer face, the facing of the later wall, which in its lower part consists of a row of oblong, cut, profiled blocks, forming the protrusion of a low footing, it lies lower; these blocks as well as two rusticated blocks in the upper row of the substructure from the inner face, obviously originate from an ancient building, but by their better processing they differ from the building material of the found Thracian fence walls (*Fig. 8*).

From the exposure of the foundations of the Thracian and the late northern walls one can see, that the earlier burnt cultural layer overlapped by both Thracian walls, the western and the northern pass below the fence of the teke.

The earth in the formed corridor between the two northern walls – of the teke and the Thracian one, was dense with Thracian ceramics of various types due to the stratigraphy violations.

Southern Wall (F)

In 1984 excavations were performed for the first time in the southern part of the inner court (*Plan 2*). Here the stone fence of the teke digs into the steep slopes and performs the function of a supportive wall with respect to the pressure of the external earth masses. The safety of the architectural monument demanded the ditch to be pulled about 1 m to the inside of the fence, and also from 0,50 to 1,00 m to the south of the teke building. To the west the ditch was initially delimited by the high stone threshold of monumental blocks, forming the high terrace. Due to the serious slope in this sector of the excavations, лъскава повърхност и профилирани форми; между тях се намираха и фрагменти от елинистически амфори[8].

В югоизточния ъгъл на двора, при горната тераса на разкопавания участък, на дълбочина 0,40 м от повърхността, бе открит разсип от камъни, с посока североизток-югозапад, перпендикулярно на каменния праг; разкопани бяха останки от стена със запазена дълж. 4 м, с дебелина на разсипа 2 м, почти изцяло разрушена до основи (*обр. 13*). Само на най-долния ред от вътрешното и външното лице бяха запазени на място по няколко грубо одялани четвъртити блокчета с големина 0,30 на 0,20 метра. Пълнежът е от дребни камъни и пръст (на кал). В североизточна посока стената продължаваше във вид на разсип от пълнежа докато постепенно напълно се изгуби. В югозападна посока стената преминава под каменния праг и продължава още 2 м срещу южния скален масив (B), вграден в югоизточната стена на късната сграда, след което прекъсва, завършвайки във вид на каменно струпване. Това подсказва, че вероятно тук стената е сключвала ъгъл със скалния масив (B). Следователно откритите останки от градеж принадлежат към трета южна стена (F). Максималната запазена височина на южната стена достига до 0,40 м, а дебелината ѝ при западната част е 0,80 м; дължината на цялата разкрита част е 7,50 метра.

Около откритата южна стена, на дълбочина - от 0,20 до 0,40 м, на строителното ниво на стената, наситеността с керамични фрагменти бе забележителна. Сред типовете тракийска керамика, позната от северната част на заградения участък, преобладава черната излъскана керамика с профилирани стени; добре застъпени са и амфорните фрагменти. Открито беше керамично струпване от стени на питос. Срещат се често и късчета глинена мазилка.

Според съпровождащия материал южната стена попада също най-общо във времето III-II в. пр. Хр.

Откритите три тракийски стени следват наклона на терена. Поради това основите им лежат на различно строително ниво. При северната и западната стена разликата е видима - от 30 до 40 см. Основите при тези две стени, които се състоят от ломени камъни и пръст, са дълбоки до 30 сантиметра. Тази лека, плитка основа е компенсирана с масивен цокъл, запазен частично при външното лице на северната стена и при вътрешното лице на западната. При денивелацията на терена, правилността на редовете в облицовките е нарушена. Това найдобре се вижда при външното лице на западната стена, която е сравнително по-добре запазена (Вж. *обр. 5*).

Южната стена, която се намира на найвисоката част на крайречната тераса, лежи направо на естествения терен върху набита пръст и чакъл. Останките от най-долния ред на

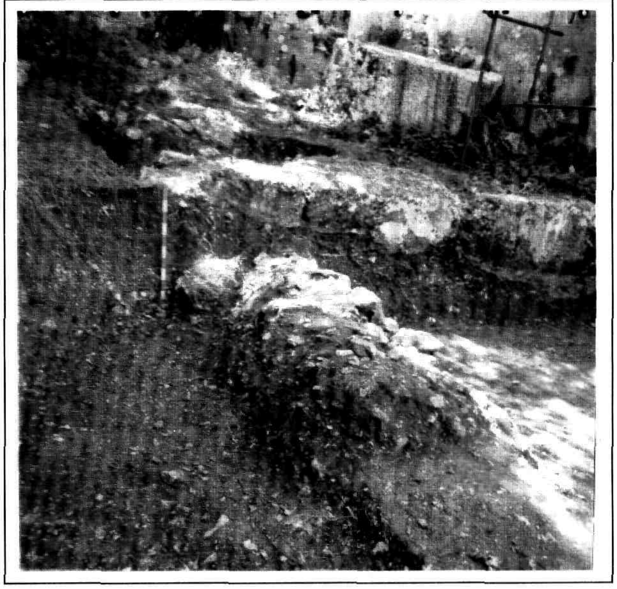

Обр. 13 *Fig. 13*

the terrain was dug out in terraces, at two levels: northern terrace (the lower one) – at the lower part near the building, and a southern terrace (the upper one) – the higher area in front of the fence of the teke. As long as the 0,20 m thin surface layer of earth and grass was removed, in the next adjacent layer 0,20 to 0,40 m from the surface, near the lower terrace we came across an abundance of pottery fragments: the well-known from the northern part of the court Thracian pottery with predominant types from III – II cent. BC, together with fragments of thick-walled bowls with black glossy surface and profiled forms; among them there were fragments of Hellenistic amphorae[8] as well.

In the South-eastern corner of the court, on the upper terrace of the exposed sector, at a depth of 0,40 m from the surface, spilled stones were found in the direction north-east to south-west, perpendicular to the stone threshold; remnants of a wall were exposed with preserved length of 4 m, spill thickness of 2 m, almost completely destroyed to its base (*Fig. 13*). Only at the lowest row of the inner and outer face there were a few roughly cut squarish blocks sized 0,30 by 0,20 m, which were preserved in place. The filling is of small stones and earth (mud). In direction north-east the wall continued as a spilling of the filling until gradually it disappeared completely. To the south-west the wall passes below the stone threshold and continues 2 m more against the southern rock massif (B), embedded in the south-eastern wall of the later building, and is then interrupted, finishing as a stone piling. This suggests, that probably here the wall formed and angle with the rock massif (B). Therefore, the found building remains belong to a third southern wall (F). The maximal preserved height of the southern wall reaches 0,40 m, and its thickness at the western part is 0,80 m; the length of the entire exposed part is 7,50 meters.

Around the discovered southern wall at a very small depth – 0,20 to 0,40 m, at the building level of облицовката показват, че двете ѝ лица са били изградени от грубо дялани блокчета, подобно на външното лице на западната стена. Такъв е градежът и при останките от облицовка в частично запазената източна половина на северната стена. Пълнежът и при трите стени е от дребни камъни и пръст (на кален разтвор). Трите стени ги обединява още една от характерните черти на тракийското строителство - скалите, включени в градежа[9].

Трите скални масива (A, B, C) (Вж. *план 1, 2*), които намираме включени в късносредновековния архитектурен ансамбъл, са имали важно значение. Централната двойка скали (A и B), във връзка с построяването на текето, са били изсечени така, че за нас остават неизвестни първичната им форма и размери. Големите отломъци, обаче, употребени при терасирането на околния терен, явно произлизат от тях. Първоначално тези скали са били свързани със стените: северният скален масив (A) - със западната стена (E), а южният (B) - със южната стена (F). Северната стена (D), според местоположението си, е била свързана с източния скален масив (C). Сега застъпен от битовата постройка, той е заграждал голяма част от източната страна на заградения участък. Несигурно остава оформянето на югоизточния ъгъл на заграденото място, където логически, според възможностите, предлагани от терена, би следвало стената да съвпада с оградата на текето (Вж. *план 1,2*). Следователно, откритите останки от стени са принадлежали на каменна ограда.

Освен характеристиката, която определя оградните стени като тракийски, те се отличават с нездравата основа. Това е указание за друга тяхна отличителна черта - височината им; при това положение, тя не е била голяма, не е можело да надвишава човешки ръст. Следователно, тяхното предназначение не е било защита на заграденото място, а отбелязването му, очертаването и разграничаването му от околната среда[10].

Каменната ограда, вписана във вътрешния двор на текето, е заграждала неголяма площ под открито небе, с максимална дължина, равна на ширината - 20 метра. Планът на оградата, който възстановен би имал форма на неправилен трапец, се дължи на естествените очертания на мястото. То е било избрано по редица предимства: намирало се е край непресъхващ извор, извън селище и същевременно близо до местен градски център; обособено е било върху най-високата част на крайречна тераса, сред гориста местност, в красива речна долина, защитена от стръмни скалисти височини.

Скални алтари

В заграденото място господствали трите скални масиви A, B, C (Вж. *план 2, обр. 14-17*). На два от тях личи допълнителна обработка, чрез

the wall, the density of pottery fragments is remarkable. Among the types of Thracian pottery familiar from the northern part of the fenced sector, predominates the black glossy pottery with profiled walls; the amphora fragments are also well represented. A pottery piling was discovered from the walls of a pythos. There are also frequent pieces of clay stucco.

By the accompanying material the southern wall can also be dated in most general terms to the period III - II cent. BC.

The discovered three Thracian walls follow the slope of the terrain. Consequently, their foundations lie at different construction levels. At the northern and western walls the difference is visible - 30 to 40 cm. The foundations of these two walls consisting of broken stones and earth are up to 30 cm deep. This light shallow base is compensated by a massive footing, partly preserved at the outer face of the northern wall and at the inner face of the western one. With the displacement of the terrain the regularity of the rows in the coatings is violated. This is best observed at the outer face of the western wall, which is relatively better preserved (*Fig. 5*).

The southern wall, which is situated on the highest part of the riverside terrace, lies directly on the natural terrain on hard earth and gravel. The remnants of the lowest row of the coating show that its two faces have been built of roughly cut small blocks, similarly to the outer face of the western wall. The same built is Fig. ed by the coating remnants in the partly preserved eastern half of the northern wall. The filling of the three walls is of small stones and earth (mud solution). The three walls have also in common one of the characteristics of Thracian building - the rocks embedded in the construct.[9]

The three rock massifs (A, B, C) (*Plans 1, 2*) which we find embedded in the late Medieval architectural ensemble have been of specific importance, The central pair of rocks (A and B) have been cut in such a way during the building of the teke, that we do not know their initial forms and sizes. However, the large fragments used for the terracing of the surrounding area, obviously originate from them. Initially these rocks have been linked with the walls: the northern rocky massif (A) - with the western wall (E), and the southern one (B) - with the southern wall (F). The northern wall (D) judging from its position has been linked with the eastern rock massif (C). Now covered by the residential building it has enclosed a large part on the eastern side of the fenced sector. The form of the south-eastern corner of the fenced area remains uncertain. Taking into account the opportunities offered by the terrain, logic dictates that the wall should coincide with the wall of the teke (*Plans 1, 2*). Therefore, the found wall remnants have belonged to a stone fence.

These ruins bear another characteristic in addition to the one determining the fence walls as Thracian - they have in common an insecure base. This is an indication of another peculiarity of theirs - their height; under the circumstances they were not high - hardly more than man-high. Consequently their purpose has която те са били превърнати във величествени естествени алтари (*чертежи 6,8*).

Северната, по-голяма скала (А) е със запазена височина 3,5 м и широчина на северното лице до 3 м, а на източното - до 2 метра. Основата ѝ не е равна, поради което е подпълнена с ломени, средно големи камъни. Отстрани, от запад и северозапад, са издълбани тесни, високи стъпала на спирално извисяваща се, стръмна стълба. Към нея е нагоден градежът на северозападната и североизточната фасада и е врязан ъгълът между тях на късносредновековната многоъгълна сграда (Вж. *обр. 14,15, чертеж 6*).

not been to protect the fenced area, but rather to mark, outline and delimit it from the environment.[10]

The stone fence inscribed in the inner court of the teke has surrounded a small open-air area, with maximum length equal to the width – 20 meters. The outline of the fence reconstructed to the shape of an irregular trapezoid, is due to the natural delineation of the location. It has been selected by a number of advantages: it is situated near a never failing spring, outside of any settlements, and at the same time near a local town centre; it was set up on the highest part of a riverside terrace, in the middle of a locality with forests, in a beautiful river valley, protected by steep rocky hills.

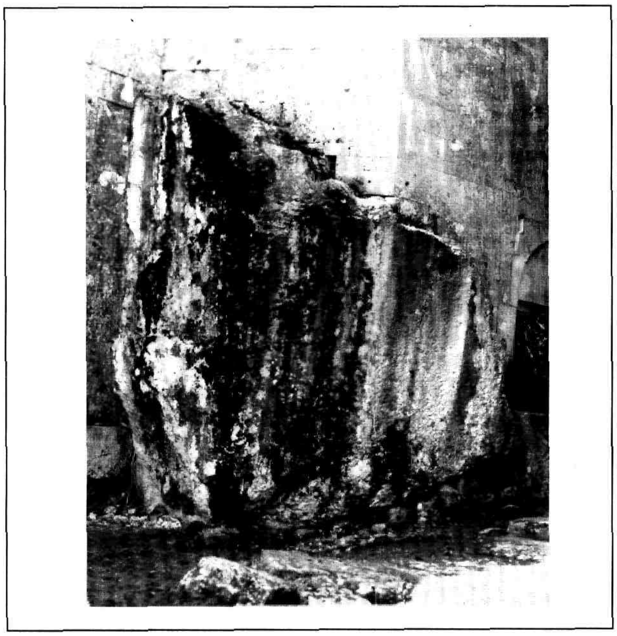

Обр. 14 *Fig. 14*

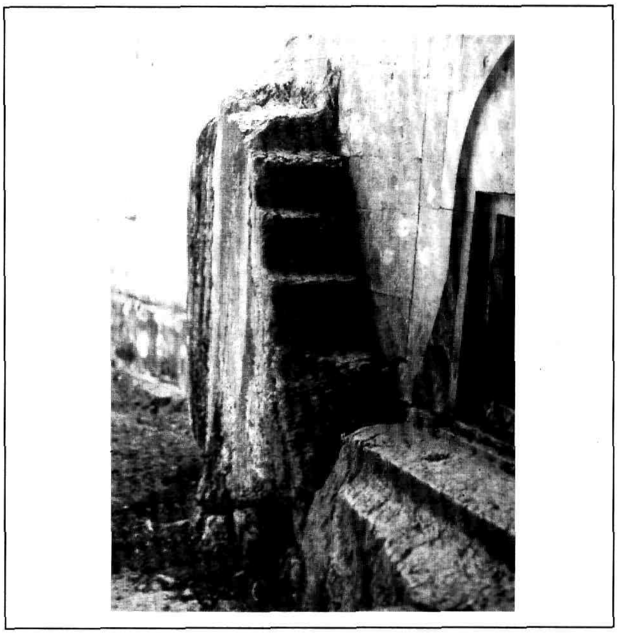

Обр. 15 *Fig. 15*

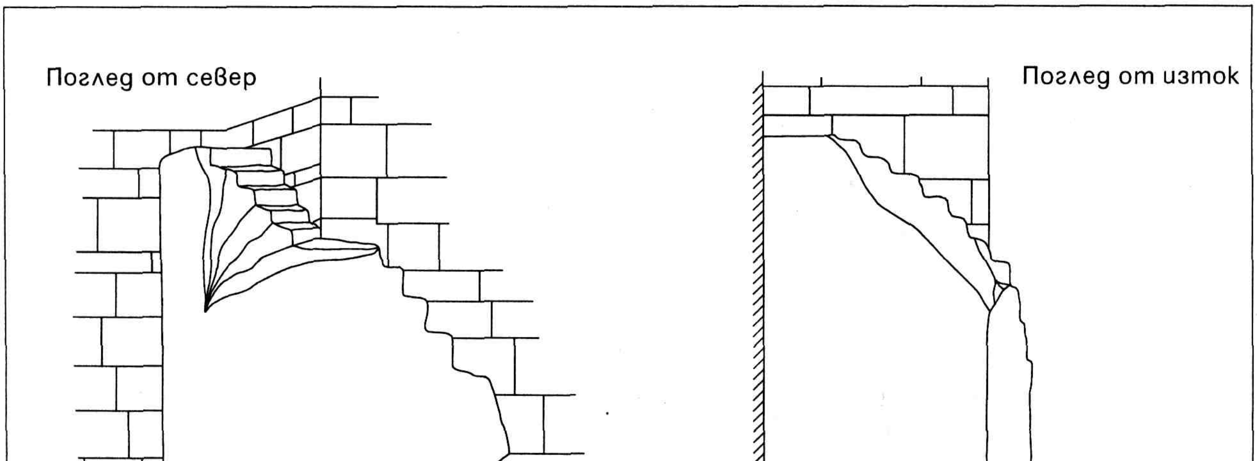

Чертеж 6. *„Демир баба теке". Северен скален масив (А)*

Draft 6. *"Demir Baba Teke". Northern rock massif (A)*

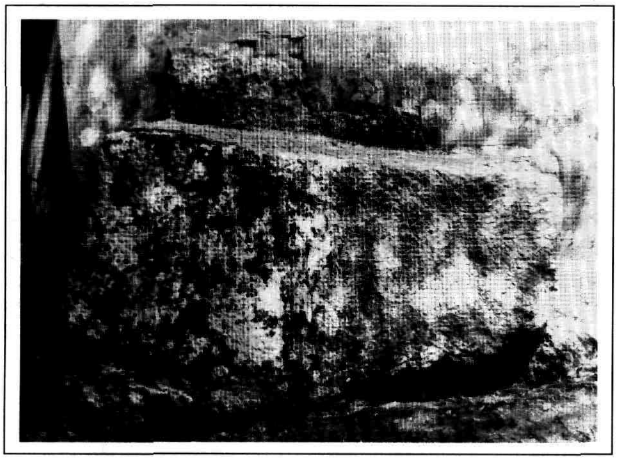

Обр. 16 *Fig. 16*

Срещу северния масив (А), на 20 м източно, пред него се издига източният скален масив (С) (Вж. *план 2*). Грубо одялан, той е с неправилна продълговата форма (Вж. *чертеж 8*). Северният му край е застъпен от битовата постройка, а в южния му кубично оформен край е врязан порталът към вътрешния двор на текето (Вж. *обр. 17*). Разкритата дължина е 4,80 м, а запазената височина достига 3,5 метра. Неравната основа е попълнена в единия край със средно големи и малки ломени камъни, а в по-голямата си част е вкопана на дълбочина от 0,20 до 0,50 метра (*обр. 18, чертеж 10*). На вътрешното, западното лице, е изсечена широка арковидна ниша, с вис. 1,70 м и дълб. 0,30 м (Вж. *чертеж 8*). При предната част на скалата, над нишата, горната повърхност, изсечена хоризонтално, образува четвъртита жертвена площадка, с вдълбано коритце и спускащи се към основата улеи (*обр. 19, чертеж 9*). В подножието на скалата, пред нишата, е бил вкопан питос. Останките от дъното му бяха открити върху подложка, за каквато е използвана вторично част от хромел. Наоколо бяха разпръснати късове от питоса и амфорни фрагменти. Този скален масив вероятно е фланкирал от северната страна входа към заграденото място[11].

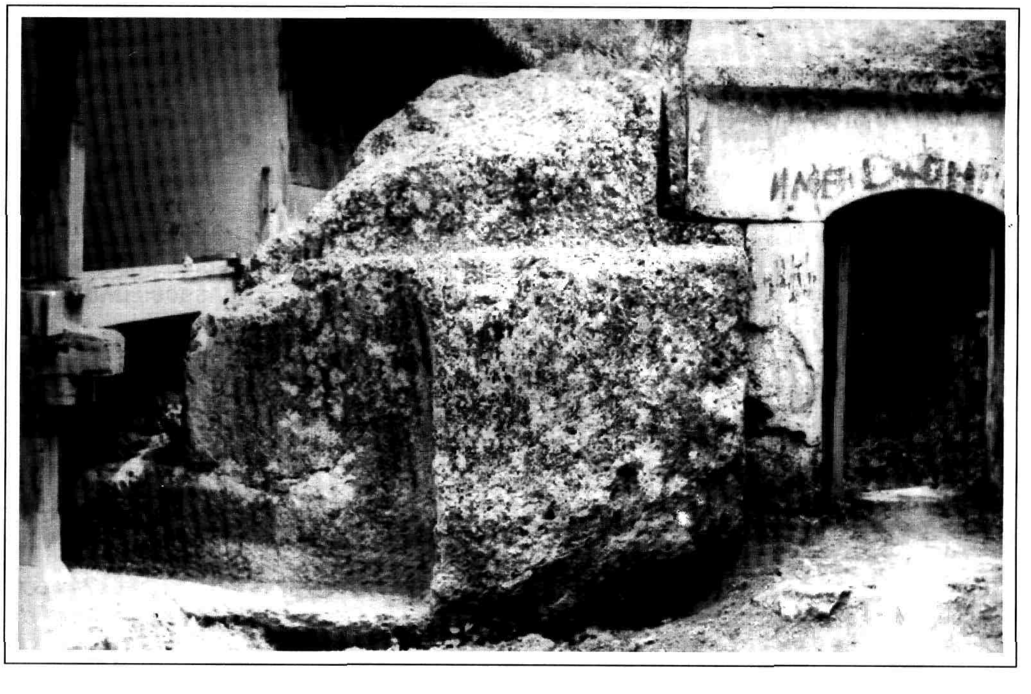

Обр. 17
Fig. 17

Rock Altars

The fenced are was commanded by the three rock massifs A, B, C (*Plan 2, Figs. 14–17*). Two of them bear the traces of additional processing, which served to turn them into impressive natural altars (Drafts *6–8*).

The northern and larger rock (A) has a preserved height of 3,5 m and widths of the northern face – up to 3 m, and of the eastern one – up to 2 meters. Its base is not even, and for that reason has been levelled with broken medium-sized stones. On the western and north-western sides narrow, high steps have been cut, belonging to a staircase spiralling steeply upwards. The built of the north-western and north-eastern facades has taken it into account and in-between cuts in the corner of the late medieval polygonal building (*Figs. 14, 15; Draft 6*).

Opposite to the northern massif (A), 20 m to the East, rises the eastern rock massif (C) (*Plan 2*). Roughly cut it has an irregular oblong shape. Its northern end has been covered by the residential building, and the portal leading to the inner court of the teke cuts into its southern cubically shaped end (*Fig. 17*). The exposed length is 4,80 m, and the preserved height reaches 3,5 meters. The uneven base is levelled at one end with medium-sized and small broken stones, and is for the most part dug into the earth at a depth of 0,20 to 0,50 meters (*Fig. 18; Draft 10*). On the inner, western face there has been cut a wide arch-shaped recess, 1,70 m high and 0,30 m deep (*Draft 8*). Near the front part of the rock, above the recess, the horizontally cut upper surface forms a rectangular sacrificial platform, with a small trough carved into it and furrows descending to the base (*Fig. 19; Draft 9*). In the feet of the rock before the recess there has been a carved pythos. Remnants of its bottom were found on a pad, for which at some time chromel parts

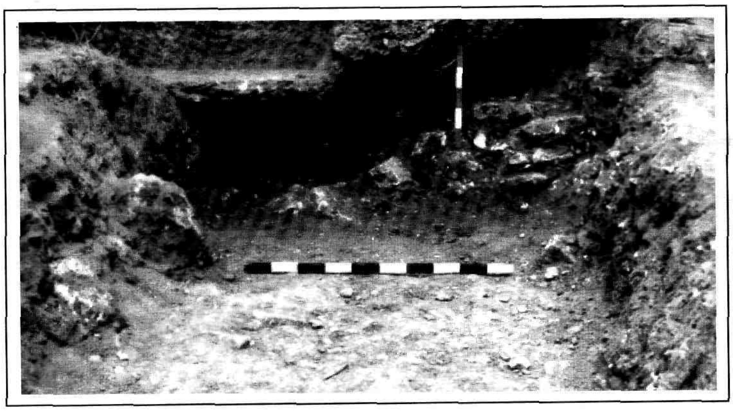

Обр. 18 *Fig. 18*

Теменос

Изложените факти определят сакралния характер на откриния археологически паметник. Топографията и ландшафтът, допълнени с характеристиката на оградните стени и наличието на скалните алтари, са доказателства за тълкуване на заграденото място като култово. То е представлявало свещен участък, заграден със свещена ограда, което ще рече теменос (*обр. 20*) – старогръцката дума за това понятие[12]. Теменосът е заемал извъннаселено традиционно култово място.

Останки от стени извън теменоса. Жертвени камъни

Близо до теменоса, в ограничено пространство пред задния изход на манастира, бяха открити останки от две стени. Срещу изхода на

were used. Pieces of the pithos and amphora fragments were scattered around. This rock massif most probably flanked the entrance to the fenced area from the North.[11]

Temenos

The facts presented determine the sacral character of the discovered archaeological monument. The topography and landscape, complemented by the characteristic of the fence walls and stressed by the presence of rock altars, are all proofs for an interpretation of the precinct as a sacred enclosure. It represented a sacral

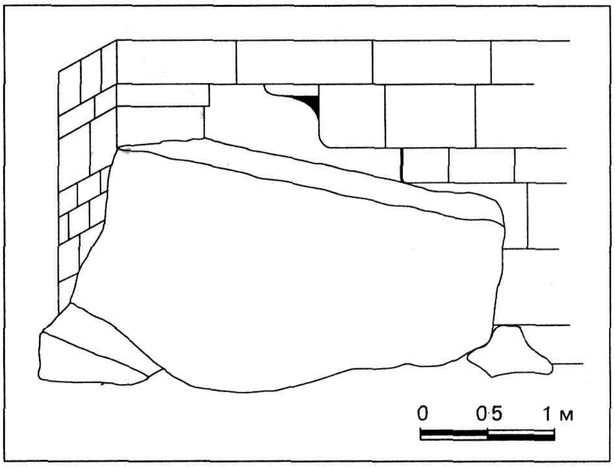

***Чертеж 7.** „Демир баба теке". Южен скален масив (B). Поглед от Юг*
***Draft 7.** "Demir Baba Teke". Southern rock massif (B). View from South*

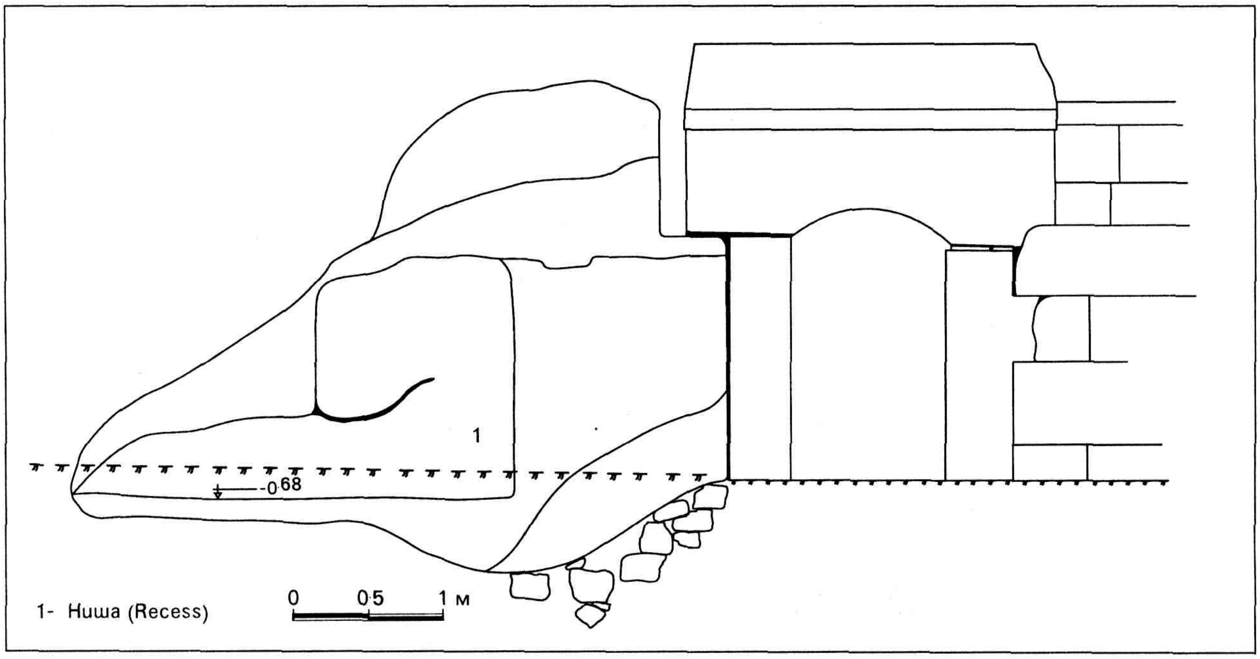

***Чертеж 8.** „Демир баба теке". Източен скален масив (C) до входа. Поглед от запад*

***Draft 8.** "Demir Baba Teke". Eastern rock massif (C) near the entrance. View from West*

Обр. 19 Fig. 19

текето, на разстояние 7 м, се намират два скални блока, превърнати в жертвеници. Оказа се, че единият жертвен камък от едната, западната страна, е свързан с отстоящ на 3 м югозападно скален масив с каменна стена (Вж. *план 1/5*). От източната страна жертвеният камък опира също до стена, отчасти застъпена от продължението на северната ограда на текето извън двора и затрупана от разрушения ѝ край (*обр. 21-23*).

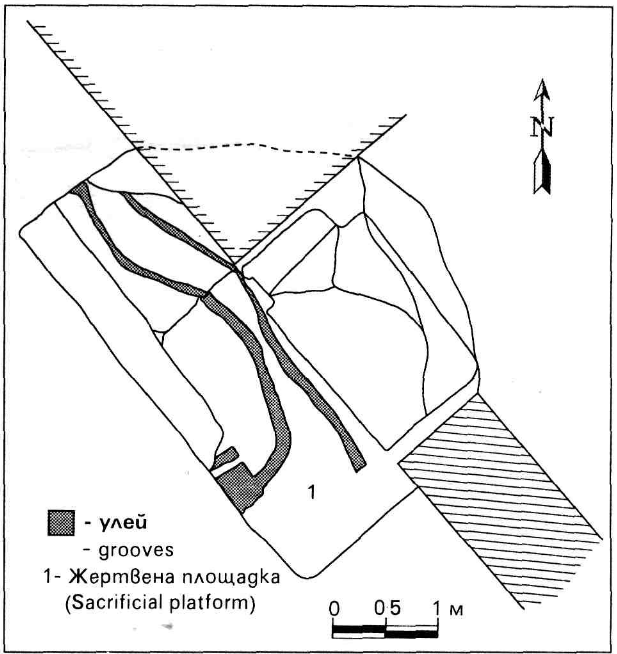

Чертеж 9. *„Демир баба теке". Източен скален масив (С) до входа. Поглед отгоре*
Draft 9. *"Demir Baba Teke". Eastern rock massif (C) near the entrance. View from above*

area, enclosed by a sacral fence (*Fig. 20*), i.e. temenos – the old Greek word for that concept.[12] The temenos has been situated in a non-inhabited traditional cult place.

Remnants of walls outside the temenos. Sacrificial stones

Near the temenos, in the limited space in front of the back exit of the monastery, remnants of two walls have been exposed. Against the exit of the teke, at a distance of 7 m, there are two rock blocks, employed as sacrificial altars. It turned out that one of the altars on its western side is connected by a stone wall to a rock massif, situated 3 m to the south-west (*Plan 1C*). On its eastern side the altar is also adjacent to a wall, partly covered by the continuation of the northern fence of the teke to the outside of the court and completely buried under the destroyed end (*Figs. 21–23*).

The first wall is straight, and the second one, which is only a fragment is archshaped. Both walls are two-

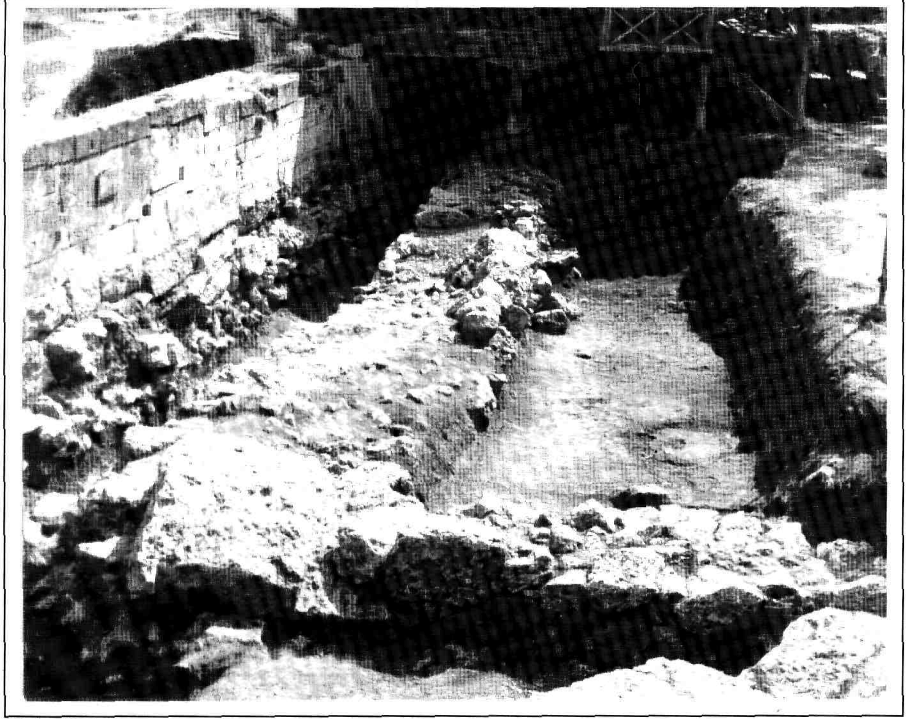

Обр. 20 *Fig. 20*

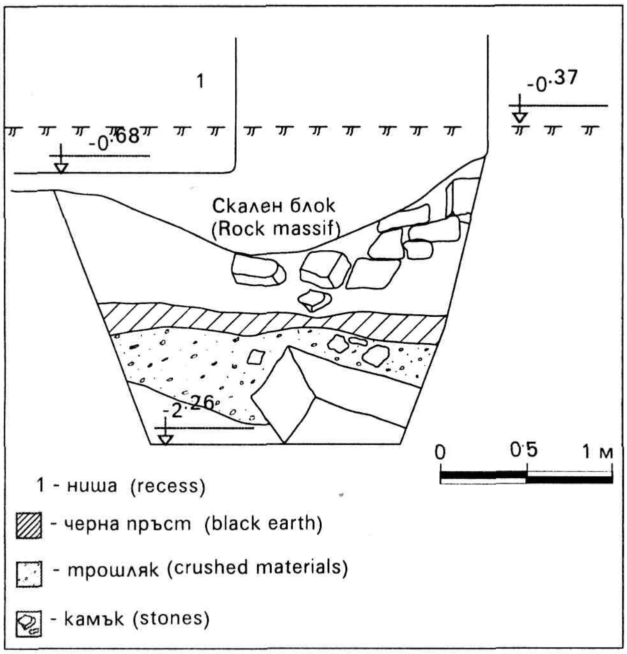

Чертеж 10. „Демир баба теке". Сондаж II, профил b-b' в подножието на скален масив (С)
Draft 10. "Demir Baba Teke". Sondage II, b-b' profile in the feet of rock massif (C)

Първата стена е права, втората, която е само фрагмент - дъговидна. И двете стени са двулицеви. Правата стена, според формата на жертвения камък, откъм външното лице е с дължина 5 м, а от към вътрешното - 3 метра. Дъговидната стена е с диам. = 3,70 метра. И двете стени са със запазена на едно равнище височина 0,80 м и дебелина 1 метър. Основата е пласт дребни камъни и пръст (кал) с височина 0,30 метра. Външните лица са от големи (приблизително 1,00 x 0,70 x 0,50), с неправилна форма, грубо дялани блокове, сух градеж. Пълнежът е от чакъл и пръст (на кал). Разкопан беше теренът покрай двете им лица, до нивото под основата; на дълбочина 0,60 - 1,20 м от повърхността се разкри културен пласт. Той

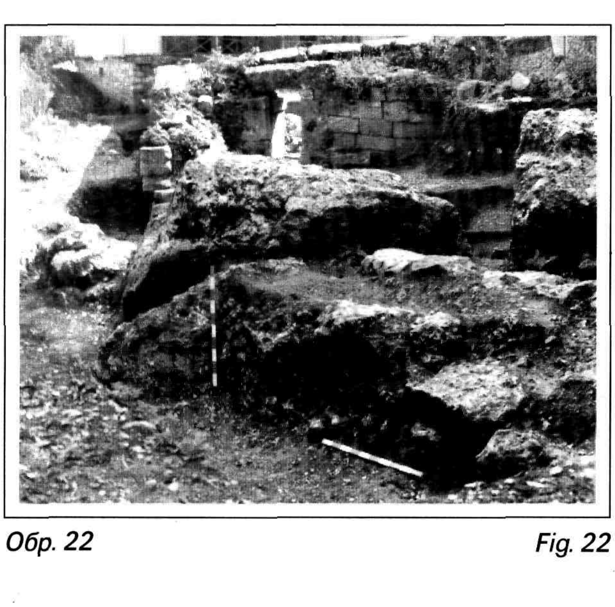

Обр. 22 *Fig. 22*

Обр. 21 *Fig. 21*

faced. The straight wall, judging from the shape of the altar is 5 m long from its exterior face, and 3 m - from its interior face. The arch-shaped wall has a diameter of 3,70 meters. Both walls have preserved at the same level heights of 0,80 m and are 1 m thick. The foundation is a layer of small stones and earth (mud) 0,30 meters high. The exterior faces are of large (approximately 1,00 x 0,70 x 0,50) irregularly shaped roughly cut blocks built dryly. The filling is of gravel and earth (mud). The terrain along the two faces was dug out, down to the level of the foundations. At a depth of about 0,60 - 1,20 m from the surface a cultural layer was exposed. It contained fragments of Thracian pottery of the types present in the temenos. Among the pottery fragments there were pieces of burnt until red clay stucco, one of which had smooth surface, covered with a thin layer of light engobe.

The building level, the construction method and the pottery finds link these wall remnants by time with the temenos.

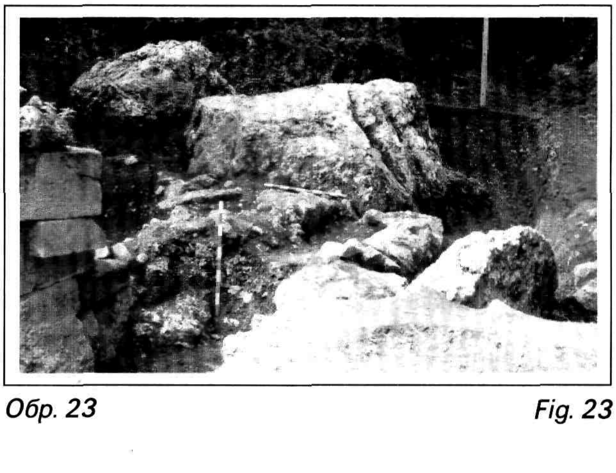

Обр. 23 *Fig. 23*

съдържаше фрагменти от тракийска керамика от типовете, застъпени в теменоса. Сред керамичните фрагменти имаше късчета изпечена до червено глинена мазилка, между които един къс с гладка повърхност, покрита с тънък слой светла ангоба.

Строителното ниво, начинът на градеж и керамичните находки свързват по време тези останки от стени с теменоса.

Жертвени камъни

Единият скален блок е с равно изсечена хоризонтална горна повърхност и два дълбоки улея отстрани, които се спускат отвесно към основата (Вж. *обр. 23*). На около 1,5 м южно от него отстои вторият блок. На върха му е вкопано коритце, което преминава полегато надолу във вид на широк, полуцилиндричен улей. Жертвените камъни са имали своето място в ритуалите, извършвани в теменоса.

Култова постройка

В хода на разкопките през 1985 г. на площа, заемана от северната половина на теменоса, на 30 см под неговото строително ниво, в подножието на скалните масиви А и С и отстрани съвсем близо до късната сграда, бяха открити опожарени останки на глинобитна постройка. Поради накърнения терен от късните строителни работи и иманярските изкопи не можеха да се уточнят размерите, нито да се установи планът ѝ. Според местоположението на откритите развалини и заеманата от тях площ, вероятно тя е била продълговата с четвъртита форма, в ос североизток-югозапад, с дължина приблизително 13 м и ширина ок. 4 метра (Вж. *план 2*).

През 1986 г. продължи разкриването на останките от глинобитната постройка - дебел до 20-30 см пласт здрава, с дребни шупли (във вид на гъбеста тъкан) отухлена глинена маса, която представляваше опожарена глинена стена, при срутването на постройката полегнала напред в хоризонтално положение. В напречния разрез, в структурата ѝ се очертаваха на равни разстояния сечения на овъглени греди с диам. 5 см - останки от дървена конструкция.

При почистването на напластяванията попаднахме на изобилие от късове печена глинена мазилка - от едната страна гладка, а от другата - с отпечатъци от плет - останки от измазания с глина покрив.

Късове натрошени глинени съдове, между които стени на голям цилиндричен съд, с широко дъно и дъно на голямо, широко блюдо (*обр. 24*) бяха открити побити в глинената маса на стените.

Подът на постройката е бил пръстен, на места, като например в източната част, със запазена глинена мазилка с цвят охра. Подът

Sacrificial Stones

One of the rock blocks has evenly cut horizontal upper surface and two deep grooves alongside falling vertically to the base (*Fig. 23*). The second block is at about 1,5 m to the south from the first one. At its top there is a small carved trough, which passes sloping downwards as a wide semi-cylindrical groove. The sacrificial stones have had their place in the rituals performed in the temenos.

A Cult Building

In the course of the excavations in 1985 burnt remnants of a clay building were discovered in the area taken by the northern half of the temenos, at 30 cm below its building level, in the feet of the rocky massifs A and C and to the side and very near the late building. The terrain impaired by the late construction activities and the ditches of the treasure-hunters did not allow us to determine the size nor the outline of the building. By the position of the discovered ruins and the area they spread on, most probably the building was rectangularly-shaped along the north-east - south-west axis, approximately 13 m long and about 4 meters wide (*Plan 2*).

The uncovering of the remnants of the clay building continued into 1986 - an up to 20 - 30 cm thick layer of hard porous (with a spongy texture) bricked clay matter, representing a burnt clay wall, which fell horizontally forward at the time the building collapsed. In the vertical projection its structure showed at equal intervals sections of charred beams with a diameter of 5 cm - remnants of a wooden structure.

While clearing the strata we came across an abundance of burnt clay stucco - smooth on one side and on the other - bearing prints of a wattled fence - remnants of the clay-plastered roof.

Fragments of broken clay vessels, among those - walls of a large cylindrical vessel with a wide bottom on a stand, and the bottom of a large, wide dish were discovered sunken in the clay matter of the walls (*Fig. 24*).

The floor of the building was earthen, with preserved ochre-coloured clay plastering here and there, e.g. in the eastern part . The floor was covered by a thin layer (about 3 cm thick) of ashes and charcoals from the burnt fallen roof, which has a light pole structure. Outside the building there were rem-

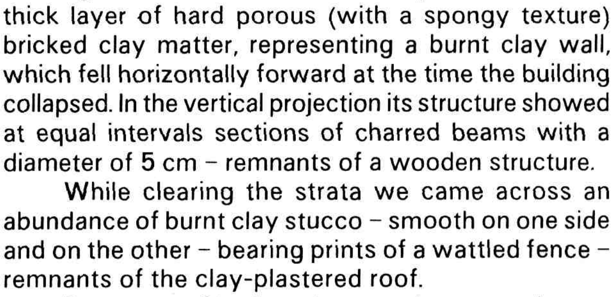

Обр. 24 *Fig. 24*

беше покрит с тънък слой (с дебелина ок. 3 см) пепел и въглени от изгорелия паднал покрив с лека конструкция от пръти. Извън постройката имаше останки от дворна настилка от ситен чакъл.

Постройката, по строителна техника, принадлежи към типа жилищно строителство, което се открива и в тракийския град при Водната централа в комплекса „Сборяново"[13]. Този тип строителство е характерен за северно-тракийските гетски селища през IV-III в. пр. Хр.[14].

Разсип от разрушени каменни основи на стена беше открит върху задната страна на повалената глинена стена, по дължината ѝ. Фрагмент от тази каменна стена беше разкопан при южния край на западния ограден зид на теменоса, перпендикулярно, на фуга спрямо вътрешното му лице.

Постройката следователно е имала два строителни периода. През втория период, синхронен с теменоса, нейните основи и цокъл са били каменни (*обр. 25*).

Стратиграфските наблюдения и преобладаващата керамика датират по-ранната, глинобитната постройка в началото на втората половина на IV в. пр. Хр. Тя може би е била изградена и малко преди това, около средата на века.

Изпод отухлената маса на разрушената глинобитна постройка бяха открити недвижими находки, принадлежащи към уредбата ѝ.

Глинени олтари

Четвъртити подиуми. В двата края на постройката - западния и източния, имаше останки от два четвъртити подиуми (H, J) на разстояние 7,5 м помежду им (Вж. *план 2*). Те бяха много разрушени. След окончателното им разчистване се установи, че са били обрамчени с ред плоски, глубо дялани, средноголеми (20 x 15 x 10 см) камъни, отчасти запазени на място, отчасти личаха леглата им (*обр. 26*). При западния подиум се виждаше, че е имал заоблени ъгли (*обр. 27*). Според възстановения план на източния подиум, размерите им са били: дълж. 2,50 м, шир. 1,5 м, ориентирани със запазената къса страна на север. Направени са били от дебел пласт глина върху подложка от чакъл и пръст, издигнати на височина 20 см от подовото ниво. Повърхността е била добре загладена, с тънък слой светло покритие, с матова лъскавина (*обр. 28*). При разчистването на западния подиум не бяха намерени пепел и въглени. Докато в средата на източния имаше напластявания с кръгла форма от пепел, а наоколо бяха разпръснати въглени и дребни, горяли (птичи?) кости. Той е бил допълнително използван като култово огнище (*обр. 29*).

В разкопания участък, на нивото на подиумите, бяха открити отделни късове от глинена мазилка, с гладка повърхност, върху която имаше украса от геометрични мотиви, нанесена чрез отпечатване със шнур; вероятно това са фрагменти от мазилката на подиумите[15] (*обр. 30*).

Обр. 25 *Fig. 25*

nants of court covering of small gravel.

By construction method the building belongs to the housing construction type, discovered in the Thracian settlement near the Vodnata Tsentrala (Water Station) in the "Sboryanovo" ensemble[13]. This construction type is typical for the North-Thracian Getic settlements of IV - III cent. BC[14].

Spilled ruined stone wall bases were discovered

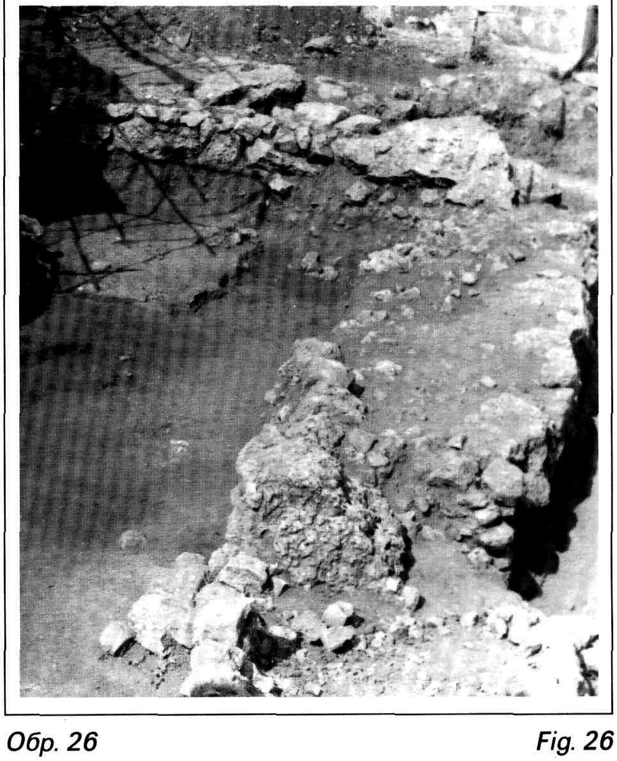

Обр. 26 *Fig. 26*

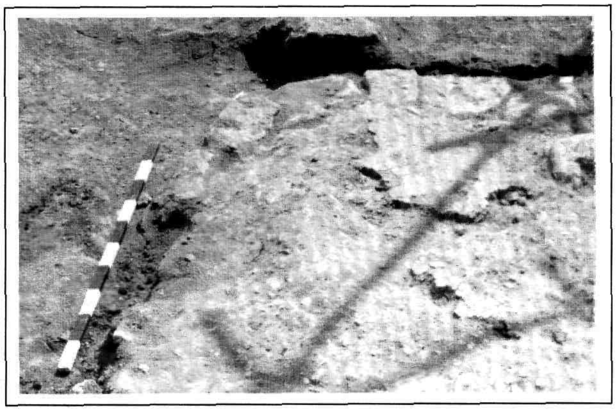

Обр. 27 Fig. 27

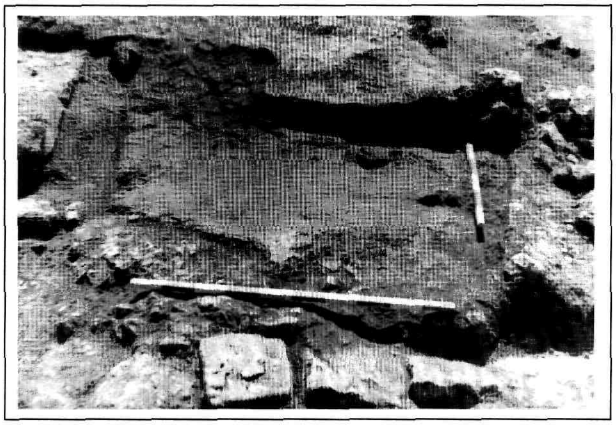

Обр. 28 Fig. 28

Кръгли алтари с форма на омфалос. Между двата подиума бяха разчистени последователно две глинени, кръгли, изпъкнали формирования (K и L) (*обр. 31, 32*). Разположени близо едно до друго, но на нееднакво ниво, моделирани с обновяването на глинената подова мазилка, от отделни нейни слоеве, те явно не са били използвани едновременно, а последователно (*обр. 33*), като особено свет обект, необходим за извършвания ритуал, който поради това може да се определи като вид алтар, той е бил възстановяван.

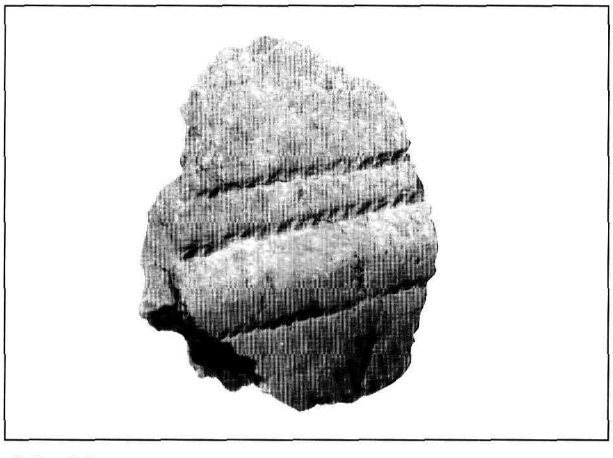

Обр. 30 Fig. 30

on the back side of the brought down clay wall, along its length. A fragment of this stone wall was dug out at the southern end of the western fence wall of the temenos, lying perpendicular at a gap from the inner face of the latter.

Therefore, the building has had two construction periods. During the second of these, synchronous with the temenos, its foundations and the footing have been of stone (*Fig. 25*).

Stratigraphic observations and the prevailing pottery date the earlier clay building to the beginning of the second half of IV cent. BC. It might have been erected a little earlier – about the middle of the century.

Below the bricked mass of the ruined clay building, immovable finds were discovered, belonging to the outfit of the latter.

Clay Altars

Rectangular Podiums. At both ends of the building – the western and the eastern – there were remnants of two rectangular platforms – podiums (H, J) – 7,5 m apart. They were very ruined. Following their final clearing it was determined that they had been framed by a row of flat roughly cut medium-sized (20 x 15 x 10 cm) stones, partly preserved in place, partly their beds only shown (*Fig. 26*). The western podium had rounded corners (*Fig. 27*). By the reconstructed outline of the eastern podium, their sizes were: 2,50 m long and 1,50 m wide, oriented to the north with their preserved short side. They were made of a thick clay layer on a footing of gravel and earth, erected at a height of 20 cm above the floor level. The surface was well-smoothed with a thin layer of light covering, with a mat gloss. No ashes and charcoals were found during the clearing of the western podium. At the same time, in the middle of the eastern podium there were round layers of ashes, with charcoals and small burnt (birds' ?) bones dispersed around. Moreover, it has been used as a cult hearth (*Fig. 29*).

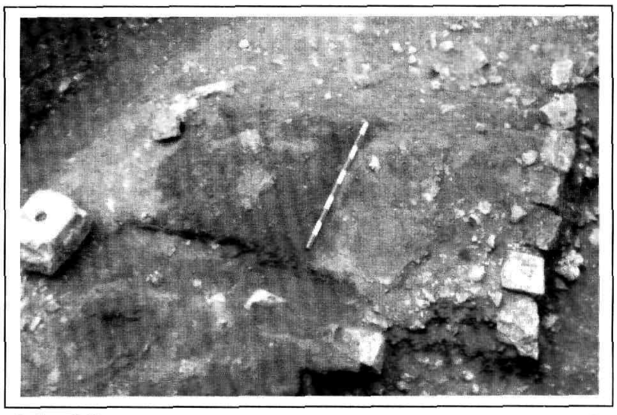

Обр. 29 Fig. 29

In the excavated sector at the level of the podiums isolated pieces of clay stucco were discovered, smooth-surfaced, bearing decorations with geometric patterns, imprinted by a cord; probably those are

Обр. 31 *Fig. 31*

Всеки от изваяните на пода глинени обекти с изпъкналата си форма наподобява релефно изображение на сфера (*обр. 34*). Всъщност се състои от две части. При състоянието, в което тези находки са достигнали до нас, околовръст едва личеше запазена част от заоблен, широк 10 см бордюр. Той представлява подставката, върху която се е *издигала средната изпъкнала* част, според старогръцката терминология, *омфалос*, което освен изпъкналост означава още пъп, център. Терминът е добил популярност в преносния смисъл „свещен център" от Делфийския омфалос - свещения камък с форма на полуяйце и размери 2 х 4 стъпки в храма на Аполон в Делфи[16].

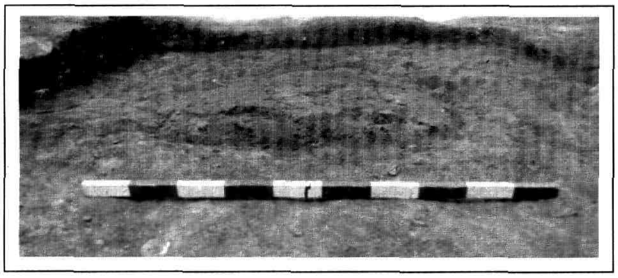

Обр. 33 *Fig. 33*

Тези съоръженията с диам. на основата 1,00 м са били моделирани направо върху пръстения под, от подовата глинена мазилка, като постепенно се извисяват и в зенита достигат височина 10 сантиметра (*обр. 35*). Изгладената повърхност е станала след изпичането твърда и здрава, с тухлено-червен цвят, а вътрешността е крехка и ронлива. И тук тънък слой

fragments of the podium stucco[15] (*Fig. 30*).

Round Omphalos-Shaped Altars. Two round convex shapes (K and L) (*Figs. 31, 32*) were exposed consecutively between the two podiums. Located near each other, but at different levels, modelled of plaster layers with the renewal of the clay floor plaster, they have obviously not been used simultaneously, but consecutively (*Fig. 33*). As a particularly sacred object, required by the rite being performed, and being therefore a sort of an altar, it has been repeatedly reconstructed.

Обр. 32 *Fig. 32*

Each of the clay objects carved on the floor with its convex shape resembles the relief of a sphere (*Fig. 34*). In fact it consists of two parts. At the state they reach us, a preserved part of a rounded Each of the clay objects carved on the floor with its convex shape resembles the relief of a sphere10 cm wide rim could hardly be seen all around. It represents the stand, on which rose the middle convex part called omphalos in ancient Greek terms. Beside convexity, omphalos also means navel or centre. The term has become popular in its figurative meaning of "a sacral centre" from the Delphic omphalos – the sacred stone shaped like a half-egg and sized 2 x 4 steps in the Apollo Temple at Delphi.[16]

These facilities with diameter of 1,00 m at the

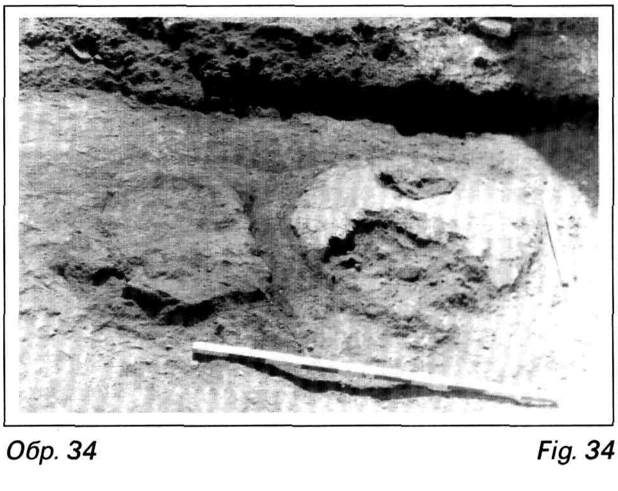

Обр. 34 *Fig. 34*

светло покритие придава на повърхността жълтеникаво-белезникав цвят и матова лъскавина.

От формата на съоръжението се вижда, че то не е имало някакво утилитарно, практическо предназначение. Това е още едно основание за неговото сакрално тълкуване[17] и определянето му като култов обект, вид глинен алтар, тракийски омфалос.

Направените открития сочат, че под нивото на тракийския теменос се намират останки от по-ранно тракийско светилище, съществувало на същото място (Вж. *обр. 5, 20, 25, 26, 31*).

Обр. 35 *Fig. 35*

Останки от жилища в района на култовото място

През 1987 г. *започнаха разкопки в* свободната площ северно от манастира (Вж. *план 1, обр. 4*). Целта бе проследяването на тракийския културен пласт, който се оказа, че преминава изпод и извън северната ограда на текето, още повече, че *този факт съвпадаше с данни от* извършените в миналото геофизични изследвания за строителни останки в района.

Двуслоен тракийски пласт беше открит на 12 м северно от теменоса. Той се състоеше от *следи и останки от жилища:* петна от глинени подови мазилки, разсипи от каменни основи на постройки, късове от стенна глинена мазилка с отпечатъци от плет, останки от глинени огнища, керамични струпвания, отделни фрагменти и няколко цели съдове (кат. № 1 и 5) и други дребни движими находки. Тъй като този участък на обекта попада в територията на съществувалото тук до късно село, стратиграфията е нарушена от дълбоки строителни и стопански изкопи. Поради това, откритите тук останки от жилища могат да се датират според керамичните находки само най-общо в границите на втората половина на IV-I в. пр. Хр. Има предположение, че тази заселена площ е представлявала жилищен квартал извън градските стени на тракийския град (археологически обект „Водната централа" - „Сборяново")[18]. Ние сме склонни да приемем, че поради непосредствената близост тя е принадлежала към рели-

base have been modelled right on the earthen floor, of the floor clay plaster, gradually rising and reaching a height of 10 cm in its zenith (*Fig. 35*). After being burnt the smoothed surface has become hard and strong, of brick-red colour, and is fragile and crumbly inside. Once again, a thin layer of light covering lends the surface a yellowish-whitish colour and mat gloss.

The shape of the outfit suggests that it has an utilitarian practical purpose. This is another reason for its sacral interpretation[17] and its determination as a cult object, a sort of a clay altar, a Thracian omphalos.

These findings suggest that under the foundations of the Thracian temenos, there are remnants of an earlier Thracian shrine, which has existed at the same place (*Fig. 5, 20, 25, 26, 31*).

Housing Remnants in the Vicinity of the Sacred Enclosure

In 1987 excavation began in the free area to the north of the monastery (*Fig. 4, Plan 1*). The purpose was to trace the Thracian cultural stratum, which turned out to pass below and outside of the northern fence of the teke. This fact, moreover, was confirmed by data from the past geophysical investigations locating building remnants in the area.

A two-layered Thracian stratum was discovered at 12 m to the north of the temenos. It consisted of traces and housing remnants, spots of clay floor plasters, spills of stone foundations of buildings, fragments of wall clay stucco with wattle fence imprints, remains of clay hearths, pottery pilings, isolated fragments and a few intact vessels (Cat. 1, 5) and other small movable finds. Since this sector of the site falls within the territory of the late village that existed here, the stratigraphy is violated by deep building and business dug outs. Consequently, the housing remains found here can be dated by the pottery only generally to the second half of IV - I cent. BC. There is an assumption that this inhabited area was once a residential district outside the fortified walls of the Thracian town ("Vodna Tsentrala" archaeological site - "Sboryanovo")[18]. We are inclined to accept that due to its immediate vicinity it has belonged to the religious ensemble, it has appeared before the temenos and has continued to exist through the second phase contemporaneously with the temenos.

Ancient Water-Supply Facilities. Pool

Other results of the 1985 - 1986 excavations are the discovery of an ancient water-supply facility in front of the entrance of the monastery (*Plan 1, H*). At the border of today's water-supply zone, near one of the distributing shafts of the "Dimitrovo" water station remnants of an ancient water supply facility were found: some of them related to the life in the former village, which was situated in this location until about fifty years ago, others to the Thracian town dug out high up on the plateau and of the Thracian sanctuary.

гиозния комплекс, възникнала преди теменоса и продължила във втората фаза да съществува и през неговото време.

Антични водоснабдителни съоръжения. Басейн

Към резултатите от разкопките през 1985-1986 г. спада и откриването на антично водоснабдително устройство пред входа на манастира (Вж. *план 1/4*). На границата на съвременната вододайна зона, при една от разпределителните шахти към помпената станция на Водната централа „Димитрово", бяха открити останки от стари водоснабдителни съоръжения: едни от тях свързани със живота на бившето село, което е било разположено в тази местност до преди недесетина години, а други – на тракийския град, разкопаван горе на платото и на тракийското светилище.

Разчистени бяха развалините на античен каптаж с начален резервоар[19] (*план 4, обр. 36,37*). Каптажът, на 1,20 м от повърхността, е бил разбит при прокарването на съвременното водоснабдяване през 1950 г., откогато са известни старите съоръжения, но не са били проучени[20]. На място бяха запазени фрагменти от стените му. Водата и сега бликаше отдолу в разбитото каменно корито.

Резервоарът е представлявал правоъгълен басейн, със стени от едноличев правилен квадров градеж от добре изделани, с равно лице, каменни блокове, с дължина до 1 м и квадратно сечение със страна 50 см, плътно прилепени, без спойка. Изцяло запазена на дълбочина 0,30 м от повърхността е долната част на едната стена, югоизточната, с дължина 16,5 м, с прилежащите ѝ югозападен и югоизточен ъгъл. Съседните ѝ, югозападната и североизточната стена, са прекъснати на дължина до 2 метра. Северозападната част на басейна попада в обсега на помпения кладенец и изглежда да е била разрушена при съвременните водоснабдителни работи. От стените на басейна са запазени от един до три

The ruins of an ancient catchment with an initial reservoir[19] (*Plans 1, 4; Figs. 36, 37*) were cleared. The catchment at 1,20 m below the surface was destroyed when the contemporary water mains were laid, and since that times the ancient facility has been known, though it has not been investigated[20]. Fragments of its walls were preserved in place. The water still spouted out in the broken stone trough.

The reservoir was a rectangular pool, with walls of single-faced regular square built of well cut even faced stone blocks, up to 1 m long, with a square section whose side is 50 cm, tightly fitting, with no soldering. At a depth of 0,30 m below the surface is the completely preserved lower part of a wall – the south-eastern one – which is 16,5 m long, with its adjacent south-western and south eastern corner. Its neighbouring walls – the south-western and the north-eastern – are discontinued at a length of up to 2 meters. The north-western part of the pool is within the scope of the pumping well and seems to have been destroyed during today's water-supply works. One to three rows of the pool walls are preserved, i.e. heights between 0,30 and 2 m, which equals the original height of the pool. Near the middle of the longitudinally preserved wall there was a aperture linking it to the catchment. The inner space of the pool was filled with earth, an abundance of fragments of burnt clay stucco, pieces of cut and broken stones and roof-tile (Cat. 89) fragments, which probably originate from the bottom tiling and the construction and plastering of the pool from the inside.

During the excavations of the pool remnants with violated stratigraphy we came across numerous pottery fragments. The typical for the entire site fragmented local and Greek (amphorae) ceramics from the Hellenistic Age prevailed, with the major known types all present. One must note an early Iron Age Thracian pottery fragment with an S-shaped stamped ornament (*Fig. 3*).

The water supply facility is a particularly important finding. The water pool which ensured a constant reserve of pure drinking water was of vital importance for the neighbouring town. It played also a leading role in the religious practices in the life of the nearby sanctuary, during the performance of purifying rites.[21]

The freed area along the northern and before

Обр. 36 *Fig. 36*

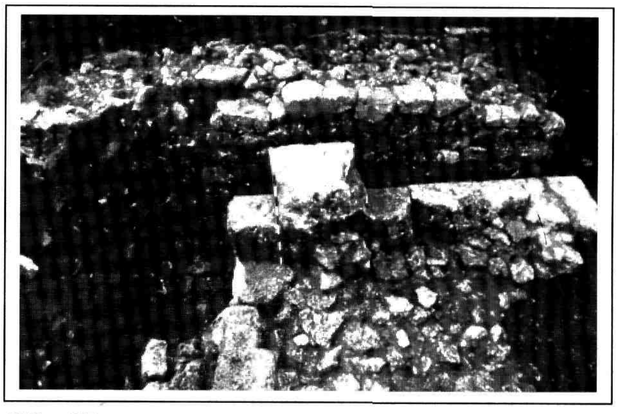

Обр. 37 *Fig. 37*

реда от градежа, т.е. на височина от 0,30 м до 2 м, което се равнява на оригиналната височина на басейна. Близо до средата на запазената по дължина страна е имало отвор за връзка с каптажа. Вътрешното пространство на басейна беше запълнено с пръст, изобилие от късове изпечена глинена мазилка, късове дялани и ломени камъни и фрагменти керемиди (*кат. № 89*), които вероятно произлизат от настилка на дъното, както и от изграждането и измазването на басейна отвътре.

В процеса на разкопаването на останките от басейна, при нарушена стратиграфия, попаднахме на множество керамични фрагменти. Преобладаваше характерната за целия обект фрагментирана местна и гръцка (амфори) керамика, от елинистическата епоха, застъпени бяха основните познати типове. Отличава се един фрагмент раннотракийска керамика със щепелуван S-виден орнамент (Вж. *обр. 3*), от ранната фаза на старожелязната епоха.

Водоснабдителното съоръжение е особено важна находка. Водният басейн, който е осигурявал постоянен запас от чиста, питейна вода, е бил от жизнено значение за съседния град. В живота на близкото светилище той е заемал първостепенно място в култовата практика, при изпълнението на пречистващи ритуали[21].

През 1988 г. беше разкопана освободената площ покрай северната и пред източната страна на късносредновековната сграда, след приключването на реставрационните работи отвън, при което бяха доразчистени останките на глинобитната постройка и източния подиум. Извършени бяха редица детайлни изследвания на терена пред основите на тракийската култова постройка и ритуалните обекти към уредбата ѝ. В северозападната част на двора бяха направени сондажни проучвания на дълбочина до 3,30 м под повърхността (Вж. *план 2,сондаж III и IV*). Разкри се тънък по-ранен слой на тракийския културен пласт, белязан с фрагменти от глинени мазилки и керамика. За по-точно датиране на този най-ранен стадий няма сигурни данни, откриваната керамика е много фрагментирана.

В заключителната фаза на разкопките

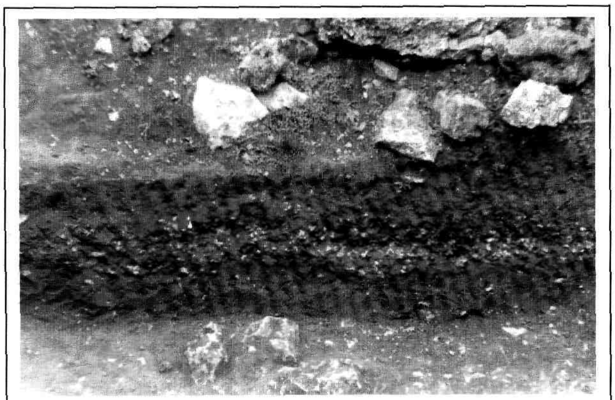

Обр. 38 *Fig. 38*

the eastern side of the late Medieval building was excavated in 1988, following the completion of the restoration activities on the outside. Then the remnants of the clay building and the eastern podium were cleared out. A number of detailed investigations were performed of the terrain before the foundations of the Thracian cult building and the rite objects belonging to its outfit. Sondage investigations were carried out in the north-western part of the court at a depth of 3,30 m below the surface (*Plan 2, I*). A thin earlier layer of the Thracian cultural stratum was exposed, marked by fragments of clay plaster and pottery. There are no reliable data for precise dating of this earliest stage, since the pottery found is very fragmented.

In the final phase of the excavations (1989) a control stratigraphic sondage was performed in the main central ditch before the rite facilities from the level of the clay building to virgin soil (*Plan 2, IV, Profile a – a1, Draft 11*), since it turned out that in this limited sector the terrain is left intact – no late construction or treasure-hunting activities* (*Figs. 38, 39*).

The stratigraphic observations show three layers in the Thracian cultural stratum, which reflect three periods of its formation, delimited by natural deposits.

The lowest and earliest thin charred layer with small pieces of bricked plaster, pottery fragments and much smouldered small animal bones, reached a depth of 2,80 m from the surface. It rested upon virgin very damp clay-sand terrain, permeated by underground water. The small pottery pieces contained both rough hand-made and grey (rarely red) wheel-made Thracian pottery. There were also amphora fragments. Due to its high fragmentation the pottery could be determined and dated only most generally not earlier than IV cent. BC and not later than the Hellenistic Age. These are remnants of cult hearths – altars – concentrated within a single zone – the earliest stage of the Thracian shrine.

The second, middle, archaeological layer, separated from the first one by deposits of earth, gravel and broken stones, reached a depth of 2,25 m from the surface. Its depth varied from 20 to 60 cm, differences being due to displacement and piling of building remnants. It contained the ruins of the clay building with the clay facilities adjacent to its outfit. The layer contained plenty of fragments of Thracian ceramic vessels (*Drawings 1, 2*). The typical large cylindrically-shaped pots prevailed, with straight orifices, even, thick, flat bottoms, cruciform positioned bud-shaped, cylindrical or small flat bulges and tongue-shaped handles, with decorations of relief bands (*Fig. 40*). The wheel-made pottery is also well covered (*Fig. 41-44*). It is mostly grey, rarer – red, mostly with shapes, typical for the Greek ceramics. Among the grey ceramics the most frequent finds are the cone-shaped bowls, but there are also frag-

---

* The depths have been measured relative to a conventional 0 point (Plan 2). To enhance the clarity of presentation in the text they have been adjusted to depths relative to the surface.

(1989) в главния централен изкоп беше направен контролен стратиграфски сондаж (IV) пред ритуалните съоръжения от нивото на глинобитната постройка до девствена почва (Вж. *план 2/IV, профил а-а$_1$, чертеж 11*), тъй като се оказа, че в този ограничен сектор теренът е ненакърнен от късно строителство и иманярска активност* (*обр. 38,39*).

Стратиграфските наблюдения показват три слоя в тракийския културен пласт, които отразяват три периода в неговото образуване, разграничени от естествени наслагвания.

Най-долният, най-ранен, тънък, овъглен слой с късчета отухлена мазилка, керамични фрагменти и тук-там силно изтлели дребни животински кости, достигаше на дълбочина до 2,80 м от повърхността. Той лежеше върху девствен силно овлажнен глинесто-песъчлив терен, в който проникваше подпочвена вода. Сред дребните късове керамика се различаваше както груба, работена на ръка тракийска керамика, тъй и сива, по-рядко червена, работена на колело. Срещаха се и амфорни фрагменти. Поради силното ѝ фрагментарно състояние, керамиката можеше само най-общо да се определи и да се датира не по-рано от IV в. пр. Хр. и не по-късно от елинистическата епоха. Това са останки от култови огнища - алтари съсредоточени в една зона - най-ранният етап на тракийското светилище.

Обр. 39 Fig. 39

ments of crater-like vessels. The mass material contains also fragments of amphora tare. Thasos amphora stamps date the second cultural layer to the second half of IV cent. BC/the beginning of III cent. BC[22] (*TablXII,Cat. 96-99*).

The third, uppermost layer, which started below the level of the court stone pavement and the footing of the northern fence wall of the teke or below the humus layer, was up to 1 meter thick. It contained stone building remnants, including the ruins of Thracian stone fence walls, preserved to a height of 0,80 - 1 meter.

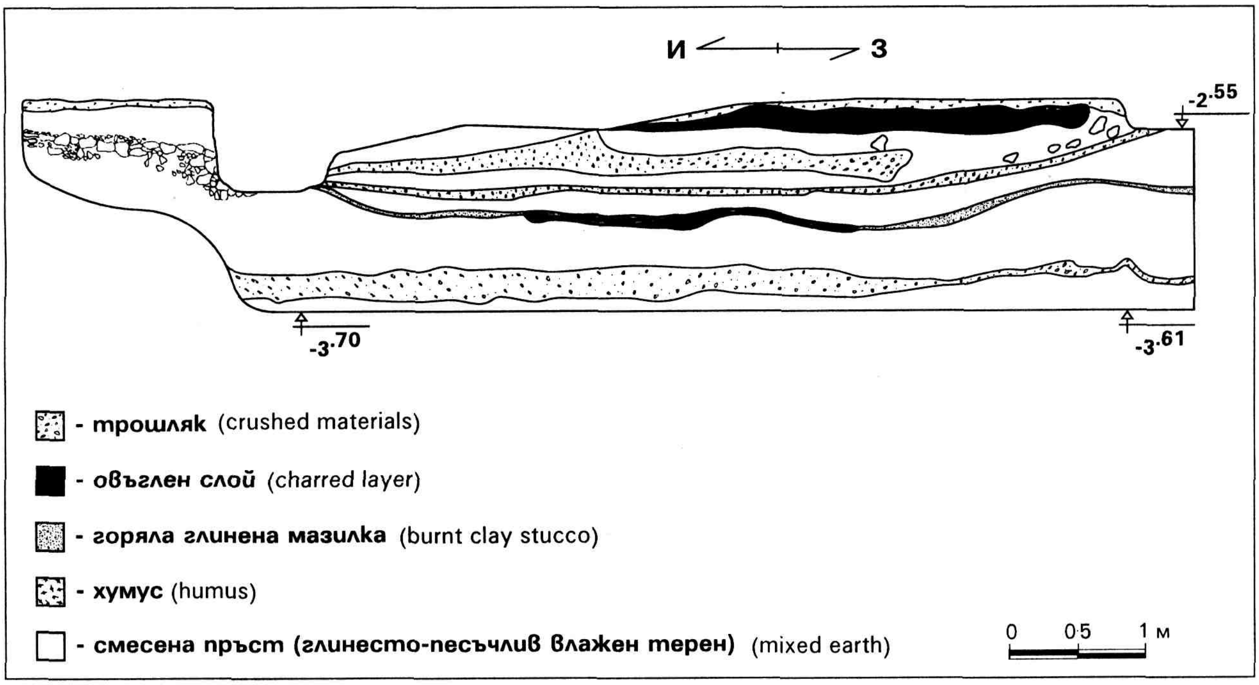
И
З
-2.55
-3.70
-3.61
- трошляк (crushed materials)
- овъглен слой (charred layer)
- горяла глинена мазилка (burnt clay stucco)
- хумус (humus)
- смесена пръст (глинесто-песъчлив влажен терен) (mixed earth)
0
0.5
1 м

Чертеж 11. „Демир баба теке". Сондаж IV, профил а-а'

Draft 11. "Demir Baba Teke". Sondage IV, a-a' profile

The pottery here was abundant (*Drawing 3*). Among the known types of rough, hand-made pottery, there are pots with an orifice turning outward, with flamboyant plastic decorations, covering the entire vessels - characteristics, typical of the later development stage of Thracian and particularly northern Thracian pottery. Very often there are fragments of thick-walled vessels of black or dark brown-red colour, with smooth, polished surface - large, high bowls, with

---

* Дълбочините бяха измерени от условна 0-ва точка (план 2 , т. 13). В текстовото описание те са съответно приведени към повърхността за по-голяма прегледност.

Вторият, среден, археологически слой, отделен от първия с наносна пръст, чакъл и трошляк, достигаше на дълбочина до 2,25 м от повърхността. Неговата дълбочина варираше от 20 до 60 см, като разликата се дължеше на денивелацията и на струпвания на строителни останки. Той съдържаше развалините на глинобитната постройка, с прилежащите към уредбата ѝ глинени съоръжения. Слоят изобилстваше с фрагменти от съдове тракийска керамика (*рис. 1,2*). Преобладаваха типичните големи гърнета с цилиндрична форма, с право устие, с равно,

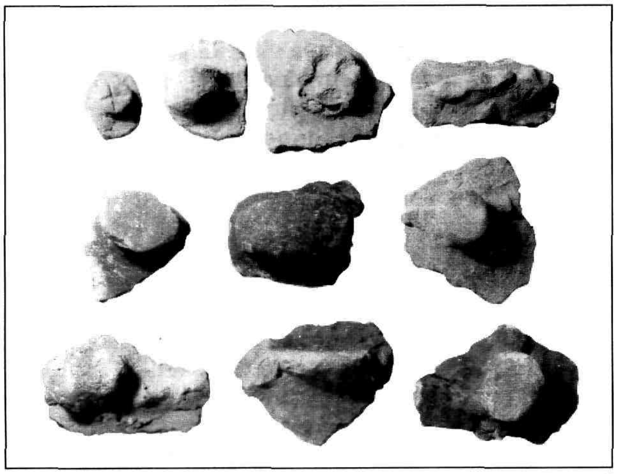

Обр. 40 *Fig. 40*

a wide open, pronouncedly protruding outward orifice, with cylindrical, profiled in its upper part, and shaped like an upside-down frustum of a cone – in the lower, with a small flat bottom.[23] The third layer corresponds to the time period from the late III cent. BC to the end of II/beginning of I cent. BC, which is confirmed by the discovered here ancient coins from that time[24] (Cat. 128–136).

As a result of the excavations performed, in the different layers of the Thracian cultural stratum were found building remnants and facilities, grouped into three archaeological ensembles. The latter possess the specific traits of cult sites, combined with the natural characteristics of the land. Altogether they are evidence of an ancient sacred site, and also of the existence of a Thracian sanctuary (*Fig. 5*).

It seems natural the emergence and development of the sanctuary to coincide with the building and prosperity of the Thracian town at Vodnata Tsentrala (i.e., the Water Station), as a capital of a powerful Getic dynasty of the early Hellenistic Age.

Natural Sacred Objects

The topography and landscape of the "Demir Baba Teke" archaeological site point out characteristic natural features, which play a central role in the Thracian cult towards nature and are determinants of the Thracian cult places. The distinguishing feature here is that the major natural objects worshipped by

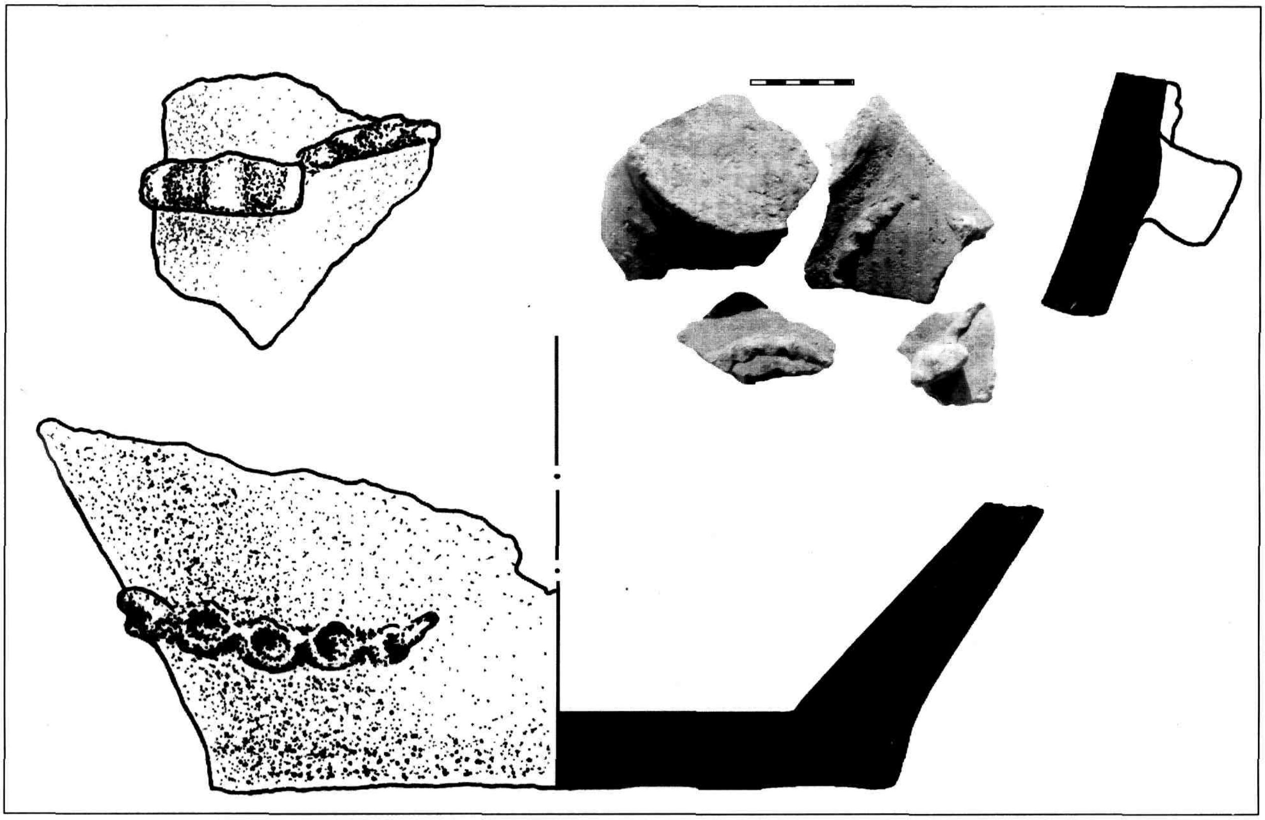

Рис. 1 Фрагменти от дъно и стени на глинен съд, работен на ръка.

Drawing 1. Fragments of bottom and walls of a hand-made clay vessel

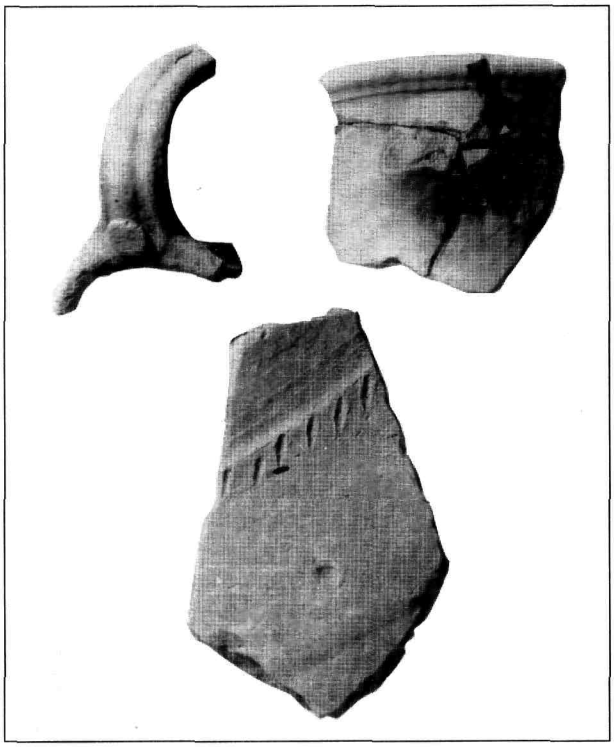

Обр. 41 Fig. 41

дебело, плоско дъно, с кръстовидно разположени пъпковидни, цилиндрични или малки плоски издатъци и езичести дръжки, с украса от релефни ленти (*обр. 40*). Добре застъпена е и работената на грънчарско колело керамика (*обр. 41-44*), най-често сива, по-рядко червена, с форми, присъщи на гръцката елинистическа керамика. Сред сивата керамика най-често срещани са конусовидните панички. Масовият материал съдържа и фрагменти амфорна тара. Тасоски амфорни печати датират втория културен слой във втората половина на IV в./началото на III в. пр. Хр.[22] (*Табло XII, кат. № 96-99*).

Третият, най-горният слой, който започваше под нивото на дворната каменна настилка и банкета на северната оградна стена на текето или под хумусния пласт, беше с дебелина до 1 метър. В него се съдържаха каменните строителни останки, към които спадаха развалините на *тракийските* каменни оградни стени, запазени на вис. 0,80 - 1 метра.

Керамиката тук бе в голямо изобилие (*рис. 3*). Сред *познатите типове груба*, работена на ръка, тук се явяват гърнета с

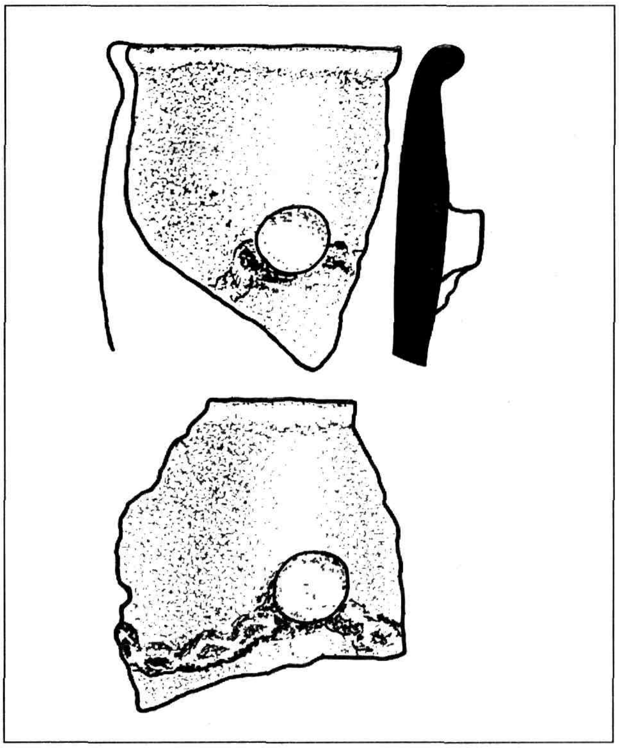

Рис. 2. Фрагменти от стени на глинен съд, работен на ръка
Drawing 2. Fragments of walls of a hand-made clay vessel

the Thracians are concentrated within a relatively small area. The spring – a natural centre of the country has been the primary factor for the development of both settlement and religious life in the region. Here it is the central natural cult object. Moreover, its location has been of utmost importance. Sheltered in one of the large turns of the local Crapinets river, it at the same time is at the beginning of that part of the riverside, which following a large turn passes into a

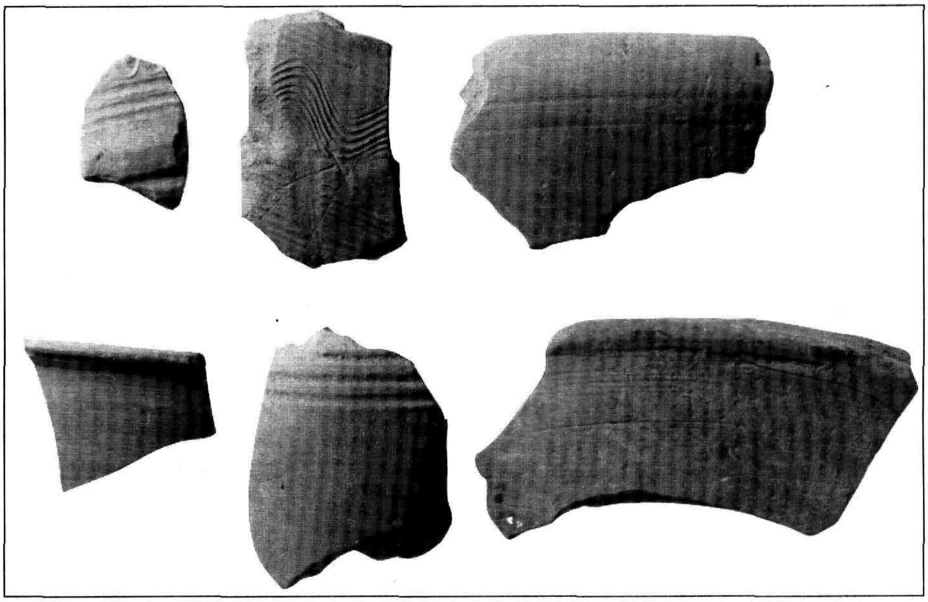

Обр. 42 Fig. 42

извито навън устие, с претрупана пластична украса, обхващаща целите съдове – белези, присъщи за по-късния етап в развитието на тракийската и по-специално на севернотракийската керамика. Много често се срещат фрагменти от дебелостенни съдове с черен или тъмнокафяво-червен цвят, с гладка, излъскана повърхност – големи, дълбоки паници, с широко отворено, силно издадено навън устие, с цилиндрична, профилирана горна част, а долната – с форма на обърнат, пресечен конус, с малко плоско дъно[23]. Третият слой се включва във времето от късния III в. пр. Хр. до края на II/началото на I в. пр. Хр., което съответства и на откритите тук антични монети от това време[24] (*кат. № 128-136*).

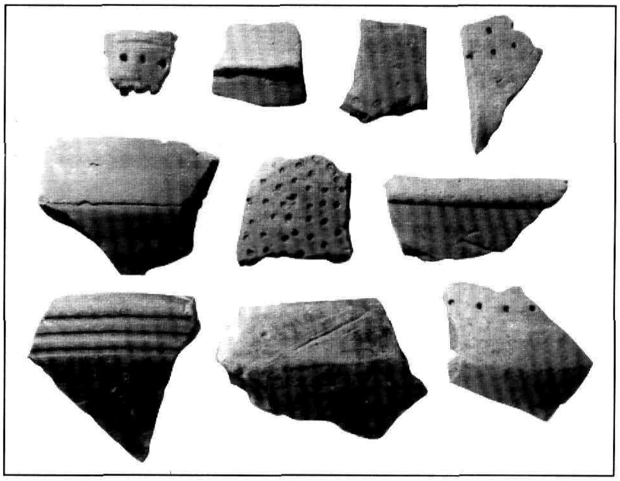

Обр.43 *Fig. 43*

В резултат на извършените разкопки, в отделните слоеве на тракийския културен пласт бяха открити строителни останки и съоръжения, обособени в три археологически комплекса. Притежаващи характерни черти на култови обекти, съчетани с отличителните природни дадености на местността, заедно те свидетелстват не само за древно култово място, но и за съществуването на тракийско светилище (Вж. *обр. 5*).

Естествено би било появата и развитието на светилището да съвпада с изграждането и разцвета на тракийския град при Водната централа, като столица на силна гетска династия от ранноелинистическата епоха.

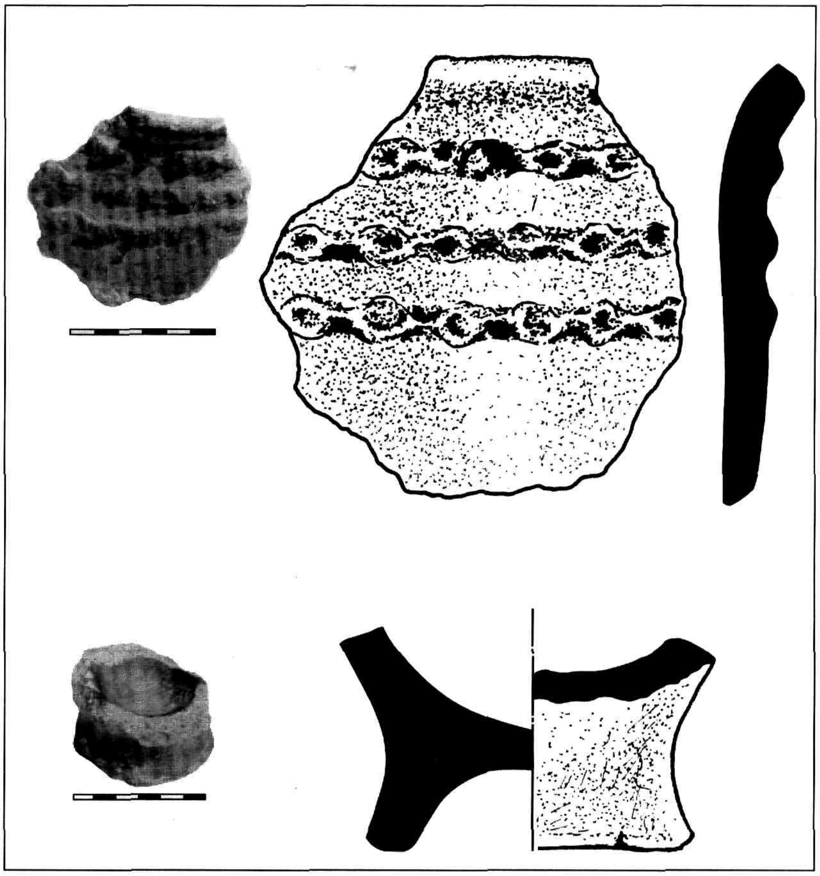

Рис. 3. Фрагменти от глинени съдове, работени на ръка
Drawing 3. Fragments of hand-made clay vessels

Естествени култови обекти

Топографията и ландшафтът на археологическия обект „Демир баба теке" ни сочат характерни природни дадености, които заемат главно място в култа на траките към природата и са определящи за тракийските култови места. Отличителното тук е, че в един неголям район са събрани основните природни естествени култови обекти. Изворът – естествен център на местността, е бил първичният фактор за развитието както на поселищен, така и на религиозен живот в района. Тук той е централният естествен култов обект. При това от голямо значение е било и неговото местоположение. Закътан в един от големите завои на местната р. Крапинец, той същевременно се намира в началото на онази

valley, open to the outer world from the north. It is situated in the feet of the rocky hills. The Thracian town has been connected with it and the sanctuary via one of its gates.[25]

The overhanging in the nearest vicinity rocky river bank with caves, recesses and cracks – inhabited by evil and friendly spirits, of immortal heroes and divine patrons, with the rocky wreath crowning the forest land, open to the rising sun, whose vertical walls hosts naturally formed anthropomorphic and zoomor-

част от поречието, която след голям завой преминава в отворена на север към външния свят долина. Разположен е в подножието на скалните ридове. Тракийският град е бил свързан с него и със светилището чрез една от портите си[25].

Надвисналият в непосредствена близост скалист бряг с пещери, ниши и пукнатини – обиталища на злосторни и доброжелателни духове, на безсмъртни герои и божествени покровители, със скалният венец, увенчал гористата местност, изложен срещу възхождащото слънце, по чиито отвесни стени се откриват естествено образувани скулпторни антропоморфни и зооморфни форми, със скалният фриз, вдълбан в широкия скалист пояс, върху който се откроява релефно изображение, наподобяващо фигура на кон (*обр. 45*) са въздействали върху религиозните вярвания и представи на древните обитатели.

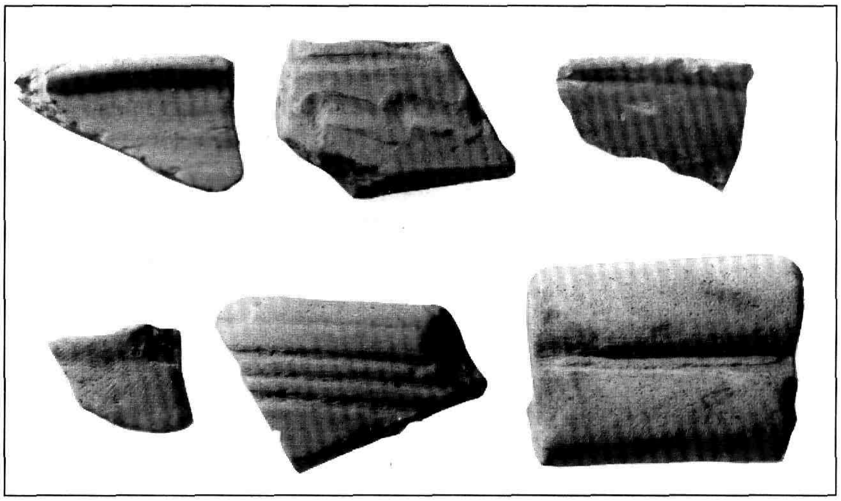

Обр.44 *Fig. 44*

phic sculpture forms, with the rock frieze, cut into the wide rock belt, on which a relief image is outlined, resembling the figure of a horse (*Fig. 45*) have impacted the religious beliefs and notions of the ancient inhabitants.

The group of rock massifs, rising above the highest part of the riverside terrace, which have

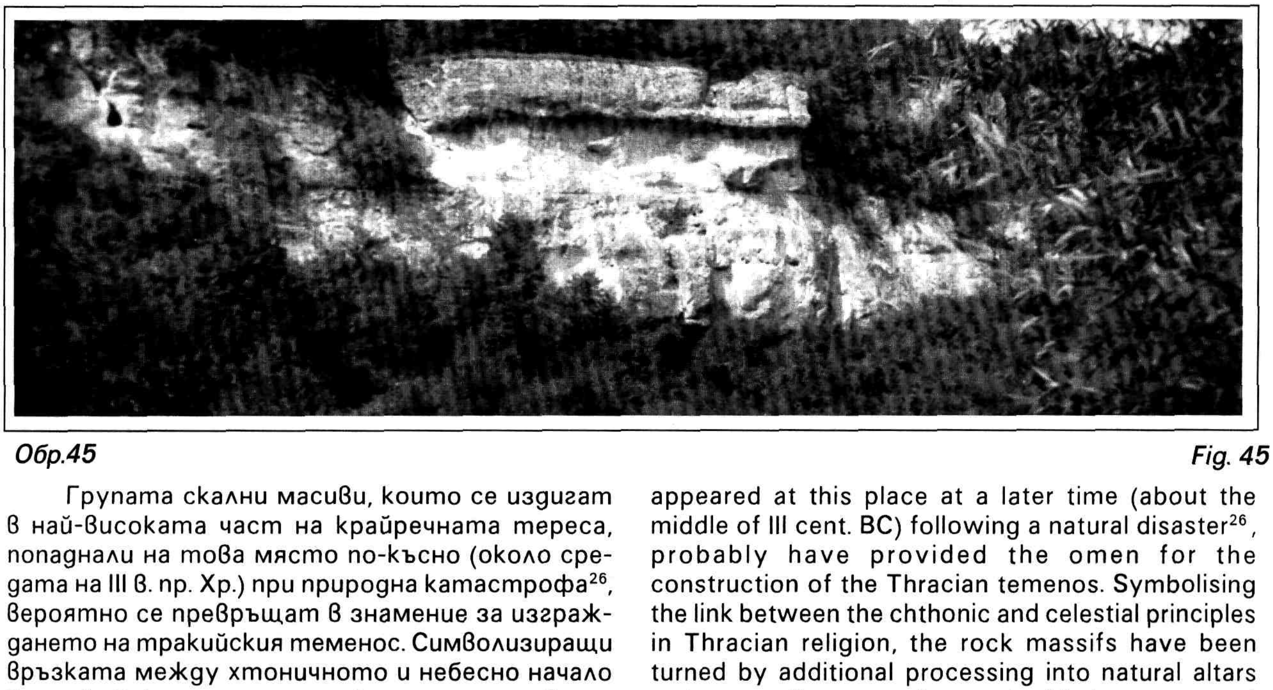

Обр.45 *Fig. 45*

Групата скални масиви, които се издигат в най-високата част на крайречната тереса, попаднали на това място по-късно (около средата на III в. пр. Хр.) при природна катастрофа[26], вероятно се превръщат в знамение за изграждането на тракийския теменос. Символизиращи връзката между хтоничното и небесно начало в тракийската религия, скалните масиви са превърнати чрез допълнителна обработка в естествени жертвеници и същевременно са включени като стожери в свещената ограда на теменоса. Към естествените култови обекти спадат и двата жертвени камъка, сред останки от зидове – свързваща стена и каменен кръг – на нивото на теменоса, но извън свещената ограда (Вж. *обр. 21-23*).

Естествените култови обекти, заедно със строителните останки и другите сътворени култови обекти, открити и идентифицирани на

appeared at this place at a later time (about the middle of III cent. BC) following a natural disaster[26], probably have provided the omen for the construction of the Thracian temenos. Symbolising the link between the chthonic and celestial principles in Thracian religion, the rock massifs have been turned by additional processing into natural altars and are at the same time embedded as structural elements into the sacral fence of the temenos. The two sacrificial stones among wall remnants – a joining wall and a stone circle – at the level of the temenos, but outside the sacral fence, count also towards the natural cult objects (*Figs. 21–23*).

The natural cult objects, together with the building remnants and other man-made cult objects, found and identified on the territory of the ancient sacral location, are inseparable part of the various forms marking the development of the Thracian sanctuary during various periods of its existence.

територията на древното свещено място, са неделима част от различните форми, през които преминава развитието на тракийското светилище в отделни периоди на съществуването си (Вж. *обр. 5,20,31*).

Жертвени дарове

Към култовите обекти спадат и оброчните предмети и жертвени дарове[27].

Масовият материал, открит при разкопките на всички нива на терена, заеман от теменоса, се състои от голямо количество фрагментирана тракийска керамика от познатите типове и форми, присъщи за втората половина на I хил. пр. Хр.[28]. От грубата, работена на ръка, керамика най-често срещани са късове от дебелите плоски дъна и стени с релефна лентеста украса, с кръстовидно разположени пъпковидни, цилиндрични или малки плоски издатъци и езичести дръжки на цилиндрични гърнета с различна големина и вместимост (*рис. 4,5*), използвани в бита за съхранение на хранителни продукти – необходимост, която не се изключва и от живота на едно светилище. Преобладават обаче конусовидните паници и панички, особено сред работената на колело сива керамика.

Тъй като досега не знаем нищо, подкрепено с веществени данни за обредите, извършвани в тракийските светилища, една находка в южната част на теменоса, близо до южната оградна стена, добива особена стойност. В найгорния, най-късен слой, на много малка дълбочина (0,20-0,40 м, поради голямата ерозия) бяха открити струпани на едно място, във вид на керамична площадка, захлупени плътно една до

Sacrificial Offerings

The cult objects comprise also the votive and sacrificial offerings.[27]

The mass material discovered during the excavations on all levels of the terrain of the temenos, consists of a large quantity of fragmented Thracian pottery of the known types and forms, characteristic of the second half of I millennium BC[28]. Of the rough hand-made pottery the most frequently met are pieces of the thick flat bottoms and walls with relief band-type decorations, with cruciform positioned bud-shaped, cylindrical or small flat bulges and tongue-shaped handles of cylindrical pots of various sizes and capacities (*Drawings 4, 5*), used in the everyday life for keeping nutritious products – a necessity, which is valid for a sanctuary as well. The prevailing types, however, are the cone-shaped dishes and small bowls, especially among the wheel-made grey pottery.

Since we do not know anything supported by material evidence so far of the rites performed in the Thracian sanctuaries, a finding in the southern part of the temenos, near the southern fence wall, has a special value. In the uppermost and latest layer, at a very small depth (0,20 – 0,40 m, due to the pronounced erosion) we found a single pile of broken clay cone-shaped bowls, forming a ceramic platform, covering each other tightly, with the bottoms facing upwards (*Draft 13*). Above them in the middle were placed a completely preserved fibula of the type from the end of III cent. – the first half of II cent. BC[29] (*Table XIV, Cat. 110*) and part of an antler, which beyond all doubt determines the cult character of the find. In this case the clay bowls have been used as sacrificial vessels in relation to a sacrificial rite.

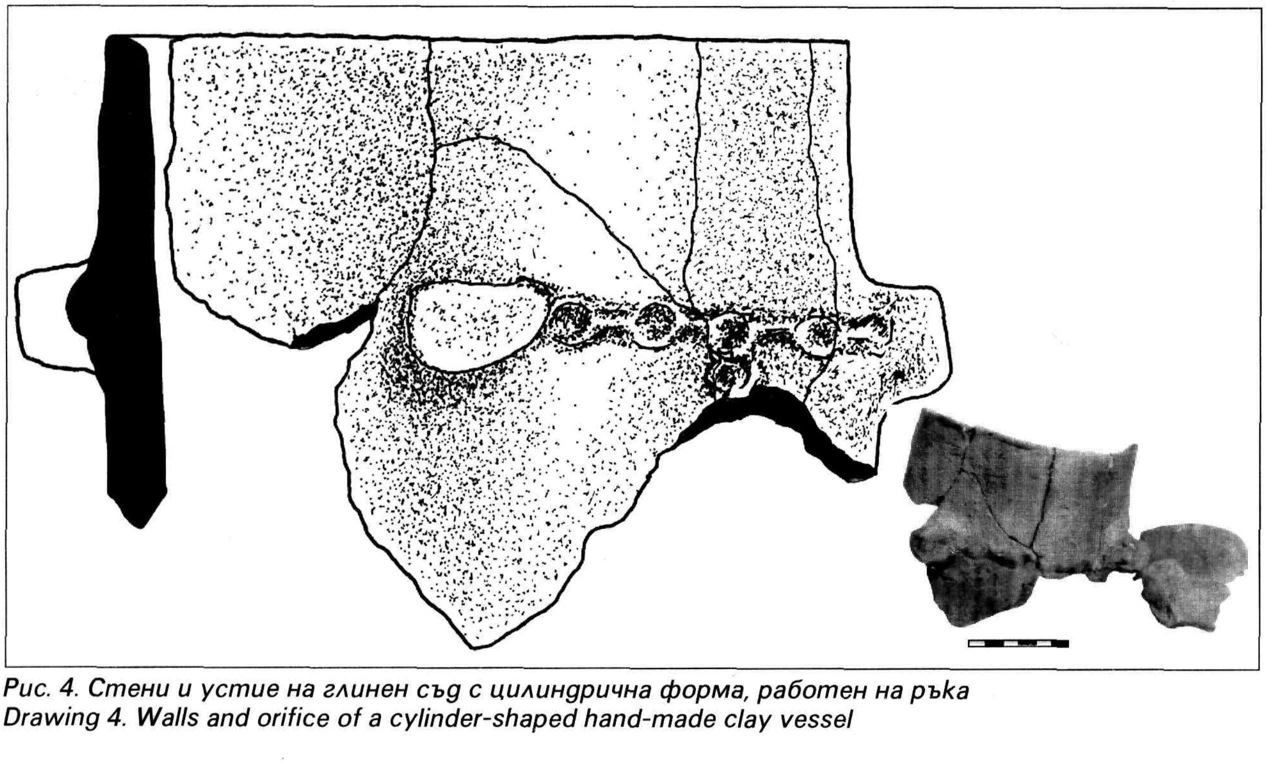

Рис. 4. Стени и устие на глинен съд с цилиндрична форма, работен на ръка
Drawing 4. Walls and orifice of a cylinder-shaped hand-made clay vessel

друга, с дъното нагоре, счупени глинени, конусовидни паници (Вж. *чертеж 13*). Отгоре, по средата, беше поставена една напълно запазена фибула латенски тип от първата половина на II в. пр. Хр.[29] (*кат. № 110*) заедно с част от еленов рог, който безсъмнено определя култовия характер на находката. В случая глинените купи са употребени като жертвени съдове, във връзка с обряд на жертвоприношение.

Сред масовия материал е представена и вносната керамика с фрагменти от елинистически търговски амфори, а между дребните находки има амфорни печати – тасоски от т.нар. „късен тип" от края на IV – началото на III в. пр. Хр.

Срещат се също късове от устия, стени и дъна на питоси. Към големите, работени на колело съдове сива керамика спадат фрагменти от широки устия и под тях прилепнали дръжки, *характерни за кратеровидните съдове.*

Откритата тук керамика предлага възможност за една, макар хипотетична, характеристика на масовия материал, в смисъл че на използваните отделни видове съдове е придадено в случая вторично специфично предназначение: големите глинени гърнета – за съхраняване на поднасяните като дарение храни; дълбоките панички – обичаен трапезен прибор, като необходимост за божествената трапезеза и за ритуално угощение; големите, грижливо изработени блюда – за безкръвни жертвоприношения: плодове, ястия и други храни; на амфорите – заедно със съдържанието им вино и зехтин, необходими при изпълнението на различни култови ритуали, бихме могли също да гледаме като на скъпи жертвени дарове.

Накитите (*Табло XXIV , кат. № 108-114*) – част от гривна, обица, принадлежности към облеклото – както и голям брой глинени прешлени за вретено – предмети, свързани с живота на жената, придобиват определен смисъл на оброчни дарове в светлината на един керамичен амулет (*Табло X , кат. № 86*). Амулетът има биконична форма и размери 3,5 х 3 см, в горния край е пробита малка кръгла дупка за провисване. По замисъл като силно схематизирана, символично предадена женска фигурка напомня за костените антропоморфни амулети, познати от скитски погребения от IV-III в. пр. Хр., представляващи Великата богиня-майка, които се носели от жените. Глинените антропоморфни, силно опростени и схематични фигурки са много характерни за гетската култура. Подобни амулети имат своя древен произход в Егейската култура[30].

Монетите са бивали често указание за

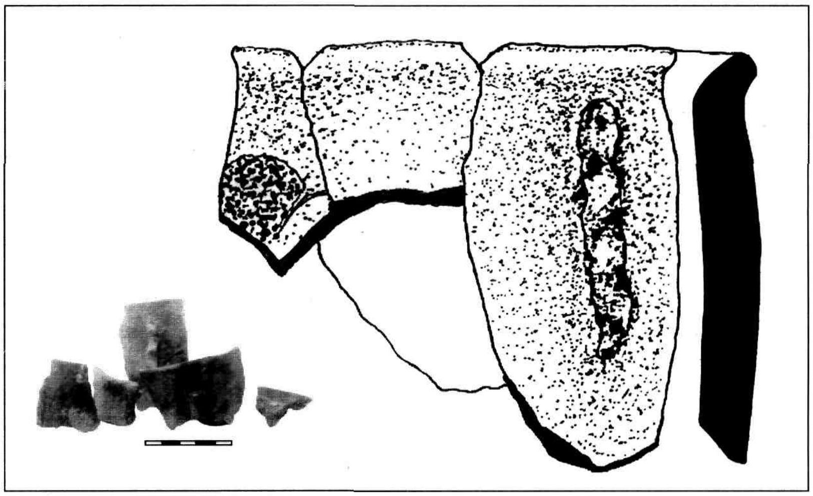

Рис. 5. Фрагменти от съд с цилиндрична форма, работен на ръка
Drawing 5.

Among the mass material there are imported pottery with fragments of Hellenistic merchant's amphorae, and among the minor finds there are Thasos amphora stamps of the so called "late type" – the end of IV cent. – beginning of III cent. BC.

There are also pieces of orifices, walls and bottoms of pythoi (Cat. 69, 70). From the large wheel-made vessels of grey pottery there are fragments of wide orifices and below them – adjoining handles, typical of the crater-like vessels.

The pottery found here offer an opportunity for a characterisation, though hypothetical, of the mass material, in the sense that the various types of vessels employed have been assigned in this case a secondary specific purpose: the large pots – for keeping the food given as an offering; the high bowls – ordinary tableware, necessary for the divine dinners as well as for the ritual feast; the large carefully mastered dishes – for bloodless sacrifices: fruit, dishes and other foods; we can treat also the amphorae – together with their content – wine and olive oil, required for the performance of the various religious rites, as valuable sacrificial offerings.

The jewellery (*Table XIV, Cat. 108–114*) – part of a bracelet, an earring, fibulae, as well as a large number of clay nodes for a spindle – objects, linked to the life of a woman, acquire definitely the meaning of votive offerings in the light of a ceramic amulet (*Table X,* Cat. 86). The amulet is of bi-conical shape and its size is 3,5 x 3 cm. In its upper end a small round hole has been bored for hanging down. By intention as a highly schematised, symbolically expressed small feminine figure it resembles the bone anthropomorphic amulets, known from Scythian burials from IV – III cent. BC, representing the Great goddess-mother, worn by the women. The clay anthropomorphic, highly simplified and schematic figures are very typical of the Getic culture. Similar amulets have their ancient origin in the Aegean culture[30].

So far the coins have served as an indication for the determination of a given cult place as an определяне на дадено култово място като старо тракийско светилище от предримската епоха. При разкопките на теменоса бяха намерени седем монети: пет на Одесос от III в. пр. Хр. (*кат. № 128-132*) и две на Дирахион от I в. пр. Хр. (*кат. № 133-134*)[31].

По отношение на древния обичай да се принасят жертвени дарове на боговете, тракийското светилище при „Сборяново" не прави изключение. И тук специалните ритуални обекти са много по-малко. Преобладават предметите, употребявани във всекидневния живот. Разликата е, че докато другаде се срещат най-много предмети, които са свързани със земеделието, тук предимство между древните находки имат предметите, свързани с домашния бит и главно със живота и дейностите на жената[32].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ
ГЛАВА II

10. Западната стена на теменоса, външното лице, северния край, с вградения скален блок.

11. Скалният блок (G), вграден в западната стена на теменоса, с вдълбаната ниша на външното лице. Поглед от запад.

12. Северната стена на оградата на тракийския теменос (вляво). Коридорът между нея и северната ограда на текето. Поглед от изток.

13. Останки от южната стена (F); напреко; високият каменен праг, укрепващ терена от югоизточната страна на късносредновековната сграда, съставен от скални блокове, отсечени от южния скален масив (B). Поглед от изток.

14. Северния скален масив (A). Поглед от североизток.
15. Скалният масив A – главният скален алтар в теменоса. Поглед от запад.

16. Южният скален масив (B). Поглед от юг.

17. Източният скален масив (C) – вторият скален алтар в теменоса, с арковидна ниша на вътрешното лице и хоризонтално изсечена жертвена площадка в горната част. Поглед от запад.

18. Разкопки в подножието на скалния масив C – източния скален жертвеник. Личи допълнителното укрепване на основата му. Поглед от запад.

ancient Thracian sanctuary of the Pre-Roman Age. Seven coins were found during the excavation of the temenos: five of Odessus from III cent. BC (*Cat. 128–132*) and two of Dirachion from I cent. BC (*Cat. 133, 134*)[31].

The Thracian sanctuary near "Sboryanovo" makes no exception with respect to the ancient custom of offering sacrificial offerings to the gods. Here also the special rite objects are much less in number. The prevailing objects have been used in everyday life. The difference is, that while elsewhere there are mostly agriculture-related objects, here the minor finds are dominated by household objects and among those mostly objects related to the everyday life and activities of women.[32]

LIST OF FIGURES
CHAPTER II

10. The western wall of the temenos, outer face, northern end, with the embedded rock block.

11. The rock block (G), embedded in the western wall of the temenos, with a carved in recess on the outer face. View from West.

12. The northern wall of the Thracian temenos enclosure (left). The corridor between it and the northern fence of the teke. View from East.

13. Remains of the southern wall (F); across; the high stone threshold, supporting the terrain on the south-eastern side of the late medieval building, and consisting of rock blocks, cut from the southern rock massif (B). View from East.

14. The northern rock massif (A). View from Northeast.

15. The rock massif A – the primary rock altar in the temenos. View from West.

16. The southern rock massif (B). View from South.

17. The eastern rock massif (C) – the second rock altar in the temenos, with an arc-shaped recess on the inner face and a horizontally cut sacrificial platform in the upper part. View from West.

18. Excavations in the feet of the rock massif C – eastern rock altar. The additional support of its foundations can be observed. View from West.

19. Източният скален жертвеник (скален масив С), хоризонтално изсечената жертвена площадка със спускащите се към основата улеи. Поглед отгоре, от север.

20. Тракийският теменос: северната и западната оградни стени. Вляво: северната оградна стена на текето. Поглед от запад.

21. Разкопки пред задния изход на текето по продължение на северната му оградна стена извън двора. Поглед от скалите, от югозапад.

22. Жертвени камъни и останки от стени извън теменоса, пред задния изход на текето. Поглед от запад.

23. Жертвените камъни извън теменоса. Поглед от североизток.

24. По-ранното тракийско светилище (II). Останки от глинобитна постройка – хоризонтално повалената глинобитна стена, с побити в глинената маса фрагментирани глинени съдове. Поглед от север.

25. Разкопки в северозападната част на теменоса. Най-горе: зидове, укрепващи терена около късносредновековната каменна сграда, съставени от скални блокове и отломки, отсечени от северния скален масив (А) и преизползван материал от градежа на тракийските стени; хоризонтално, горе: западната оградна стена на теменоса, вътрешното лице, с гърба на вградения скален блок; вдясно: северната оградна стена на теменоса, вътрешното силно обрушено лице и разрушеният северозападен ъгъл, със струпване на пръст и камъни от пълнежа на стената; облицовката напълно липсва, поради което стената непрекъснато се срива; вляво: разсип от разрушени каменни основи надлъж върху задната страна и зад повалената стена на глинобитната постройка, на нивото на оградата на теменоса.

26. Западният подиум (Н), № 1, по реда на откриването. Поглед от североизток.

27. Западният подиум (Н) в процес на разкриване. Поглед от юг.

28. Източният подиум (I), № 2 по реда на откриването, изпод глинената маса на повалената стена на постройката. Личи гладката глинена мазилка върху повърхността, както и обрамчващите я каменни блокчета. Поглед от север.

29. Източният подиум. Останки от жертвено огнище. Поглед от изток.

30. Фрагмент от глинена мазилка с украса отпечатан шнур.

19. The eastern rock altar (rock massif C), the horizontally cut sacrificial platform with the grooves descending to its base. View from above (North).

20. The Thracian temenos: the northern and western fence walls. To the left: the northern fence wall of the teke. View from West.

21. Excavations in front of the teke back exit along its northern fence wall outside the court. View from the rocks (Southwest).

22. Sacrificial stones and remains of walls outside the temenos, in front of the teke back exit. View from West.

23. The sacrificial stones outside the temenos. View from Northeast.

24. The earlier Thracian shrine (II). Remnants of a clay-made building – the horizontally brought down clay wall with fragmented clay vessels buried into the clay. View from North.

25. Excavations in the north-western part of the temenos. *Above:* terrain supporting walls around the late medieval stone building, consisting of rock blocks and splinters, cut form the northern rock massif (A), and reused material from the construction of the Thracian walls; *horizontally and above:* the western fence wall of the temenos, inner face, with the back of the embedded rock block; *right:* the northern fence wall of the temenos, the inner very ruined face and the destroyed north-western corner, with a piling of earth and stones from the filling of the wall; there is completely no covering, causing the wall to fall apart; *left:* spilled ruins of stone foundations lengthwise on the back side and behind the fallen wall of the clay-made building, at the level of the temenos fence.

26. The western podium (H), No. 1, by order of uncovering. View from Northeast.

27. The western podium (H) being uncovered. View from South.

28. The eastern podium (I), No. 2 by order of uncovering, from below the clay mass of the fallen wall of the building. The smooth clay stucco on the surface is visible, as well as the framing small stone blocks. View from North.

29. The eastern podium. Remains of a sacrificial hearth. View from East.

30. A clay stucco fragment decorated by cord imprinting.

31. The earlier Thracian shrine (II). General view. *In front:* the remains of the western podium (H); *behind:* the eastern podium (I); *in the middle:* clay omphaloses (K, on the upper level) and (L, on the lower

31. По-ранното тракийско светилище (II). Общ изглед. На преден план: останките от западния подиум (H); на заден план: източният подиум (I); в средата: глинените омфалоси (K, на по-горното ниво) и (L, на по-ниското ниво), при двата личат останки от моделираната от глинената мазилка обла подставка. Поглед от северозапад.

32. Разкриване на западния подиум (H) и глиненият омфалос (K) изпод глинената маса на поваленатa стена на глинобитната постройка. Поглед от север.

33. Разкриване на глинения омфалос L. Поглед от изток.

34. Глиненият омфалос (K) с останки от глинобитната стена. Поглед от север.

35. Омфалос L моделиран върху подовата глинена мазилка на постройката.

36. Антично водоснабдително устройство. Общ изглед. Поглед от югозапад.

37. Антично водоснабдително устройство. Басейн. Поглед от север.

38. Северен профил на централния сондаж, заложен от нивото на светилище II до девствен терен.

39. Южен профил на централния сондаж.

40. Дръжки от съдове работени на ръка.

41. Фрагменти от съдове работени на грънчарско колело.

42. Фрагменти от съдове работени на грънчарско колело.

43. Фрагменти от съдове работени на грънчарско колело.

44. Фрагменти от съдове работени на грънчарско колело.

45. Скалният фриз, увенчаващ тракийското светилище. Поглед от изток.

level), both feature remnants of the oval footing, modelled from clay stucco. View from Northwest.

32. Uncovering of the western podium (H) and the clay omphalos (K) below the clay mass of the fallen wall of the clay-made building. View from North.

33. Uncovering of the clay omphalos L. View from East.

34. The clay omphalos (K) with remnants of a clay-made wall. View from North.

35. Omphalos L modelled on the floor clay plastering of the building.

36. An antique water-supply facility. General view. View from Southwest.

37. An antique water-supply facility. Pool. View from North.

38. Northern profile of the central sondage, bored from the level of shrine II to virgin terrain.

39. Southern profile of the central sondage.

40. Handles of hand-made vessels.

41. Wheel-made pottery fragments.

42. Wheel-made pottery fragments.

43. Wheel-made pottery fragments.

44. Wheel-made pottery fragments.

45. The rock frieze, crowning the Thracian shrine. View from East.

БЕЛЕЖКИ

NOTES

1. **Домарадски, М.** Тракийските укрепителни съоръжения IV-II в. пр. Хр. - В: Поселищен живот в Тракия. Първи национален симпозиум, 1982. Ямбол, 1982, с. 44-59, цит. лит.

2. **Гергова, Д.** Тракийският обект в местността Камен рид, край с. Малък Поровец - разкопки, резултати, проблеми. - Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, с. 168, 170.

3. **Чичикова**, М. Тракийска керамика. - В: Севтополис. I. Ч. 1. Антична керамика. С., 1984, с. 18-114.

4. **Čičikova, M.** Developpement de la ceramique thrace a l'epoque classique et hellenistique. - Acta antiqua Philippopolitana. Studia archeologica, Serdicae, 1963, p. 35; **същата**. Ceramique thrace fabriquée a la maine du VIe an Ier s. a. n. e. - Thracia, IV, 1977, p. 123-140.; **Criºan, J. H.** Ceramica daco-getica. Bucuresti, 1969.

5. **Балканска, А.** Амфорни печати от тракийското укрепено селище в м. Сборяново край Исперих. - Археология, 1985, № 4, с. 24-31; **Божкова, А.** Тасоски амфорни печати от обект "Водната централа" в резервата „Сборяново". - Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, с. 93-96; **същата**. Нови синопски амфорни печати от резервата „Сборяново", Исперихско. - Археология, 1990, № 2, с. 37-41; **същата**. Търговски контакти на гетските племена през втората половина на I хил. пр. н. е. - Хелис, I, 1992, с. 109-119, 112, 113.

6. **Домарадски, М.** Цит. съч., с. 44-59, обр. 7.

7. **Делев, П.** Тракийският град при Свещари - една възможност за историческа индентификация. - Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, с. 97; **Chichikova, M., P. Delev, A. Bozhkova.** Investigations of the thracian fortified setlement near Sveshtari in the 1986-1988 period. - Helis, II, 1992, pp. 74-75; **Стоянов, Т.** Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции. - История, 1996, № 5-6, с. 84-92.

8. **Чичикова**, М. Тракийска керамика. - В: Севтополис I. Ч. 1. Антична керамика. С., 1984, с. 18-93; **Балканска**, А. Амфори и амфорни печати. - В: Севтополис I. Ч. 2. с. 115-158; **Балканска**, А. Амфорни печати от тракийското укрепено селище в м. Сборяново край Исперих. - Археология, 1985, № 4, с. 24-31; **Божкова**, А. Тасоски амфорни печати от обект "Водната централа" в резервата Сборяново. - Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, 93-96; **Същата**. Нови синопски амфорни печати от резервата Сборяново, Исперихско. - Археология, 1990, 2, 37-41; **Същата**. Търговски контакти на гетските племена през втората половина на I хил. пр. н. е. - Хелис, I, 1992, 109-119, 112-113.

9. **Домарадски, М.** Цит. съч., с. 44-59, с цит. лит.

10. **Burkert, W.** Greeck Religion. Harward, 1985, p. 86.

11. Срв.: **Domaradzki, M.** Les Lieux de Culte thraces. - Helis, III, 1994, pp. 77-78.

12. **Dorigny, S.** Temenos. - Dictionnaire des antiquites Greques et Romaines, XV, p. 83 sqq.

13. **Делев, П.** Цит. съч., с. 99; **Chichikova, M., P. Delev, A. Bozhkova.** Op. cit., p. 77; **Стоянов, Т.** Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции. - История, 1996, № 5-6, с. 87.

14. **Никулицэ, И.** Т. Северные фракийцы в VI-I вв. до н. э. Кишинев, 1987, с. 96.

15. **Чичикова, М.** Жертвеники эллинистический эпохи во Фракии. - Studia Thraciae, I, S., 1975, p. 180.

16. **Karo, C.** Omphalos. - Dictionnaire des antiquites Greques et Romaines, I, p. 197 sqq.

17. **Burkert, W.** Op. cit., p. 22.

18. **Стоянов, Т.** Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции. - История, 1996, № 5-6, с. 84.

19. **Forbes, R. J.** Studies in Ancient Technology. I. Leiden, 1955, pp. 145-189; **Аладжов, Д.** Късноримски водни съоръжения при с. Долно Ботево, Хасковско. - Археология, 1961, № 3, с. 41 и сл., обр. 1-4; **Иванов, Т.** Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. - Археология, 1967, № 2, с. 15-26; **Бернацка-Любанска, М.** Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. - Археология, 1971, № 2, с. 1 и сл., с библ.; **Biernacka-Lubanaska, M.** Wodociagi rzymskie i wczsnobizantyjskie z Obizaru Mezji Dolnej i Polnochej Tracji. Wroclaw-Warszawa, 1973. - Bibliotheca Antiqua, vol. XII.

20. **Стефанов, Й.** Археологически паметници и история на проучванията в Исперихския район. Историко-археологичския резерват "Сборяново". С., 1997, с. 103.

21. **Burkert, W.** Op. cit., p. 75, 86.

22. **Божкова, А.** Цит. съч.

23. **Чичикова**, М. Тракийска керамика. - В: Севтополис. I. Ч. 1. Антична керамика. С., 1984, с. 18; **Čičikova, M.** Developpement de la ceramique thrace a l'epoque classique et hellenistique. - Acta antiqua Philippopolitana. Studia archeologica, Serdicae, 1963, p. 35; **същата**. Ceramique thrace fabriquée a la maine du VIe an Ier s. a. n. e. - Thracia, IV, 1977, p. 123-140.; **Criºan, J. H.** Ceramica daco-getica. Bucuresti, 1969.

24. **Димитров, К.** Монените от Сборяново. - В: „По стъпалата на времето" (15 години проучвания на гетското средище в Сборяново). НАМ, София, май-юли, 1998. [каталог към

едноименната изложба], С., 1998, с. 43-45 (под печат).

25. Стоянов, Т. Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции. - История, 1996, № 5-6, с. 86.

26. Пак там; Gergova, D., I. Iliev and Vincenzo Rizzo. Evidence of a seismic event on Thracian tombs dated to the Hellenistic period (Sveshtari; Northeastern Bulgaria). - Annali di geofisica, vol. XXXVIII, № 5-6, 1996, pp. 919-926, с пос. лит.

27. Domaradzki, M. Op. cit., Helis III, p. 85.

28. Чичикова, М. Тракийска керамика. - В: Севтополис. I. Ч. 1. Антична керамика. С., 1984, с. 18 и сл.; **Čičikova, M**. Developpement de la ceramique thrace a l'epoque classique et hellenistique. - Acta antiqua Philippopolitana. Studia archeologica, Serdicae, 1963, p. 35; **същата**. Ceramique thrace fabriquée a la maine du VIe an Ier s. a. n. e. – Thracia, IV, 1977, p. 123-140.; **Crisan, J. H**. Ceramica daco-getica. Bucuresti, 1969.

29. Датировката на латенския тип фибула е по указания на М. Домарадски, за което му изказвам благодарност.

(The dating of the Latenian Type of Fibulae and my gratitude are due to M. Domaradzki.)

30. Никулицэ, И. Т. Цит. съч., с. 171, с цит. лит.; **Грач, А**. Древние кочевники в центре Азии. М., 1980, с. 66; **Burkert, W**. Op. cit., p. 42.

31. Монетите от светилището при „Демир баба теке" са включени в цялостно изследване на К. Димитров върху нумизматичния материал от „Сборяново" (Вж. бел. 24), на когото изказвам благодарност за предварително предоставените ми данни. В изследването са включени две монети на Лизимах (301-281 г. пр. Хр.) и една монета на Месамбрия (ок. 275-250 г. пр. Хр.) от тракийското светилище при Демир баба теке, заведени в историческия музей в град Разград.

(The coins from the sanctuary near "Demir Baba Teke" have been included in a complete research of K. Dimitrov on the numismatic material from "Sboryanovo". I am grateful to him for the preliminary data he supplied me with.)

32. Domaradzki, M. Op. cit., p. 85.

ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ

Произход, развитие и характеристика

Останките от култова дейност във вътрешния двор на текето, разположени на три нива, в отделени, естествено разграничени прослойки на античния културен пласт, принадлежат на три различни типа светилища, съществували през различни по продължителност периоди в границите на доелинистическата и елинистическата епоха. Техният примитивизъм намира обяснение в следването на древни местни религиозни вярвания. Те имат много сходни черти със светилищата в Егейския свят от времето преди създаването на античната елинска култура[1]. В класацията на ранните култови места, разкритият култов обект спада към категорията на извънселищните култови места, които се намирали близо до извор.

Тракийското светилище в трите си разновидности, подобно на широко разпространения тип светилища извън населено място в минойско-микенската цивилизация, се намира извън близкия укрепен тракийски град на платото, североизточно от него (археологическият обект „Водната централа"). Според откъслечни керамични находки произлиза от традиционно, раннотракийско свещено място в района на *изворите. Изворът, непресъхващ, бликащ от* недрата на майката-земя, е не само жизнен фактор. Божествен дар, могъщо пречистващо средство от въздействието на зли сили, той е основен култов обект. По повод на една находка на женски идол от халколитния културен пласт, разкрит в непосредствено съседство[2], привлича вниманието едно, колкото и случайно, толкова и интересно съвпадение. Халколитен идол е намерен близо до светилището на Афродита в Парос. Също така известни са случаи, когато еладско селище предхожда гръцко светилище. Праисторическо селище е открито под Херайона на Аргос. При Лерна, на Кипър, мястото на изворите по-късно става място на Дионисовите мистерии[3]. Това са факти, залегнали в тезата, че „гръцките преселници откриват и заемат развити култове". Факти, които подхранват хипотезата, че Гърция и гръцката религия са синтез на местен субстрат и индоевропейско напластяване". От намерени останки на Крит и изображения в минойското изобразително изкуство се вижда, че свещените места обикновено се намират в девствени, гористи и скалисти местности[4]. За класически пример в това отношение се сочи предгръцкото светилище в Делфи[5]. Топографията и ландшафтът на тракийското свещено място в долината на местната река са твърде близки до тази представа.

THE THRACIAN SANCTUARY

Origin, Development and Characterisation

The remnants of religious activities in the inner court of the teke, positioned on three levels, in separate, naturally delimited streaks of the ancient cultural stratum, belong to three different types of sanctuaries, which have existed during periods of varying duration within the Pre-Hellenistic and Hellenistic Ages. Their primitivism finds its explanation in the following of the ancient local religious beliefs. They have numerous similarities to the sanctuaries in the Aegean world from the times preceding the emergence of the antique Hellenic culture[1]. In the categorisation of the early cult places, the discovered cult object falls within the category of the sacral sites situated outside any settlements and near a spring.

The Thracian sanctuary in its three forms, similarly to the widespread type of sanctuaries outside settlements from the Minoan-Mycenaean civilisation, is situated outside the nearby fortified Thracian town on the plateau to the north-east of it ("Vodnata Tsentrala" (i.e. Water Station) archaeological site). According to the occasional pottery and other finds (*Cat. 108, 126; Fig. 3*) it originates from a traditional, early Thracian if not even pre-Thracian (*cf. Cat. 125*) sacred place in the area of the springs. The never-failing spring spouting up from the *bosom of mother-Earth is not only a vital factor.* A divine offering, a powerful purging means against evil forces, it is a primary cult object. On the occasion of the find of a feminine idol in the Chalcolithic cultural stratum, discovered in the nearest vicinity[2], a coincidence both casual and interesting attracts our attention. A Chalcolithic idol has been found near the Aphrodite sanctuary in Paphos. Cases are known, when a Hellas settlement precedes a Greek sanctuary. The prehistoric settlement has been found under the Heroon of Argos. Near Lerna, Cyprus, the location of the springs later hosts the Dionysus mysteries[3]. These facts underlie the thesis that "Greek settlers find and take over developed cults". These facts give food to the hypothesis, that Greece and Greek religion are a synthesis of a local substrate and Indo-European stratification. Remnants discovered in Crete and the images of the Minoan fine arts show that the sacral sites usually are situated in virgin, forest and rocky locations.[4] The classical example in this respect is the pre-Greek sanctuary in Delphi. The topography and landscape of the Thracian sacred location in the valley of the local river are rather close to this picture and the visions of the Greeks themselves[5].

It has been pointed out that a location can be recognised as a cult one, if cult objects have been found there.[6] It is emphasised that the investigation of the Minoan religion, only facilitated by the linear writing A, employed for the inscription of votive *offerings, relies exclusively on archaeological material;*

Изтъква се, че едно място може да се разпознае като култово, ако там са намерени култови предмети[6]. Подчертава се, че изследването на минойската религия, само подпомогнато от линеарното писмо А, употребено за надписване на оброчни дарове, почива изключително на археологически материал[7].

Най-ранното светилище, съществувало на територията на текето около средата на IV в. пр. Хр., е засвидетелствувано със зоната на култови огнища. Това са най-простият тип алтари, измазани от тънък пласт глина направо върху голия пръстен терен, у нас познати предимно от по-старите пластове от ранножелязната епоха на тракийски светилища. Поради тънкия глинен слой с дебелина около 1 см, се допуска, че тези съоръжения са били правени за временна употреба[8]. Край някои от огнищата се намираха разпилени късчета въглени и пепел, примесени с керамични фрагменти, а по-рядко имаше и дребни, горели и силно изтлели животински кости. Според съпровождащата ги керамика тези следи от ритуални действия в подножието на стръмния скалист бряг, близо до изворите и реката, датират не по-рано от IV в. пр. Хр. Съсредоточени в тази зона, където други култови обекти на това ниво не бяха открити, те свидетелстват за съществувало тук светлище от най-прост тип – преходна форма от култово място.

В равното със земята и направено от земна материя жертвено огнище (есхара, eshara) се съдържа дълбока символика. То е свързано с прастар култ към мъртвите, към героите и подземните сили, почитани като богове, с кръвни жертвоприношения, даряване на храни и възлияния[9]. Това почитане почива на вярата в двойствената същност на хтоничните сили; то цели омилостивяването им като сили на разрухата и спечелване на тяхната благосклонност като животворни сили, даряващи насъщната храна, която пониква и расте от дълбините на земята или, както е казано: „житото идва от мъртвия“.

На кого е било посветено най-ранното на това място тракийско светилище е въпрос, по който засега могат да се правят само догадки. Тук бихме припомнили, че в старогръцката религия Деметра, наречена „житна майка“, носи епитета „Chtonia“ и на нейните грижи е бил предаван покойникът. В Хермион фестивалът, посветен на Деметра, е наречен „Chtonia“. Хтонични божества са били също Дионис, Хеката, Хермес, т.нар. „другият Зевс, на смъртта“, противоположен на небесния баща.

На терена на самия теменос, на същото място, но на по-ниско строително ниво, е имало светилище, което го е предхождало, като вертикално е заемало междинно положение между него и култовото място със зоната на равните със земята глинени жертвеници. За неговото съществуване свидетелстваха

that the sacral interpretation of archaeological sites relies exclusively on findings of objects, which have not been designed for practical use[7].

The earliest sanctuary, which has existed on the territory of the teke around the middle of IV cent. BC is evidenced by the zone of cult hearths. They are the simplest type of altars, plastered of a thin layer of clay right on the naked earth. They are known in our lands mostly from the older layers from the early Iron Age Thracian sanctuaries. Due to the about 1 cm thick thin clay layer, it is assumed that these facilities have been constructed for temporary use[8]. Near some of the hearths have been discovered spilled pieces of charcoal and ashes, mixed with ceramic fragments. More rarely there were also small, burnt and greatly smouldered animal bones. After the accompanying pottery these traces of ritual activities in the feet of the steep rocky bank, near the springs and the river, can be dated not earlier than IV cent. BC. Their concentration in this zone, where no other religious sites have not been discovered at that level, is evidence of a sanctuary of the simplest type – a transitional form of a religious location – that has existed here.

The earth level sacrificial hearth made of earth matter (eshara) contains deep symbolism. It is related to a very ancient cult towards the dead, the heroes and underground forces, worshipped like gods by blood sacrifices, food offerings, libations and oblations[9]. This worship rests on the belief in the dual character of the chthonic forces; its purpose is to ensure their mercy as forces of destruction and to win their grace as life-giving forces, granting the daily food, which shoots up and grows from the depths of the earth, or, as has been said "the wheat comes from the dead man".

To whom was dedicated the earliest Thracian sanctuary at this place is a question, the answer to which is only guesswork so far. Here we would like to remind that in ancient Greek religion Demeter, called "wheat mother", carries the epithet "Chthonia", and the deceased was turned over to her cares. At Hermione the festival dedicated to Demeter, is called "Chthonia". Chthonic gods were also Dionysus, Hecate, Hermes, the so called "other Zeus, of death", opposite to the heavenly father.

On the terrain of the temenos itself, at the same place, but at a lower construction level, there has been a sanctuary, which preceded it. Vertically it has taken an intermediate position between it and the cult place with the zone of the earth level clay altars. Evidence of its existence was provided by the remnants of the clay building with the ritual facilities belonging to its outfit.

The cult building matches the existing idea about the ordinary with no differences cult buildings, known from the Minoan-Mycenaean culture, which from time to time have been discovered in sacred enclosures. In the Minoan culture the temples were unknown as an architectural type.[10] The Mycenaean sanctuaries (XII cent. BC) were small single-chamber houses, identified by cult vessels, statues and other votive останките от глинобитната постройка, с прилежащите към уредбата ѝ ритуални съоръжения.

Култовата постройка отговаря на съществуващата представа за съвсем обикновените, по нищо неотличаващи се култови постройки, познати от минойско-микенската култура, каквито понякога е имало в свещените оградени места. В тази култура храмовете като архитектурен тип монументална сграда са били непознати[10]. Микенските светилища (XII в. пр. Хр.) са били малки, едностайни къщи, идентифицирани с култови съдове, статуйки и други вотивни обекти[11]. Не съществувала отделната култова статуя, която представлява отделен бог като господар на светилище. Дори в края на геометричната епоха много светилища продължават да съществуват без култово изображение и храм, където то да бъде съхранявано. Самите гърци са създали теорията, че чистото и най-ранно почитане на боговете било без изображения. До класическата епоха, на много места, най-значителни божества, като Зевс и Посейдон, са без култови изображения и без храм[12]. По този повод очаквахме евентуална принадлежност на градежа в основата на северния ограден зид на текето (Вж. *обр. 7*) към останки от по-ранна свещена ограда на заградено свещено място, свързано с култовата постройка. Обаче обстоятелството, че този градеж лежи на едно строително ниво със северната ограда на по-късния от постройката теменос изключва тази възможност. Следва да приемем, че в случая се отнася до отделна, изолирана постройка. В своя примитивизъм тя е съхранила характерните черти на ранни култови постройки, каквито понякога се срещат в свещените заградени места. Тя е късна преживелица на традициите на едно ранно строителство, когато каноните за формата на култови сгради и помещения още не са били създадени[13].

Единствена, както изглежда, надлъжната стена подсказва, че глинобитната постройка е била с открита предна част, ориентирана с отвора на северозапад. В нашата представа, по общ изглед, тя ще да се е доближавала до един тип отворено към широк двор светилище; напомня за съдовете, подобни на гърне, от субминойския и геометричен период на Крит, които представляват глинени модели на храмове във вид на колиба, с голяма врата[14], тип, разпространен в минойско-микенския свят[15]. Един образец на този тип култова постройка намираме в „светая светих", един вид cella, малка, отворена отпред постройка в древноизточен, финикийски храм от къснобронзовата епоха[16]. Това открито помещение, наподобяващо заслон над главния алтар, е принадлежало към култов комплекс, който се отличавал с многообразие от ритуални съоръжения. Освен жертвени огнища, там е имало квадратни и правоъгълни подиуми, изградени от кирпичи, обмазани

objects[11]. The separate cult statue, representing a given god as the master of the sanctuary did not exist. Even at the end of the geometric age many sanctuaries continue their existence without any cult image or a temple to keep it. The Greeks themselves have created the theory, that the purest and earliest honouring of the gods has been without any images. Prior to the classic age, in numerous locations significant deities like Zeus and Poseidon have neither cult images, nor temples[12]. Therefore, we expected the built of the footing of the northern fence wall of the teke (*Fig. 7*) to belong to remnants of an earlier sacred enclosure, related to the cult building. However, the fact that this built lies within one and the same construction level with the northern fence of the later with respect to the building temenos excludes this possibility. Therefore we must assume that this is a case of a separate, isolated building. In its primitivism it has preserved the typical characteristics of the early cult buildings, which are occasionally found in sacred enclosures. It is a late experience of the traditions of early construction activities, when the rules governing the form of the cult buildings and premises still had not been created[13].

The only, as it seems, longitudinal wall suggests, that the clay building had an open front part, oriented with its opening to the north-west. Our idea is that by its general view it must have resembled a type of sanctuary open towards a wide court; it is similar to the pot-like vessels from the sub-Minoan and geometric period of Crete, which are clay models of hut-like temples with a large door[14], a type, popular in the Minoan-Mycenaean world[15]. A sample of this type of religious building is the "holy of holies", cella of sorts, a small building open on the front in an ancient eastern, Phoenician temple from the late Bronze Age[16]. These open premises, resembling a shelter above the primary altar, have been part of a cult ensemble, featuring a variety of ritual facilities. Except sacrificial hearths, there were also square and rectangular podiums, built of adobe and plastered with clay, laid with each renewal of the floor plastering. Some of these bear traces of sacrifices, sacrificial vessels have been found on others, including libations and oblations vessels. All facilities are classified by purpose as an "altar".

By its entire set-up the clay building of "Sboryanovo" resembles the adyton[17] in the ancient eastern, Aegean and antique cult architecture – a separate, isolated chamber in the sanctuary ensemble, where the oldest and most-honoured relics were kept; the holiest place, accessible only to people, initiated into the religious sacraments, where they performed deity association rites (mysteries).

The Delphi sanctuary, erected on the site of a pre-Hellenic rock sanctuary[18], hosted the famous in ancient times adyton, with the holy stone omphalos[19], *symbolising the continuity between the old pre-*Hellenic religion of paleo-Balkan Hellas and the new Apollonian religion of antique Greece. There was also the oracle, where deity consultations were sought

с глина, наслоявана с всяко обновяване на подовата мазилка. При някои от тях са били открити следи от жертвоприношения; върху други са били поставени жертвени съдове, между които и съдове за възлияния. Всичките съоръжения са определени по предназначение като „алтар".

Според цялостната обстановка глинобитната постройка от „Сборяново" напомня адитон[17] в древноизточната, егейската и античната култова архитектура – отделно, изолирано помещение в комплекса на светилището, където се пазели най-старите и най-почитани реликви; най-святото място, достъпно само за посветени в религиозните тайнства, където те извършвали обреди за общение с божеството (мистерии).

В светилището в Делфи, възникнало на мястото на пределинско скално светилище[18], се намирал прочутият в античността адитон, със свещения каменен омфалос[19], символ на приемствеността между старата, доелинска религия на палеобалканска Елада и новата Аполонова религия на антична Гърция. Там било и прорицалището, където се отправели допитвания и по божествен съвет се вземали важни държавни решения. Известно е, че траките поддържали прастари, традиционни връзки със светилището в Делфи[20], особено активизирани през елинистическата епоха.

Тракийската култова постройка се явява една форма на местно светилище – преживелица на cella-та в древния, източносредиземноморски култов комплекс и местна разновидност на античния адитон.

Глинените подиуми към глинобитната постройка имат много общи черти с глинените жертвеници, свързани с домашните и погребалните култове в Тракия[21]. Същевременно леко издигнатият подиум, без вдлъбнатина в средата във вид на фиала, както и минойският и микенският алтар, направени от пръст (вероятно авторът има предвид глинена мазилка), представляват маса (mensa) за даровете и храните, поднасяни на божеството, на която били извършвани безкръвни жертвоприношения: поставяни били съдове с плодове, ястия и други храни[22]. Както при един от подиумите в резервата „Сборяново", и в Микена са идентифицирани жертвени маси със следи от горене, останки от пепел и кости – доказателство, че понякога те са били използвани и като култово огнище (eschara).

Тракийският глинен омфалос е своеобразна разновидност на глинените жертвеници. Сходството се свежда до местоположението – на пода, както и до материала и направата – изваян от глина. Разликата е във формата. Глиненият омфалос от „Сборяново" се различава както от четвъртитите, тъй и от кръглите, плоски глинени жертвеници, с равна повърхност.

И все пак, нашите паметници не са изолирано явление. Подобен жертвеник е открит в

and important state decisions were taken by divine advice. It is well-known that the Thracians maintained since times immemorial traditional relations with the Delphi sanctuary[20], which were particularly active during the Hellenistic Age.

The Thracian cult building is a local sanctuary of sorts – a leftover cella from the ancient eastern Mediterranean cult ensemble and a local variety of the ancient adyton.

The clay podiums and the clay building have many common features with the clay altars, related to the household and burial cults in Thrace[21]. At the same time, the slightly elevated podium with no phial-type groove in the middle, as well as the Minoan and Mycenaean altar made of earth (probably, the author means clay plaster), form a table (mensa) for offerings and food offered to the deity, on which bloodless sacrifices were performed: vessels with fruit, dishes, and other food were placed there[22]. Both with one of the podiums in the "Sboryanovo" reservation, and in Mycenae, have been identified sacrificial tables with traces of burning, remnants of ashes and bones – evidence of the fact, that they have occasionally been used as cult hearths (eschara).

The Thracian clay omphalos is a clay altar of sorts. The similarity comes down to the position – on the floor, as well as to the material and make – moulded of clay. The difference lies with the form. The "Sboryanovo" clay omphalos differs both from the rectangular, and the round, flat clay altars with smooth surfaces.

However, our monuments are not an isolated phenomenon. A similar altar has been discovered in the Thracian sanctuary near Tsruncha (Rhodopi mountain) from the early Iron Age[23]. In the sanctuary of Belsko Gradishte – an important political, economic and major religious centre of the tribes, which inhabited the forest-steppe areas of Eastern Europe during VI – V cent. BC[24], in the words of the author: "... rarely there are altars, whose surface is shaped like a short cone (3 – 4 cm)". These altars are smaller in size (a diameter of 40 – 50 cm), but have approximately the same ratio diameter/height; they have the same whitish covering – a distinguishing characteristic of holiness and sanctity, common for the entire group of clay religious monuments[25].

The Thracian clay omphalos rises a number of questions: about its character and meaning, origin and spread.

The earliest find of a similar type known to us, though of a smaller size and with a well-defined cone shape, has been discovered, at approximately the same time as the "Sboryanovo" finds (1985 – 1986), in the tell near the village of Dyadovo, in the mid-Bronze Age cultural layer[26]. As to the wide spreading of cone-shaped cult objects and their relationship with ancient traditions, we come across another interesting clue. The clay umbonal facilities from "Sboryanovo" by their most general appearance resemble, though they are smaller in size, a round altar of cut blocks from the sanctuary of the underground deities in Agrigento – an ancient Greek colony of Rhodes-Crete

тракийското светилище от ранножелязната епоха при Црънча (Pogonu)[23]. В светилището на Белското градище – важен политически, икономически и голям религиозен център на племената, обитавали гористо-степните области на Източна Европа през VI-V в. пр. Хр.[24], по думите на автора „... се срещат рядко жертвеници с повърхност във вид на невисок конус (3-4 см)". Тези жертвеници са с по-малки размери (диаметър 40-50 см), но с приблизително същото съотношение диаметър / височина; имат същото белезникаво покритие – отличителен белег за светостта и неприкосновеността, обединяващ цялата група глинени култови паметници[25].

Тракийският глинен омфалос поставя редица въпроси: за неговата същност и значение, произход и разпространение.

Най-ранната подобен вид находка, която ни е известна, но с по-малки размери и ясно очертана конусовидна форма е открита приблизително по същото време, както находките от „Сборяново" (1985-1986 г.), в селищната могила при с. Дядово, в културния пласт от средната бронзова епоха[26]. Относно широкото разпространение на конусовидните култови обекти и връзката им със стари традиции, попадаме на още една интересна следа. Глинените умбовидни съоръжения от „Сборяново" напомнят по най-общ външен вид, но в умален размер, за един кръгъл алтар от дялани блокове в светилище на подземните божества в Агригенто – древногръцката колония на родоско-критски преселници в Югозападна Сицилия, известен религиозен център през VI в. пр. Хр., възникнал на мястото на по-старо религиозно средище от раннобронзовата епоха[27].

Конусовидно изпъкналият култов обект по форма е според античната терминология омфалос (старогръцки) или умбо (латински), със значение: пъп, изпъкналост, изпъкналост по средата на щита, център. Придобива преносното значение „свещен център" от Делфийския омфалос – свещения камък с форма на полуяйце и размери 2 x 4 стъпки, в храма на Аполон в Делфи. Според легендите, съхранявани от делфийските жреци, той представлявал надгробен паметник на най-старото божество, демона на земята Питон, но същевременно бил и престол на неговия покорител, новия владетел на старото Делфийско светилище, бог Аполон Питийски, който овладявайки подземните сили, приел и името на своя предшественик[28].

В изследване, посветено на делфийските легенди и делфийската теология[29], е разглеждан въпросът за произхода на Делфийския омфалос, за неговата същност и значение. Проследено е развитието на религиозната представа за него в културно-исторически план, успоредно с развитието на култа към земята, въплътен в представата за богинята-майка Земя, и тясно свързания с него култ към гроба – обител на духовете на покойниците и подземните сили.

settlers in south-western Sicily, a well known religious centre during VI cent. BC, erected on the location of an older religious centre from the early Bronze Age[27].

By its form, the cone-shaped convex cult object is called in antique terms omphalos (old Greek) or umbo (Latin), meaning: navel, bulge, a bulging in the middle of the shield, centre. It acquires the figurative meaning of "a holy centre" from the Delphian omphalos – the sacred stone with the shape of a half-egg and size of 2 x 4 feet, from the Apollo temple in Delphi. According to the legends kept by the Delphian priests, it was a tomb monument of the oldest deity – the earth demon Python, but was also the throne of the latter's conqueror, the new ruler of the old Delphian sanctuary, the god Apollo Pythian, who gaining command of the underground forces, also accepted the name of his predecessor[28].

An investigation dedicated to Delphian legends and Delphian theology[29] considers the issues of the origin of the Delphian omphalos, of its essence and meaning. It traces the development of the religious idea about the omphalos in a cultural-historical aspect, in parallel with the development of the earth cult, embodied in the notion of the goddess-mother Earth, and the closely related to it grave cult – the dwelling of the spirits of the deceased and the underground forces. The investigation reveals the process of formation of primary, primitive religious beliefs and notions, related to the natural forces cult in popular religion, up to the transition towards idealised forms in the official, anthropomorphic mythology, reflected in the ancient literature and fine arts.

In its original form the omphalos was the grave mould itself, "homa ges"[30], the visible part of the grave still unlevelled; egg-shaped, covered by white paint – such is the prototype of a funeral monument, as perceived from Greek vase pictures[31]. The white covering[32] served as protection from climatic damages. Moreover, it symbolised the friendly, light spirits, ensured their kindness and patronage, while at the same time it marked the sacred place and protected it from desecration. The notion of the grave, identified with "homa ges", as a holy place, originated from the belief, that it is the dwelling of the underground spirits, and a sanctuary of the goddess of earth (Gaea, Demeter)[33]. The omphalos turned into a symbol of mother-earth, a deity, which had no image created yet in the early primitive cult[34]. The grave also served as an altar, an earthen sacrificial facility "genos bomos", an idea illustrated also in the vase pictures[35]. In ancient art the notion of an omphalos, more particularly of the Delphian omphalos, coincides also with the idea of a holy throne[36]. The throne-omphalos theory is complemented further with the notion of the omphalos as a sign of an oracle "manteyon", one of the specific aspects of the Delphian omphalos[37]. As a rule Herodotus points out that the grave has been a place for oaths, fortune-telling, and omens[38]. Fortune-tellers and petitioners listened to the voice of the earth, by sleeping on the latter or penetrating below it[39]. In classic Greece the omphalos turned into an altar in the temple, a holy

Разкрива се процесът от зараждането на първични, примитивни религиозни вярвания и представи, свързани с култа към природните сили в народната религия, до преминаването към идеализираните форми в официалната, антропоморфна митология, отразена в античната литература и античното изобразително изкуство.

В първоначалния си вид омфалосът е представлявал самата надгробна купчина пръст, „хома гес" (χώμα γής)[30], видимата част на гроба, неизравненият гроб; яйцевидно оформен, покрит с бяла боя (щукатура), това е срещаният в гръцката вазова живопис първообраз на надгробен паметник[31]. Бялото покритие (λευκωμα)[32] служело за защита от климатичните увреждания. Но също така то символизирало добрите, светлите духове, подсигурявало благоразположението и покровителството им и същевременно бележело светото място и го предпазвало от осквернение. Представата за гроба, отъждествявана с „хома гес", като свято място, произлизала от вярването, че той е обител на подземните духове, светилище на богинята на земята (Гея, Деметра)[33]. Омфалосът се превърнал в символ на майката-земя, божество, за което в ранния примитивен култ още не бил създаден образ[34]. Гробът служел и като алтар, жертвеник от пръст „геинос бомос" (γηϊνος βωμός), представа илюстрирана също във вазовата живопис[35]. В античното изкуство представата за омфалоса, специално за Делфийския омфалос, се покрива и с представата за свещен престол[36]. Теорията за тронът-омфалос се допълва още и с представата за омфалоса като знак на прорицалище, „мантейон" (μαντετον), един от характерните аспекти на Делфийския омфалос[37]. По начало Херодот посочва, че гробът е бил място за клетви, гадания и поличби[38]. Гадатели и просители се вслушвали в гласа на земята, като приспивали на нея или прониквали под нея[39]. За класическа Гърция омфалосът се превърнал в алтар в храма, свещен престол за молещите се на Аполон[40].

Посоченото изследване ни помогна да прозрем в същността на нашата находка. На тази основа ние се опитахме да изградим нашата хипотеза за обяснението и определението на тракийските глинени жертвеници с кръгла изпъкнала форма и като преживелица на своеобразна местна прастара форма на алтар, като тракийски свещен омфалос.

В подкрепа на това становище да припомним елементите, от които се състои този тип тракийски жертвеници. Долната част е била широка, пръстеновидна подставка (в състоянието, в което бяха открити нашите находки, тя едва личеше, запазена само частично). Според сравнителния материал, на който е изградена теорията гроб-омфалос, подставката се явява характерен елемент, специално при „хома гес"

throne for those praying to Apollo[40].

The investigation discussed helped us perceive the nature of our find. On these bases we tried to build our hypothesis about the explanation and determination of the Thracian clay altars of round convex shape also as an atavistic local very ancient form of an altar, as a Thracian sacred omphalos.

As an argument in favour of this thesis let us recount the elements, comprising this type of Thracian altars. The lower part was a wide, ring-shaped stand (in the state our finds were discovered, it was barely outlined, being only partially preserved). From the comparative material, on which the grave-omphalos theory is based, the stand is a characteristic element, especially with the omphalos-type "homa ges" (illustrated by the listed samples of Greek vase pictures)[41]. Here the form of the upper part resembles the omphalos in its holy symbol aspect, widely employed as a symbolic-decorative element in the phial[42], this popular ancient ritual vessel of ancient eastern origin, whose initial purpose has been to be used for libations and oblations during sacrifices and other official ceremonies. The light covering is also present, and it determines the holiness of the object. And the clay built must have provided the link with the origin and prototype of the omphalos – the holy burial mould, symbolising the divine earth, inhabited by the forces and spirits she commands

In Thrace, similarly to the traditionally honoured by the Thracians Delphian sanctuary[43], the omphalos is a cult object, which was also placed in a separate chamber – "adyton"[44]. In the land of the legendary Thracian king-priest and god Zalmoxis, the omphalos has preserved the primary characteristics of the ancient sacred symbol, related to most ancient deities, cults and rites.

The temenos is one of the earliest types of sanctuaries. It precedes the ancient Greek temple. It is known from the Minoan-Mycenaean culture, mostly from monuments of the visual arts, since the scarce remnants of fence walls are very rare.

According to the antique literature sources the temenos is a holy place, enclosed by stones or a solid stone wall, assigned for religious rites, sacrifices, rituals for celebrating major religious feasts and local celebrations, related to the change of the seasons, with the spring-time awakening of Nature, prolificacy and fertility. The wall was usually approximately man-high. The sacred fence symbolised the divine possession and at the same time preserved it from ravishment and desecration. In most cases there was a single entrance only, where was the pool for ritual purification[45]. The most significant element was the altar[46]. There were various types of altars in the temenos[47]. There were also natural rock altars[48]. The holy fire burnt on the main altar – bomos. The large altars had one or more steps on one of its sides, on which the priest climbed to perform the respective rites. The entrance usually led to the open rite area, right across the main altar[49].

The ancient Greeks habitually called temenoses all oriental temples, as well as all temples, dedicated във вид на омфалос (илюстрирано с посочените примери от гръцката вазова живопис)[41]. Формата на горната част тук наподобява омфалоса в неговия аспект на свещен символ, намерил широко приложение като символно-декоративен елемент при фиалата[42], популярния античен ритуален съд от древноизточен произход с първоначално предназначение за възлияния при жертвоприношения и други тържествени церемонии. На лице е и светлото покритие, което определя светостта на обекта. А в направата от глина ще да е осъществена връзката с произхода и първообраза на омфалоса – свещената надгробна купчина пръст, която символизира божествената земя и подвластните ѝ сили и духове, които обитават в нея.

В Тракия, подобно на традиционно таченото от траките Делфийско светилище[43], омфалосът е култов обект, който също се намирал в отделно помещение – адитон[44]. В страната на легендарния тракийски цар-жрец и бог Залмоксис, омфалосът е запазил първичните черти на старинния свещен символ, свързан с най-древни божества, култове и ритуали.

Теменосът е един от най-ранните типове светилища. Той предхожда древногръцкия храм. Известен е от минойско-микенската култура предимно по паметници на изобразителното изкуство, тъй като оскъдни останки от оградни стени се срещат много рядко.

Според античните литературни извори теменосът е свещено място, заградено с камъни или масивна каменна стена, отредено за свещенодействия, за жертвоприношения, за ритуали по случай чествувания на големи религиозни празници и местни тържества свързани със смяната на годишните времена, с пролетното пробуждане на природата, с плодородието и плодовитостта. Стената обикновено е била висока приблизително колкото човешки ръст. Свещената ограда символизирала божественото владение и същевременно го пазела от похищение и осквернение. В повечето случаи имало само един вход, където се намирал басейн за ритуално пречистване[45]. Най-важен елемент бил алтарът[46]. В теменоса е имало различни видове алтари[47]. Имало е и естествени скални алтари[48]. Върху главния алтар bomos горял свещеният огън. Големите алтари имали едно или повече стъпала от едната страна, по които се изкачвал жрецът, за да извърши съответните ритуали. Входът обикновено въвеждал в откритата култова площ (area) направо срещу главния алтар[49].

У древните гърци е имало обичай да наричат теменос всички ориенталски храмове, както и всички храмове, посветени на варварски, сиреч на чуждоземни култове. В Египет всички светилища, посветени на местни божества, са теменос. Съвременни учени употребяват термина като синоним на хиерон (hieron), светилище[50]. Теменоси са били тракийските свети-

to barbarian, i.e. foreign-land cults. In Egypt, all sanctuaries, dedicated to local deities, are temenoses. Contemporary scientists employ the term as synonymous with hieron – a sanctuary[50]. The Thracian sanctuaries, situated on mountain peaks and hills, were also temenoses[51].

The discovery of the Thracian temenos in the "Sboryanovo" reservation is a very significant contribution to the issue of the organisations of the Thracian religious sites[52], of the religious life of the Thracians in the north-eastern end of the country during the Hellenistic Age.

The pair of rocks (A and B) formed the kernel of the outfit of the temenos (Plan 2), found in the teke court. These rocks broke away from the overhanging rocky river bank (*Figs. 1, 46*), and are now embedded in the central frame of the late Medieval monument (*Figs. 13–15*). The fact that they have been cut during the construction process is an indication that initially they were of a larger volume (*Figs. 6, 9, 16*). Maybe, they rose nearer to each other, leaving only a narrow passageway between them. Then we could assume that the rock block G, obviously used secondarily for the reconstruction of the north-western corner of the sacred fence (*Fig. 10*), initially covered the passageway from above. This possibility is suggested by the processing of the rock piece: a roughly cut face as an irregular arch-shaped recess (*Fig. 11*), with length of 1,80 – 2 m, which is acceptable for the width of the passageway. In this way an impressive natural-architectural portal was built – a primitive rock arch[53], symbolising the entrance to the celestial regions or the border to the world beyond[54]. Such a decision is an atavism of the early Thracian megalithic culture, most vividly expressed in the Thracian dolmens[55]. We know a typical example of Thracian religious conservatism – one of the mostly widespread Thracian monuments – the stone beehive tombs from the Classic and Hellenistic Ages[56]. On the other hand, a rock sanctuary placed in the space between the two rock massifs A and B would resemble the rocky sanctuary near Zaychi vruh of the acropolis in the Thracian town of Cabille, near Yambol[57] and would be another form of atavism from the early Thracian megalithic architecture.

Now we face the issue on the function and meaning of the northern rock massif A during a second, later period of the temenos, when after a partial destruction the rock portal did not exist any more, and the rock block G was used for reconstruction works on the fence of the temenos, where it was found. Then the foremost position was taken by the northern rock (A), due to its impressive size (*Figs. 6, 14*), though, no doubt its location was also important. There, where it rises, it is the earliest to be lit up by the sun and it stays thus illuminated for most long. The twisted staircase (*Fig. 15; Draft 6*) must have been cut during this second stage. It is not known how the upper surface of the rock massif has been shaped, whether as a sacrificial platform, or as a stone "throne"[58] – a seat, reserved for the main priest or the king-priest. It is the presence of the staircase, that allows us to interpret this stone лища, разположени на планински върхове и възвишения[51].

Откриването на тракийския теменос в резервата „Сборяново" е много съществен принос към въпроса за организацията на тракийските култови места[52], за религиозния живот на траките в североизточните предели на страната през елинистическата епоха.

Ядрото в устройството на теменоса, открит в двора на текето, са образували двойката скали (А и В) (Вж. *план 2*), попаднали тук, отцепили се от надвисналия скалист бряг (Вж. *обр1, 46*), сега вградени в централния корпус на късносредновековния паметник (Вж. *обр. 13-15*). Изсичането им при неговия строеж е указание, че първоначално те са имали по-голям обем (Вж. *обр. 6,9,16*). Може би са се издигали по-близо една до друга, като помежду им се е образувал тесен проход. В такъв случай би могло да се допусне, че скалният блок G, явно вторично употребен при възстановяване на северозападния ъгъл на свещената ограда (Вж. *обр. 10*), първоначално е покривал прохода отгоре. Тази възможност подсказва обработката на скалния къс: грубо изсечено лице във вид на неправилна арковидна ниша (Вж. *обр. 11*), с дължина 1,80-2 м, което е приемливо за широчина на прохода. По този начин е бил изграден величествен природно-архитектурен портал, една примитивна скална арка[53], символизираща входа към божествените селения или границата към отвъдното[54]. Такова решение се явява като преживелица на раннотракийската мегалитна култура, чийто най-ярък израз са тракийските долмени[55]. А ние знаем типичен пример за тракийския религиозен консерватизъм, това са едни от най-характерните тракийски паметници – каменните куполни гробници от класическата и елинистическата епоха[56]. От друга страна, едно скално светилище, оформено в пространството между двата скални масива А и В, би напомняло скалното светилище при Зайчи връх на акропола в тракийския град Кабиле, край Ямбол[57] и би се оказало друга форма на преживелица на раннотракийската мегалитна архитектура.

Озоваваме се пред въпроса за функцията и значението на северния скален масив А през един втори, по-късен период на теменоса, когато след частично разрушение скалният портал не е съществувал повече, а скалният блок G е бил използван при възстановителни работи по оградата на теменоса, където беше открит. Тогава челно място е заела северната скала (А), поради внушителния си обем (Вж. *обр. 6,14*), но сигурно е, че не по-малко значение е оказало и местоположението ѝ. Там, където се издига, тя е най-рано и най-продължително в затвореното място огрявана от слънцето. През тази втора фаза трябва да е била издълбана и витата стълба (Вж. *обр. 15, чертеж 6*). Не се знае как е била оформена горната повърхност на скалния

altar, the roughly cut rock ....[59], not only as a cult target – a materialisation of a hideous deity or a symbol of its dwelling, of its presence – but also as a major ritual object, the main altar in the temenos during a newer second phase of its existence. At that time, the rock altar rising high in the temenos has replaced by importance the clay "omphalos" in the earlier clay shrine.

The third rock massif (C) was an impressive, natural altar, which rose against the "entrance" to the dwelling of the deity or its symbol – the main altar. The blood sacrifices have been performed on it, i.e., according to the tradition, always outside the holy territory[60] (*Fig. 17; Draft 8*).

The positioning of the three rock massifs follows the pattern, set up in the primitive sanctuary and carried on from there to the ancient and classical temple[61]. Developed further, the pattern underlying the rock sanctuary, reaches its architectural embodiment in Thrace during the Roman Age – a typical example is the sanctuary near Pernik[62].

Chronology. Periodisation. Dating

The remnants of the three Thracian shrines, found and identified on the territory of the Alian monastery, are distinguished stratigraphically. This offers an opportunity to determine their relative chronology. Their dating is based on the co-ordination of the stratigraphic data with the data from the analysis of the pottery materials and separate minor finds, susceptible to precise dating: coins, Thasos amphora stamps, fibulae.

The Thracian religious centre, comprising the three shrines, has existed during the period IV – the beginning of I cent. BC. This period includes also the existence of the Thracian town in "Sboryanovo", created in the initial decades of the second half of IV cent. BC, and perished as a fortified dynasty residence of the Getai near the middle of III cent. BC[63]. Thus, at the present level of investigations of the settlement, the religious centre has preceded and outlived it. The question is, which one of the shrines was contemporaneous with the town?

There is an objective fact, which is decisive when seeking an answer to that question. This is the earthquake, which happened around year 250 BC. Its consequences for the region have been determined during the excavations and investigations of the fortification system of the Thracian town and the tumular necropoli. It seems reasonable to assume that the seismic catastrophe has caused among others the splitting away of the rock massifs A, B, and C, as well as the cracking of the rocky walls – a circumstance, which let to the damage of the rock frieze (*Figs. 1, 45*). This event is terminus post quem for shrine III, i.e. for the construction of the temenos and terminus ante quem for the two earlier shrines – shrine II and shrine I (*Figs. 46, 47*)[64]. Therefore, if no changes in periodisation and town chronology occur

масив, дали като жертвена площадка или като каменен „трон"[58] – седалище, отредено за главния жрец или царя-жрец. Именно поради наличието на стълбата, този каменен алтар, грубо изсечената скала, ασγός λίτος[59], може да се тълкува освен като обект на култ – материализация на едно безобразно божество или като символ на обиталището му, на присъствието му – и като основен ритуален обект, главен алтар в теменоса през по-нова, втора фаза от съществуването му. По това време високо издигащият се в теменоса скален алтар е заместил по значение глинения „омфалос" в по-ранното глинобитно светилище.

Третият скален масив (С) представлявал величествен, естествен жертвеник, който се издигал срещу „входа" към жилището на божеството или символизиращия го главен алтар. Върху него се извършвали, според традицията винаги извън свещената територия, кръвните жертвоприношения[60] (Вж. *обр. 17, чертеж 8*).

Разположението на трите скални масива отговаря на схемата, създадена в примитивното светилище и преминала оттам в древния и античния храм[61]. Развита, залегналата в скалното светилище схема достига своето архитектурно осъществяване в Тракия през римската епоха – типичен пример е светилището край Перник[62].

Хронология. Периодизация. Датировка

Останките от трите тракийски светилища, открити и идентифицирани на територията на алианския манастир, се разграничават стратиграфски. Това дава възможност да се определи тяхната относителна хронология. Датировката им се основава на съгласуването на стратиграфските данни с данните от анализа на керамичния материал и отделни дребни находки, подаващи се на точно датиране: монети, тасоски амфорни печати, фибули.

Тракийският култов център, към който принадлежат трите светилища, е съществувал в периода IV-началото

in the course of the excavations and investigations, it follows that sanctuary II with the clay building and the Thracian clay omphalos were synchronous with the town during its zenith.

The alternative is the later fortress wall, found in the town, to have been also erected after the earthquake, at the same time with the temenos, so that sanctuary II to have been synchronous with the first phase of the life of the fortified town, and shrine III$_1$ (temenos first phase) – with the second. Shrine III$_2$ (temenos second phase), contemporaneous with the decline of the town has overlived it.

The characterisation of the Thracian religious centre in the "Sboryanovo" valley from the second half of I millennium BC is based on the construction remnants uncovered during the excavations, the identified lay out, the organisation and outfit of the three shrines, covering the three phases of the organisation of their cult place.

The locality where the Thracian sanctuary was set up, possesses a number of natural characteristics, each one of which is typical for the religious sites by itself. From the second half of I millennium BC the Thracian sanctuaries descend from the mountain peaks[65] and take position in the valleys, near the springs[66]. By tradition, here the sanctuary also takes *an isolated, outstanding place near a river and a spring,* naturally fortified as in this case, sheltered in the feet of steep, forest cliffs.

The concentration of numerous clay altars within a limited open-air zone is a transitional form from a cult place to a sanctuary. This is the earliest sanctuary here (I). Its major characteristic are the altars, which are levelled and plastered with a thin layer of clay part of the terrain. Only spots of such plastering have been found so far, so their form could

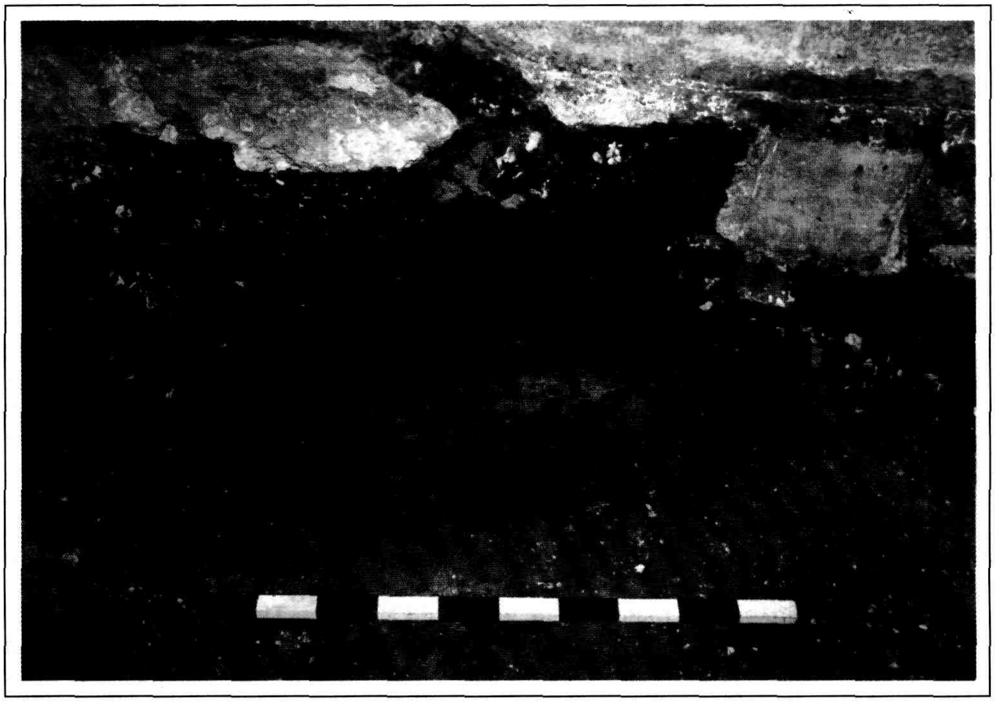

Обр. 46

Fig. 46

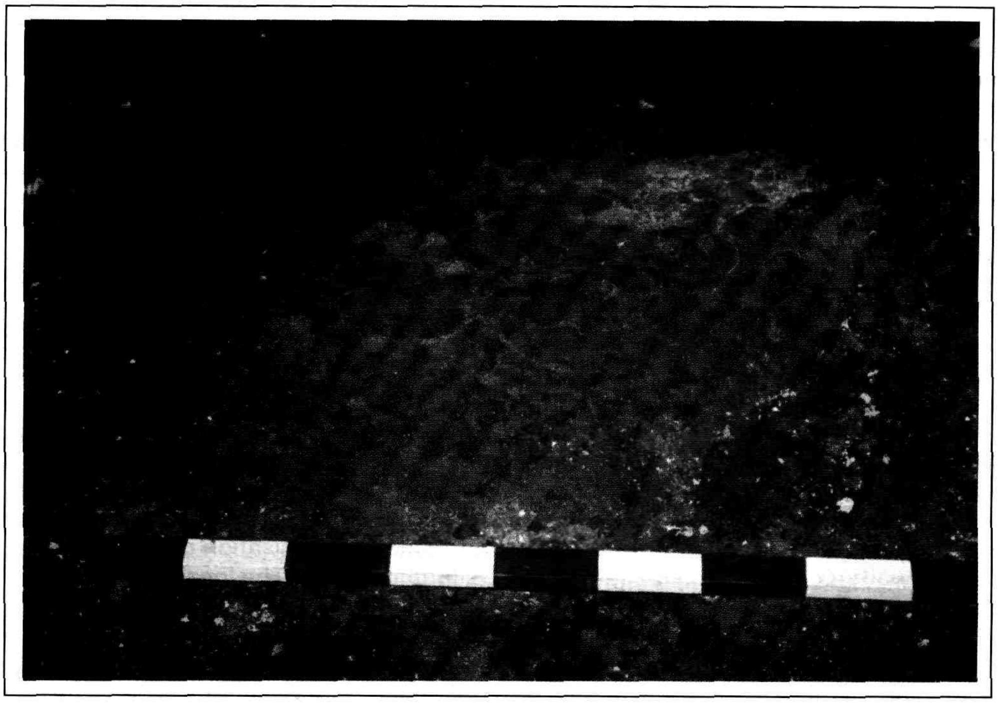

Обр. 47 Fig. 47

на I в. пр. Хр. В този период се включва и съществуването на тракийския град в „Сборяново", създаден през началните десетилетия на втората половина на IV в. пр. Хр. и загинал като укрепена династическа резиденция на гетите към средата на III в. пр. Хр.[63]. И тъй, според сегашното състояние на изследванията на града, религиозното средище го е предхождало и надживяло. Въпросът е, кое от светилищата е било съвременно на града?

Има един обективен факт, който е решаващ при търсенето на отговор на този въпрос. Това е земетресението станало около 250 г. пр. Хр. Последиците от него за района са установени при разкопките и проучванията на укрепителната система на тракийския град и могилните некрополи. Напълно логично би било сеизмичната катастрофа да е причинила и отцепването на скалните масиви A, B и C, както и пропукванията на скалните стени, обстоятелство довело до увреждането на скалния фриз (*Вж. обр. 1, 45*). Събитието се явява terminus post quem за светилище III, т.е. за изграждането на теменоса и terminus ante quem за двете по-ранни светилища - светилище II и светилище I. В случая особен интерес представлява и археомагнитната датировка - 230 г. пр. Хр. на пожара, унищожил светилище II[64] (*Вж. обр. 46, 47*). Следователно, ако в хода на разкопките и проучванията не настъпят промени в периодизацията и хронологията на града, то следва, че светилище II с глинобитната култова постройка и тракийския глинен омфалос е било синхронно с града през неговия разцвет.

Алтернативата е по-късната крепостна стена, открита в града, да е била изградена също след земетресението, по едно време с теменоса, така, че светилище II да е било синхронно с първия етап от живота на укрепения град, а светилище III_1 с вторият (първата фаза на теменоса). Светилище III_2 съвременно на упадъка на града (втората фаза на теменоса) го е надживяло.

Характеристиката на тракийския култов център в долината на „Сборяново" от втората

not be inferred. We know, that they can be rectangular or round, and most often - of an irregular oval shape (*Figs. 46, 47*). Their surface is smooth burnt till red. Sometimes traces of burning fires have been discovered near them - pieces of charcoals and ashes, as well as small burnt animal bones. The rite served by them probably comprised setting up sacrificial fires. Their positioning - right on the earth - relates them to the Chthonic deities cult and the cult of the dead[67].

Shrine II is an ordinary building of simple construct. "The form and building elements do not adhere strict rules"[68] similar to pre-Hellenic Aegean Greece. These sanctuaries often had a chamber, where the religious objects were kept. In Pre-Roman Age Thrace this is the only case so far, where remnants have been found of a separate isolated cult building, identified with the cult facilities, uncovered in its ruins.

Shrine III_2 - the latest one, from the second phase, has been preserved relatively intact. It is a complete instance of the Thracian sanctuary near "Demir Baba Teke". As a type it is characterised by its very ancient origin. Sacred enclosures have been discovered in Crete, as well as in the metropolis and on the nearby islands[69]. The most widely known one is from the Mycenaean Age - discovered in Delphi - Marmaria[70]. Fenced religious sites have been found in Thrace as well - on mountain peaks and heights - from II - I millennium BC.[71] Here they possess an additional characteristic as well - as Thracian rock sanctuaries[72].

The sacred enclosure was an autonomous, strictly outlined plot of land, owned by the deity. When the temenos was not connected to a temple, the fenced land itself was an open-air shrine[73]. In this sense the "Sboryanovo" temenos is a Thracian rock

половина на I хил. пр. Хр. се основава на откритите при разкопките строителни останки, идентифицираните елементи на планировката, устройството и уредбата на трите светилища, застъпващи трите етапа в организацията на това култово място.

Местността, където възниква тракийско светилище, се отличава със съвкупост от природни дадености, които имат значение на естествени култови елементи, присъщи дори и поотделно на култовите места. От втората половина на I хил. пр. Хр. тракийските светилища слизат от планинските върхове[65] и се разполагат в долините, край изворите[66]. Но по традиция и тук светилището продължава да заема обособено, изтъкнато място близо до река и извор, естествено защитено, както е в случая, приютено в подножието на стръмни, гористо-скални ридове.

Съсредоточаването на множество глинени жертвеници в една ограничена зона на открито е преходна форма от култово място към светилище. Тук това е най-ранното светилище (I). За него определящи са жертвениците, които представляват заравнена и измазана с тънък слой глина част от терена. Откривани бяха само петна от такива мазилки, поради което не можеше да се определи формата им. Известно е, че те биват четвъртити или кръгли, а най-често с неправилна овална форма (Вж. *обр. 46, 47*). Повърхността им е гладка, изпечена до червено. Понякога край тях се откриваха следи от палене на огън – късове въглени и пепел, както и дребни, изтлели животински кости. Ритуалът, за който са били предназначени, вероятно се е състоял от палене на жертвени огньове. Местоположението им – направо на земята, ги свързва с култа към хтоничните божества и към мъртвите[67].

Светилище II е обикновена постройка с проста конструкция. Както в пределинска Егейска Гърция, „формата и конструктивните елементи не са подчинени на строги правила"[68]. Тези светилища често са имали едно помещение, където са се съхранявали култовите предмети. В Тракия от предримската епоха това е засега единственият случай, при който са открити останки от отделна изолирана култова постройка, идентифицирана с култовите съоръжения, намерени сред нейните развалини.

Светилище III – най-късното, във втората фаза, е запазено сравнително в най-цялостен вид. То е завършена форма на тракийското светилище при „Демир баба теке". Като тип се отличава с много древен произход. Заградените култови места са известни на Крит, както и в метрополията и на близките острови[69]. Най-известното е от микенската епоха, открито в Делфи – Мармария[70]. В Тракия също са открити по планински върхове и височини заградени култови места от II-I хил. пр. Хр.[71]. Тук те най-често носят и една допълнителна характерис-

sanctuary. The rocks and rock groups, surrounded by individual stones or by stone walls are typical of the Thracian rock sanctuaries of II – I millennium BC.[74]

Remnants were found in the Thracian temenos of stone foundations of a building on the place of the earlier clay building – also spills and a fragment of a longitudinal wall on the clay wall brought down (*Fig. 25*).

In Ancient Thrace the rock was subject to a cult, as in Asia Minor. There the symbol of mother-earth is nor homa ges (a pile of earth), but a roughly cut rock or some type of argos lithos (unprocessed stone)[75]. The northern rock massif A was undoubtedly the main altar in the temenos, as suggested by its central position and impressive size. It was honoured with the cult object itself, as a symbol of divine presence[76].

The eastern rock massif C at the entrance of the teke bears the characteristics – the trough and the grooves, of a so called blood altar, known since the early Bronze Age[77], on which blood sacrifices were performed.

The various altars code the cult towards the solar deities and the underground chthonic forces, which govern Nature and human destiny[78]. By tradition, to the cult towards the Chthonic deities, the heroes and the dead earth-level altars were dedicated, as well as the directly linked to the earth sacrificial pits. The altars, dedicated to the heavenly solar deities were erected above the earth on platforms or stairs. The Thracian clay omphalos, formed of the floor clay covering, is modelled on a footing, and the rock altar (the northern rock massif A) rises on a staircase, cut into the rock. This combination of form and matter codifies the merger of the two major cult principles in the Thracian solar-chthonic religion.

тика – като тракийски скални светилища[72].

Заграденото свещено място – е било обособен, строго определен участък земя, божествено притежание. Когато теменосът не е бил свързан с храм, самото заградено място представлявало светилище под открито небе[73]. В този смисъл теменосът в „Сборяново" е тракийско скално светилище. Скалите и скалните групи, обградени с отделни камъни или заградени с каменни стени, са отличителна черта за тракийските скални светилища от II-I хил. пр. Хр.[74].

В тракийския теменос бяха открити останки от каменни основи на постройка на мястото на по-ранната глинобитна постройка – разсип и фрагмент също от една надлъжна стена, върху повалената глинена стена (Вж. *обр. 25*).

В Древна Тракия скалата е била предмет на култ, както в Мала Азия. Там символ на майката-земя не е хома гес (купчина пръст), а грубо изсечената скала или някакъв вид аргос литос (необработен камък)[75]. Със своето централно местоположение и внушителен обем безсъмнено северният скален масив А е представлявал главният алтар в теменоса. Като символ на божественото присъствие той самият е бил обект на култ[76].

Източният скален масив С при входа на текето носи белезите – коритцето и улеите, на т.нар. кръвен алтар, познат още от ранноборнзовата епоха[77], върху който са се извършвали кръвните жертвоприношения.

Във видовете алтари е закодиран култът към соларните божества и подземните хтонични сили, на които са подчинени природата и човешките съдби[78]. По традиция, на култа към хтоничните божества, героите и мъртвите били посвещавани равни със земята жертвеници, както и непосредствено свързаните със земята жертвени ями. Алтарите, посветени на небесните слънчеви божества, са били издигани над земята на подставка или стъпала. Тракийският глинен омфалос, формиран от подовата глинена мазилка, е моделиран върху подставка, а скалният алтар (северният скален масив А) е извисен на издялани в скалата стъпала. В това съчетание на форма и материя е закодирано сливането на двата основни култа в тракийската соларно-хтонична религия.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ
ГЛАВА III

46. Глинен жертвеник, открит в културен слой със следи от опожаряване под южния скален масив (В), вътре в късносредновековната култова сграда.

47. Глинен жертвеник под основата на южния скален масив (В).

LIST OF FIGURES
CHAPTER III

46. A clay altar, found in a cultural layer with traces of burning below the southern rock massif (B), in the late medieval cult building.

47. A clay altar below the foundations of the southern rock massif (B).

БЕЛЕЖКИ

NOTES

1. **Rutkowski, B**. Cult Places in the Aegean World. - Bibliotheka antiqua, X, Wroclaw-Warszawa, 1972, p. 68; **Burkert, W**. Greeck Religion. Harwart, 1985, p. 84.

2. **Mateva, B**. Chalcolithic materials from Demir Baba teke. - Helis, II, 1992, pp. 54-58.

3. **Burkert, W**. Op. cit., pp. 13, 84, Bibl.; **Шамур Ф.** Гръцкатацивилизация през архаичната и класическата епоха. С., 1979, с. 188

4. **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 190.

5. **Burkert, W**. Op. cit., p. 84.

6. **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 303, 305.

7. **Burkert, W**. Op. cit., p. 22.

8. **Domaradzki, M**. Les Lieux de Culte thraces. - Helis, III (I), 1994, p. 79; **Гергова, Д**. Тракийски обект в местността „Камен рид" край с. Малък Поровец - разкопки, резултати, проблеми. - Terra Antiqua Balcanica, III, С., 1988, с. 165-172; същата. Светилище от желязната епоха в местността „Камен рид". - В: „По стъпалата на времето" [Каталог към едноименната изложба]. НАМ, София, май-юли, 1998, с. 7 (под печат).

9. **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 309; **Burkert, W**. Op. cit., pp. 199, 200, 205, 208.

10. **Burkert, W**. Op. cit., pp. 29, 31.

11. **Ibid**., p. 32.

12. **Ibid**., pp. 88, 89, Bibl.

13. **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 303.

14. **Burkert, W**. Op. cit., p. 42.

15. **Ibid**., p. 31.

16. **Metzger, M**. Über die spätbronzezeitlichen Tempel. - В: Frühe Phöniker im Libanon. Mainz am Rhein, 1983, Institut für Vor- und Frühgeschichte und Vorderasiatische Archäologie der Universität des Saarlandes, Saarbrücken, S. 72, Abb, 37.

17. **Saglio, E**. Adyton. - Dictionnaire des autiquites Greques et Romaines, I, p. 91; **Burkert, W**. Op. cit., p. 31.

18. **Rutkowski, B**. Op. cit., pp. 68, 260, 264, 267, 268, 311; **Фол, Ал**. Тракийският орфизъм. С., 1986, с. 148, 150.

19. **Karo, G**. Omphalos. - Dictionnaire des autiquites Greques et Romaines, IV, p. 197.

20. **Фол, Ал**. Тракийският орфизъм. С.р 1986, с. 148, 150; **Михайлов, Г**. Траките. С., 1972, с. 214; **Goèeva, Zl**. Les Traces et le sanctuaire de Delphes IVe siecle av. n. ere. - Bulgarian Historical Review, 1981, p. 34, 86, 87.

21. **Чичикова, М**. Жертвеники эллинистической эпохи во Франкии. - Studia Thraciae, I, 1975, p. 180.

22. **Domaradzki, M**. Op. cit., Helis, III$_1$, p. 79; **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 286; **Burkert, W**. Op. cit., pp. 51, 87; **Reisch**. Altar. - В: Paulys Realencyclopadie der Classischen Altertumswissenschaft, I, Col. 1640, 1650, 1669; **Saglio**, E. Ara. - В: Dictionnaire des autiquites Greques et Romaines, I, p. 347.

23. **Domaradzki, M**. Op. cit., Helis, III$_1$, p. 79.

24. **Шрамко, В. А**. Бельское городище скифской эпохи город Гелон. Киев, 1987, с. 127-128.

25. **Harrison, J. E**. Delphica. - JHSt, XIX, 1899, pp. 214, 226.

26. **Разкопки** на селищната могила при с. Дядово, Сливенски окр. - Археологически открития и разкопки през 1986. Разград, 1987, с. 64.

27. **Mustilli, D**. Altare. - Enciclopedia dell'Arte Antiqua, I, p. 282.

28. **Karo, G**. Omphalos. - Dictionnaire des autiquites Greques et Romaines, IV, p. 197.

29. **Harrison, J. E**. Op. cit., pp. 205, 255.

30. **Ibid.**, pp. 225, 232.

31. **Ibid.**

32. **Ibid.**, p. 214.

33. **Ibid.**, p. 205, 225, 232.

34. **Ibid.**, p. 232.

35. **Ibid.**, p. 226-227.

36. **Ibid.**

37. **Ibid.**, p. 230.

38. **Ibid.**, p. 229.

39. **Ibid.**, p. 230.

40. **Ibid.**, p. 244.

41. **Ibid.**

42. **Pottier, E**. Phiala. - Dictionnaire des autiquites Greques et Romaines, IV, p. 434.

43. **Михайлов, Г**. Цит. съч., с. 214; **Goceva, Zl**. Op. cit., pp. 34, 86, 87.

44. **Saglio, E**. Adyton. - Dictionnaire des autiquites Greques et Romaines, I, p. 91.

45. **Burkert, W**. Op. cit., pp. 84, 86.

46. **Ibid.**, p. 87; **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 152, 201-202.

47. **Burkert, W**. Op. cit., p. 86; **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 308.

48. **Burkert, W**. Op. cit., p. 87; **Naidenova, V**. The Rock Shrines in Thrace. В: TAB, V, 1990, p. 85-100.

49. **Reisch**. Op. cit., Col. 1640, 1650, 1669; **Burkert, W**. Op. cit., p. 87.

50. **Dorigny, S**. Temenos. - Dictionnaire des autiquites Greques et Romaines, XV, p. 83, 87-88.

51. **Domaradzki, M**. Op. cit., Helis, III$_1$, p. 76.

52. **Ibid.**, p. 76.

53. Срв. фронтален изглед на долмените - портали, познати от мегалитните гробове в праисторическа Европа(Cf. Front view of the Dolmens - portals, known from megalithic graves in pre-historic Europe): **Kinnes, J., Kl. Randsberg**. The Archeology of death. New directions in Archeology. Cambrige University Press. London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney. - Brit. Arch. Rep., 859, Oxford, p. 85, fig. 6, 8.

54. За символиката на скалната порта срв. (About the symbolics of the rock gate, cf.) **Чичикова, М**. Свещарската гробница - архитектура и декорация. - Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, p. 142, с посочената лит.

55. **Мегалитите** в Тракия. Тракийски паметници. I. С., 1976

56. **Миков, В**. Произходът на куполните гробници в Тракия. - ИАИ, 19, 1955, с. 15-48.

57. **Велков, В**. Местоположение, проучвания, извори. - В: Кабиле. I. С., 1982, с. 126; **същият**. Тракийският град Кабиле. - Векове, 1982, № 1-2, с. 12; **същият**. Тракийският град Кабиле. В светлината на последните проучвания. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, с. 147-148.

58. **Найденова, В**. Скалните светилища в Тракия. - В: Поселищен живот в Тракия. Втори симпозиум, 6-9 окт. 1986, Ямбол. С., 1986, с. 19.

59. **Reisch**. Op. cit., Col. 1665; **Burkert, W**. Op. cit., pp. 85, 87.

60. **Reisch**. Op. cit., Col. 1650; **Burkert, W**. Op. cit., p. 87.

61. **Saglio, E**. Ara. B: Dictionnaire des antiquites. ... I; **Reisch**, Op. cit., p. 347.

62. **Любенова, В**. Светилището при Перник. - В: Тракийски паметници. 2. Тракийски светилища. С., 1980, с. 21.

63. **Стоянов**, Т. Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции. - История, 1996, № 5-6, с. 88.

64. **Пак** там; **Gergova, D**., I. Iliev, V. Rizzo. Evidence of a siesmic event on Thracian tombs dated to Hellenistic period (Sveshtari, Northeastern Bulgaria). - Annali di Geofisica, vol. XXXVIII, № 5-6, 1995, pp. 919-926; **Ковачева, М., Ж. Желев**. Три тракийски обекта от района на Исперих в светлината на археомагнитните изследвания. - Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, pp. 182-191. Дадената датировка не се покрива с археологическите данни.

65. **Domaradzki, M**. Op. cit., Hellis III, 1994, p. 71.

66. Монетите от светилището при „Демир баба теке" са включени в цялостно изследване на К. Димитров върху нумизматичния материал от „Сборяново", на когото изказвам благодарност за предварително предоставените ми данни.

(The coins from the "Demir Baba Teke" sanctuary are included in a comprehensive research by K. Dimitrov on numismatic material from "Sboryanovo". I express my gratitude to him for the preliminary materials he provided me with).

67. **Reisch**. Op. cit., Col. 1664.

68. **Rutkowski, B**. Op. cit., pp. 200, 201, 309.

69. **Rutkowski, B**. Op. cit., pp. 214, 300, 311, 312; **Burkert, W**. Op. cit., p. 26.

70. **Rutkowski, B**. Op. cit., pp. 260, 311.

71. **Domaradzki, M**. Sanctuaires turaces du IIe-Ier mill. av. n. e. - Acta Archaeologica Carpathica, 1986, p. 89; 1994, p. 69 sqq.

72. **Velkov, I**. Der Fels in Kultus der Thraker. - B: Festschrift Rudolf Egger, 1, Klagenfurt, 1952, p. 28-36; **Naidenova**, V. The Rock Schrines in Thrace. - B: TAB, V, 1990, p. 85-100; **Domaradzki, M**. Op. cit., p. 70.

73. **Dorigny, S**. Op. cit., pp. 83, 85; **Burkert, W**. Op. cit., p. 86, 199; **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 68.

74. **Naidenova, V**. Op. cit., pp. 88, 90; **Domaradzki, M**. Op. cit., 1986, p. 89; 1994, p. 79; **Velkov, I**. Op. cit., p. 32.

75. **Harrison, J. E**. Delphica. - JHSt, XIX, 1899, p. 229 sqq.

76. **Burkert, W**. Op. cit., 1985, p. 35.

77. **Ibid**.

78. **Ibid**., p. 199.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на извършените археологически разкопки в двора на текето е разкрито и проучено древно тракийско култово място. Важно постижение на изследването е установеното оформление на три близки по време – в границите на втората половина на I хил. пр. Хр., но различни по тип и устройство светилища, съществували последователно, с прекъсвания, на едно и също място, едно над друго.

Първото светилище, най-ранното, е съществувало през първата половина на IV в. пр. Хр. То е идентифицирано въз основа на най-простия тип жертвеници – измазани с глина направо върху пръстения терен, култови огнища-алтари, съсредоточени в определена, неголяма зона, под открито небе. То е представлявало преходна фаза от култово място.

Второто светилище, заемало междинния културен слой, е съществувало през втората половина на IV – началото на III в. пр. Хр. То е било разположено в сърцевината на селищна система с център укрепен тракийски град[1]. Синхронно с резиденцията на местен тракийски владетел от ранната елинистическа епоха[2], то е било духовно средище в земите на гетите в североизточните предели на Древна Тракия. В това светилище е имало култова постройка, идентифицирана с принадлежащи към уредбата ѝ жертвеници: четвъртити глинени подиуми – жертвени маси, и главният алтар – тракийски глинен омфалос.

Третото светилище е тракийски теменос – свещен заграден участък. То е идентифицирано със значителни останки от оградните стени и съществуващите скални алтари, които са изпълнявали и функцията на конструктивни елементи към свещената ограда. Теменосът е битувал най-продължително: през втората половина на III в. пр. Хр. до началото на I в. пр. Хр. Той е последната и най-трайна форма, в която е протекла последната, най-късна фаза на тракийското светилище, възникнало и просъществувало на това място.

Установените три форми на тракийско светилище показват неговия произход, развитие и характер. Това светилище произлиза от древно култово място, което се намира извън селище, близо до извор, в скалиста и гориста местност – топография на извънселищните култови места, добре позната в Егейския свят.

Равните със земята огнища-жертвеници са свързаи с първични религиозни вярвания и един от най-древните култове – към хтоничните божества и мъртвите.

В примитивната постройка също са запазени старинни източносредиземноморски традиции[3].

Тракийският глинен омфалос е много ярък

CONCLUSION

An ancient Thracian cult site was uncovered and investigated in the yard of the teke as a result of the archaeological excavations performed. An important accomplishment of the investigation is the established layout of three proximal in time – within the second half of I millennium BC, though different by type and outfit shrines, which existed consecutively, with intermissions at one and the same location, one on top of the other.

The first shrine, the earliest, existed during the first half of IV cent. BC. It has been identified by the simplest type of altars – the ones plastered with clay right on the earthen terrain, cult hearths-altars, concentrated in a definite relatively small open-air area. It was a transitional phase of a cult place.

The second shrine, which formed the intermediate cultural layer, existed in the second half of IV – the beginning of III cent. BC. It was situated in the heart of a settlement system centring on the fortified Thracian town[1]. Synchronously with the residence of a local Thracian ruler from the early Hellenistic age[2], it was a spiritual centre of the Getic lands within the north-eastern confines of Ancient Thrace. In this sanctuary, there was a primitive cult building, identified by the sacrificial altars, belonging to its outfit: rectangular clay podiums – sacrificial tables, and the main altar – a Thracian clay omphalos.

The third shrine is a Thracian temenos – a sacred enclosure. It has been identified by significant remnants of the fence walls and the existing rock altars, which also performed the function of constructive elements of the sacred fence. The life of the temenos was the longest of the three – from the second half of III cent. BC till the beginning of I cent. BC. It is the last and most stable form marking the last and latest phase of the Thracian sanctuary, that emerged and existed on this location.

The three forms of a Thracian sanctuary established show its origin, development and character. This sanctuary is an outgrowth of an ancient cult place, which is situated outside any settlements, near a spring, in a rocky and forest location – the topography of out-of-settlement cult sites, well-known in the Aegean world.

The earth-level hearths-altars originate in primary religious beliefs and in one of the most ancient cults – to the chthonic deities and the dead.

Ancient eastern Mediterranean traditions are preserved also in the primitive building[3].

The Thracian clay omphalos is a very striking example of a late atavism, preserved due to the Thracian religious conservatism in the local culture of a peripheral region of the Aegean world.[4]

The discovery of the Thracian temenos from the Hellenistic age is of an especially great importance. The sacred enclosure is a form, quite recent for Thrace of the I millennium BC, and that only in the southern confines of the country[5]. Now is the first time it has been found to the south of the Danube river, with пример за една късна преживелица, запазила се поради тракийския религиозен консерватизъм в местната култура на една периферийна област на Егейския свят[4].

Особено голямо значение има откриването на тракийския теменос от елинистическата епоха. Заградено то култово място е форма, отскоро позната в Тракия през I хил. пр. Хр., и то само в южните предели на страната[5]. Сега за пръв път е открит и в земите на юг от р. Дунав, с продължително съществуване през последните векове на тракийската независимост. Заграденото свещено място е едно от най-старите типове култови места. То е известно в минойско-микенския свят[6]. В някои от тях е имало култова постройка. Тези култови места се идентифицират трудно поради оскъдните веществени следи. Фрагменти от оградни стени определят топографията им. Най-важният елемент в теменоса е бил алтарът[7]. Имало е и естествени алтари – камъни и скални алтари. Скални алтари със специфична допълнителна обработка и същевременно конструктивни елементи към свещената ограда характеризират теменоса от Свещари като тракийско скално светилище.

Теменосът е веществено доказателство, че както в отделни култови елементи, тъй и в устройството, във формата и типа на местното светилище се запазват прастари религиозни традиции, които се коренят още в развилата се през бронзовата епоха единна култура на Егейския свят.

continuous existence during the last ages of Thracian independence. The sacred enclosure is one of the most ancient types of cult sites. It was known in the Minoan-Myceanean world[6]. Some of these sites contained cult buildings. These cult places are hard to identify due to scant material traces. Their topography is determined by fragments of fence walls. The most important element of the temenos was the altar[7]. There were also natural altars – stones and rock altars. The Sveshtari temenos is characterised as a Thracian rock sanctuary by rock altars with specific additional processing, which are at the same time constructive elements of the sacred fence.

The temenos is material evidence that very ancient religious traditions are preserved both in some cult elements, and in the outfit, form and type of the local sanctuary. These traditions originate in the uniform culture of the Aegean world, which emerged as early as the Bronze Age.

БЕЛЕЖКИ

NOTES

1. **Делев, П**. Тракийският град при Свещари – една възможност за историческа индентификация. – Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, с. 97-109; **Chichikova, M., P. Delev, A. Bozhkova**. Investigations of the thracian fortified setlement near Sveshtari in the 1936-1988 period. – Helis, II, 1992, pp. 73-88; **Стоянов**, Т. Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. – История, 1996, № 5-6, с. 84-91.

2. **Димитров, К**. Изображение на тракийски владетел от свещарската гробница. – Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, с. 161-164; **същият**. ИПр, 1987, с. 12.

3. **Rutkowski, B**. Cult Places in the Aegean World. – Bibliotheka antiqua, X, Wroclaw-Warszawa, 1972, p. 201.

4. **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 73; **Domaradzki, M**. Les Lieux de Culte thraces. – Helis, III (I), 1994, p. 87.

5. **Domaradzki, M**. Op. cit., p. 76.

6. **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 196, 260; **Шаму, Ф**. Гръцката цивилизация през архаичната и класическата епоха. С., 1979, с. 188.

7. **Rutkowski, B**. Op. cit., p. 166; **Burkert, W**. Op. cit., pp. 86, 88;

КАТАЛОГ НА НАХОДКИТЕ

CATALOGUE OF THE FINDS

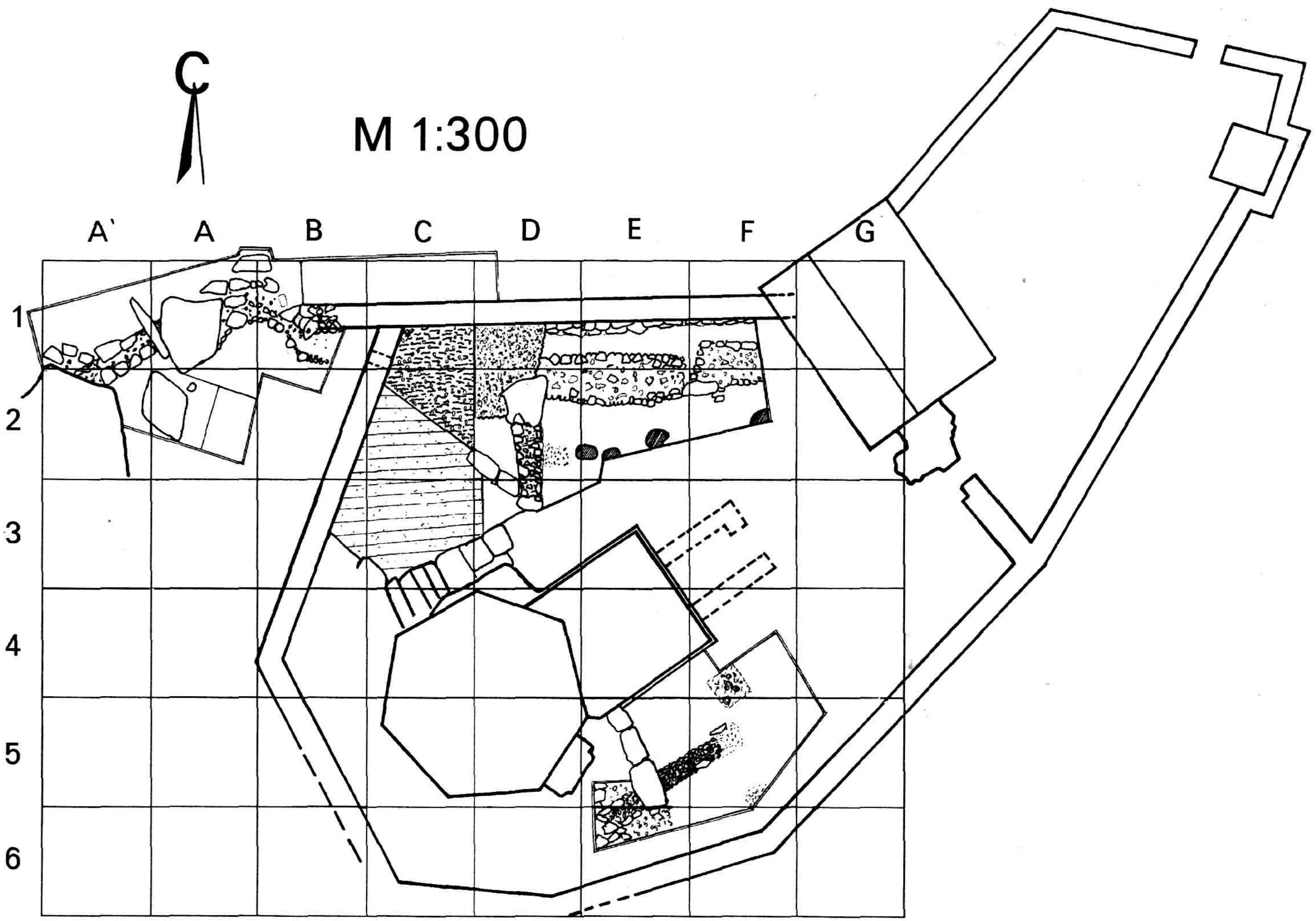

Чертеж 13 Работна скица (на Г. Възвъзова) на квадратна мрежа в централния участък на разкопките (вътрешен двор на текето)
Draft 13. A working sketch (of G. Vuzvuzova) of a square grid in the central part of the excavations (inner court of the teke)

КЕРАМИКА

При разкопките на светилището бе открито значително количество фрагментиран керамичен материал. Главно място в него заема тракийската керамика, с нейните две основни категории: керамика работена на ръка и работена на грънчарско колело. В много по ограничено количество е представена вносната керамика – с фрагменти на търговски амфори от елинистическите центрове за производство и презморска търговия с вино и маслиново масло. Единични са фрагментите от елинистическа художествена керамика.

ТРАКИЙСКА КЕРАМИКА

*Керамика, работена на ръка**

Единствените, открити почти цели 5 съда, спадат към употребяваната през периода V-I в. пр. Хр. битова керамика от тази категория, включваща съдове с различна форма и предназначение.

1. Кана. С двойно конусовидна форма и равно дъно без украса. С една дебела, висока, извита малко над устието дръжка, която завършва при основата на горния конус. Широката шия плавно се свързва с тялото, силно издуто в средата. Долният конус се стеснява силно към основата и има вдлъбнати контури. Стените са дебели, с тъмнокафява, огладена повърхност. Част от устието и шийката са отчупени. Реставрирана. В – 0,18 m, У – 0,14 m, Д – 0,07 m. Кв. 50/8, 1.60 m. В района на жилищните постройки, северно от заградения свещен участък в двора на текето.

От същия тип е една кана от некропола при с. Проф. Златарски от втората половина на V век пр. Хр.; три кани: от Свещари, от Крива бара, от Деветашката пещера са от края на IV – началото на III в.пр. Хр.; една кана от Севтополис е от последната четвърт на IV в. пр. Хр.[1]. Каната от Сборяново може да бъде отнесена към периода от края на IV-III в. пр. Хр.[2]. Табло I.

2. Каничка. С двойно конусовидна форма и равно дъно. Без украса. С една дръжка, отчупена, липсва, личи мястото, където е завършвала, при основата на горния конус. С издуто тяло и заоблени контури. Стените са дебели, с тъмнокафява, огладена повърхност. Части от устието и тялото отчупени. Реставрирана. В – 0,10 m; У – 0,083 m, 0,055 m. Кв. 2Е, 1,3 m, нивото на Све-

POTTERY

A significant quantity of fragmented ceramic materials were found during the excavations of the shrine. The Thracian ceramics form the main part of these, with its two major categories: hand-made and pottery wheel-made ceramics. Imported ceramics is represented by much more limited quantities – fragments of merchant amphorae from the Hellenistic wine and olive oil production and overseas trade centres. There are only isolated fragments of Hellenistic art ceramics.

THRACIAN POTTERY

*Hand-Made Pottery**

The only 5 vessels discovered, which are almost intact, are of the everyday-life-pottery type employed during the period V – I cent. BC, comprising vessels of various forms and purposes.

1. Jug. With biconic form and flat bottom. No decorations. Quartz added to the clay. With a thick, high, slightly curved above the rim handles finishing at the base of the upper cone. The wide neck softly connects to the body with its amply curved belly. The lower cone narrows sharply to the base and has a convex outline. Thick walls, dark brown smoothed surface. Part of the mouth and the neck are broken off. Restored. H – 0,18 m, M – 0,14 m, B – 0,07 m. Sq. 50/8, 1, 60 m. Housing buildings area, to the north of the sacred enclosure in the court of the teke.

This same relatively rare type is represented by a jug from the necropolis near the village of “Prof. Zlatarski” of the second half of V cent. BC; three jugs from Sveshtari, Kriva Bara, Devetashka Cave – from the end of IV/beginning of III cent. BC; a jug from Sevtopolis is of the last quarter of IV cent. BC.[1] The Sboryanovo jug can be dated to the period near the end of IV – III cent. BC[2]. Table I.

2. Small jug. Biconic shape with flat bottom. No decorations. One handle, broken off, missing, traces of its end at the base of the upper cone. With bulging body and rounded outlines. Parts of the mouth and body are broken off. Restored. H – 0,10 m, M – 0,083 m, 0,055 m. Sq. 2E, 1,3 m. Shrine level.

Vessels of this type are found in Getic environments from V to I cent. BC. There are close analogues from IV cent.; also from III – II and II – I cent. BC[3]. The

---

* Съкращенията да се четат: В – височина, Т – диаметър на тялото, У – диаметър на устието, Д – диаметър на дъното. Под цвят на глината да се разбира цветът, получен след изпичането на съда. Местонамирането е означено със знаците на квадрата, в който попада съответното съоръжение. Следва дълбочината, изразена в метри.

* The abbreviations employed are: H – height, D – diameter of body, M – mouth diameter, B – bottom diameter. The clay colour means the colour, obtained by baking the vessel. The position is denoted by the co-ordinates of the square, in which the respective facility was uncovered, followed by the depth, expressed in metres.

тилище II. Този тип съдове се среща в гетска среда от V до I в.пр. Хр. Близки аналогии има от IV век, среща се също през III-II и II-I в.пр. Хр.[3]. Каничката от Сборяново според мястото на намирането попада във времето от края на IV-III в.пр. Хр. Табло I.

3. Чаша. С цилиндрична форма, прави, леко закръглени контури, с широко, равно устие и равно дъно. От ръба на устието излиза дебела, масивна, кръгла дръжка, която завършва малко над основата. Повърхността е сивокафява, загладена. Без украса. Половината съд отчупен. Реставриран. В - 0,05 m, У - 0,05 m, Д - 0,05 m Кв. 1С/2,70 m, нивото на светилище I.

Сходен екземпляр произлиза от некропола при с. Проф. Златарски[4] от V в. пр. Хр., посочва Москалу[5] (табл. LIX$_2$). Кришан се спира на подобен съд от Попещи от II в. пр. Хр.[6] Нивото, на което е намерен съдът от Сборяново ни дава основание да го датираме в IV в. пр. Хр. Табло I.

4. Малка чашка. Цилиндрично тяло с равно дъно с прав ръб около устието и пояс от шест разположени през средата на съда пъпки, от които са запазени три. Реставрирана. Изработката е груба, повърхността е керемидочервена. В - 0,5 m, У - 0,045 m, Д - 0,04 m Кв. 2Е, 1,30 m, нивото на светилище II.

Този тип чашки се срещат от средата на VI в.пр. Хр. (Сини вир); от средата на IV в.пр. Хр. е една чашка от некропола при Браничево; една чашка от Оряхово и една от детски гроб край Тузлата, Варненско, са от края на IV-началото на III в.пр. Хр.[7]; Кришан отнася този тип към III-II в.пр. Хр.[8].

Подобни съдове от Деветаки, Мадара, и Севтополис са датирани в IV-III в.пр. Хр.[9]. Най-близки аналогии са съдовете от този тип от Севтополис, които датират от последната четвърт на IV в. пр. Хр.[10]. Екземплярът от Сборяново, открит в културния слой, съдържащ останките от светилище II, датира от края на IV - началото на III в. пр. Хр. Табло I.

5. Чаша. С форма на обърнат конус, с една запазена, отвесна дръжка; светлокафяв цвят, гладка, излъскана повърхност. Украса: релефни ленти във форма на дъги, свързани под устието. Голяма част от съда отчупена. Реставриран. В - 0,09 m, У - 0,275 m, Д - 0,095 m Кв. 50/8 1,70 m, в района на жилищните постройки, северно от заградения свещен участък в двора на текето. Съдът спада към типа на т.н. „дакийски чаши", характерни за късно-латенската епоха, II-I в. пр. Хр., широко разпространени предимно в Северна България в района на Дунав (Оряхово, Лом, Свищов, Старо село) и в Румъния[11]. Миниатюрна чашка от този тип е открита в Севтополис[12].

Останалата керамика, придобита от разкопките, е фрагментирана. Фрагментите от съдове от категорията на работената на ръка керамика се разделят на три основни групи: фрагменти от съдове с̀ цилиндрична форма, от паници от вида на по-фината, работена на ръка керамика, и фрагменти от груба керамика[13]. Табло I.

Sboryanovo small jug by its locality falls into the period near the end of IV – III cent. BC. Table I.

3. Mug. Cylindrical shape, straight, slightly rounded outlines, wide flat mouth and bottom. Out of the mouth rim starts a thick, solid, round handle, finishing just above the base. The surface is grey-brown, smoothed. No decorations. Half of the vessel is broken off. Restored. H – 0,05 m, M – 0,05 m, B – 0,05 m. Sq. 1C, 2,70 m. Shrine I level.

A similar instance originates from the necropolis near the village of "Prof. Zlatarski"[4] of the V cent. BC, pointed out by Moskalu[5] (table LIX$_2$). Cri!san considers a similar vessel from Popeshti from II cent. BC.[6] The level, at which the Sboryanovo vessel has been found allows us to date it to IV cent. BC. Table I.

4. Small mug. Cylindrical body, flat bottom, straight rim around the mouth and a strip of six cross-placed buds around the middle of the vessel. Three of the buds are preserved. Restored. Rough workmanship. Roof-tile red surface. H – 0,045 m, M – 0,045 m, B – 0,04 m. Sq. 2E, 1,30 m, shrine II level.

This type of small mugs appear halfway through VI cent. BC (Sini Vir); a mug from the necropolis near Branichevo is from the middle of IV cent. BC; a mug from Oriahovo and another from a child grave near Tuzlata, Varna region, are both from the end of IV/beginning of III cent. BC[7]; Cri!san classifies this type to III – II cent. BC[8].

Similar pots from Devetaki, Madara and Sevtopolis have been dated to IV – III cent. BC.[9] The closest analogues are the pots of this type from Sevtopolis, which date to the end of the last quarter of IV cent. BC.[10] The instance from Sboryanovo, found in the cultural layer containing the remnants of shrine II, dates to the end of IV /beginning of III cent. BC. Table I.

5. Cup. Inverted cone shape, with a preserved vertical handle; light brown in colour with smooth polished surface. Decorations: arc-shaped relief bands, joining below the mouth. A large part of the pot is broken off. Restored. H – 0,09 m, M – 0,275 m, B – 0,095 m. Sq. 50/8, 1,70 m, residential buildings area, to the north of the sacred enclosure in the court of the teke. The vessel is of the so called "Dacian cups" type, typical of the late La Tène age, II – I cent. BC. Widely distributed mostly in northern Bulgaria, in the Danube region (Oriahovo, Lom, Svishtov, Staro selo) and in Romania[11]. A miniature cup of this type has been found in Sevtopolis[12].

The rest of the pottery, obtained from the excavations, is fragmented. The hand-made pottery fragments fall into three major groups: fragments of cylindrical vessels, bowls of the finer hand-made pottery, and fragments of crude kitchenware.[13] Table I.

Съдове с цилиндрична форма

Сред масовия керамичен материал изобилстват фрагменти от големите цилиндрични и камбановидни съдове, известни като урни, които са една от основните форми на тракийската керамика от класическата и елинистическата епоха (V-I в. пр. Хр.)[14]. На трите нива, на които е съществувало тракийско светилище, са застъпени широко типове и варианти, определящи развитието им през периода от средата на IV до края на I в. пр. Хр.[15]; типове, характерни за периода от средата на IV до средата на III в. пр. Хр.; за периода от III-II в. пр. Хр. - според изменения във формата, пропорциите, украсата и разположението ѝ, както и някои разновидности на тези съдове в североизточна България, дунавските земи и в Румъния, присъщи за II-I в. пр. Хр. Нарушената стратиграфия и фрагментарното състояние затрудняват определянето на редица находки. В каталога са подбрани образци, които да дадат представа за срещаните в обсега на обекта типове и варианти, за изобилстващите фрагменти с разнообразна украса от пластични ленти, разчленени от ямички или нарези, разположени върху тялото на съда или непосредствено под ръба на високо право или ниско, извито навън устие, по различни начини - хоризонтално или вълнообразно, отвесно или кръстовидно пресичащи се, прекъснати от езичести или цилиндрични израстъци, в единични, двойни или тройни редове. Все по-претрупаната украса, заедно със загрубяването на съдовете са белег на късния III в. и началото на II в. пр. Хр. Съдове с удължена форма се отнасят към II-I в. пр. Хр. Преобладават образците от края на IV - началото на III в. и от III-II в., което съответства на светилището с култовата постройка и на теменоса.

6. Фрагмент от горна част на съд с прави стени и цилиндрично тяло, с част от релефна лента с вдлъбнати ямички, която обикаля ниско под устието. Кафявочервена глина, примесена с кварц. Кв. 1C, 3.30 m, северозападно от теменоса. Табло II.

7. Фрагмент от горната част на съд със същата форма, с част от релефна лента с вдлъбнати ямички, която обикаля хоризонтално ниско под устието. Кафявочервена глина, примесена с кварц. Кв. 4F, 0.20 m, южната част на теменоса.Табло II.

8. Фрагмент от горната част на съд, с почти цилиндрична форма. Венчето леко извито навън. Под ръба на устието обикаля хоризонтална релефна лента, с вдлъбнати ямички, прекъсната от един запазен цилиндричен израстък. Глината червенокафява, примесена с кварц. Кв. 2F, 0,40 m, в теменоса, североизточната част. Табло II.

9. Фрагмент от горната част на съд, с прави стени, с леко удебелен околоустен, равен

Cylindrical Vessels

Among the mass material proliferate fragments of the large cylindrical and bell-shaped vessels, known as urns, which are one of the major forms of Thracian pottery from the Classical and Hellenistic ages (V – I cent. BC)[14]. On the three levels, where Thracian sanctuaries existed, there is an abundance of types and variants, tracing their development during the period from the middle of IV to the end of I cent. BC[15]; types, characteristic of the period from the middle of IV to the middle of III cent. BC, of the period from III – II cent. BC – according to changes in form, proportions, ornaments and their positioning, as well as variants of these vessels in north-eastern Bulgaria, the Danube lands and Romania, pertinent to II – I cent. BC. The broken stratigraphy and the fragmentary state make hard the determination of a number of finds. The catalogue contains selected samples, which form an impression of the types and variants found at the site, of the numerous fragments with various decorations of plastic bands, segmented by small cavities and grooves, situated on the body of the vessel or immediately below the rim of a high straight or a low bending outward mouth, in various ways – horizontally or in waves, vertically or cross-like woven, interrupted by tongue-shaped or cylindrical sprouts; the bands are mostly in single, though also in double and triple rows. The increasingly flamboyant decorations as well as the increasingly rough vessels is a sign of the late III cent. and the beginning of II cent. BC. Oblong vessels are typical of II – I cent. BC. The samples from the end of IV/beginning of III cent. BC and III – II cent. BC predominate, which corresponds to the shrine with the cult building and the temenos.

6. A fragment of the upper part of a vessel with straight walls and a cylindrical body: part of the relief band with small concavities passes around the vessel low below the mouth. Brown-red clay mixed with quartz. Sq. 1C, 3,30 m, to the Northwest from the temenos. Table I.

7. A fragment of the upper part of a vessel of the same shape, with part of the relief band with small concavities, which passes around the vessel low below the mouth. Brown-red clay mixed with quartz. Sq. 4F, 0,20 m, the southern part of the temenos. Table II.

8. A fragment of the upper part of an almost cylindrically-shaped vessel. Slightly flaring ring. Below the rim of the mouth runs a horizontal relief band, with small concavities, interrupted by a preserved cylindrical sprout. Brown-red clay mixed with quartz. Sq. 2F, 0,40 m, in the north-eastern part of the temenos. Table II.

9. A fragment of the upper part of a vessel with straight walls, with a slightly thicker even lip around the mouth. Of the ornaments a cylindrical sprout is preserved together with part of a relief band, with small concavities, which starts at one side of the sprout, runs downwards and arches below it. Brown-

ръб. От украсата е запазен един цилиндричен израстък и част от релефна лента с вдлъбнати ямички, която започва отстрани на израстъка, спуска се надолу и дъговидно извива под него. Глината кафявочервена, с примеси от кварц. Кв. 2F, 2,30 m, нивото на светилище II. Табло II.

10. Фрагмент от горна част на съд с камбановидна форма. Под устието запазени останки и следи от украсата: релефната лента прекъсната от езичест израстък. Глината сивокафява. Кв. 5E, 0,40 m, югозападната част на теменоса. Табло II.

11. Фрагмент от горната част с устието на съда. Венчето извито навън. Непосредствено под ръба на устието – релефна лента с вдлъбнати ямички. Глината сивокафява. Кв. 4F, 0,20 m, южната половина на теменоса. Табло II.

12. Фрагмент от горна част на съд, с прави стени, с леко удебелен околустен ръб. Под ръба на устието обикаля хоризонтална релефна лента, с вдлъбнати ямички. Глината кафявочервена, с примеси от кварц. Кв. 2E, 1,20 m, светилище II. Табло II.

13. Фрагмент от стените на съд с камбановидна форма. Горната част с устието отчупена. Украсата се състои от запазен един цилиндричен израстък, вдлъбнат по средата. От него излизат встрани лъчеобразно, в две противоположни посоки, четири с вдлъбнати ямички релефни ленти, които личат добре върху запазената част от съда. Кв. 2F, върху източния подиум на светилище II. Табло II.

14. Част от украсата на цилиндричен съд: езичеста дръжка и релефна лента, която излиза от нея и се спуска отвесно към дъното на съда. Глината тъмночервена. Кв. 2F, 0,50 m, теменоса. Табло II.

15. Фрагмент от стените на съд с камбановидна форма. Устието липсва. Запазен е един цилиндричен израстък, с останки и следи от релефни ленти, на които той е център, от който те излизат. Тъмночервена глина. Кв. 2F, 1 m, светилище II, североизточната част. Табло II.

red clay mixed with quartz. Sq. 2F, 2,30 m, shrine II level. Table II

10. A fragment of the upper part of a bell-shaped vessel. Below the mouth there are preserved remains and traces of decorations: a relief band, interrupted by a tongue-shaped sprout. Grey-brown clay. Sq. 5E, 0,40 m, the south-western part of the temenos. Table II.

11. A fragment of the upper part of a vessel with the mouth. Flaring ring. Immediately below the rim of the mouth – a relief band with small concavities. Grey-brown clay. Sq. 4F, 0,20 m, the southern half of the temenos. Table II.

12. A fragment of the upper part of a straight-walled vessel with slightly thickened rim around the mouth. Below the rim of the mouth runs a horizontal relief band with small concavities. Brown-red clay mixed with quartz. Sq. 2E, 1,20 m, shrine II. Table II.

13. A fragment of the walls of a bell-shaped vessel. The upper part with the mouth is broken off. The decoration consists of a preserved cylindrical sprout, concave in the middle. Four relief bands with small concavities radiate from its sides in two opposite directions. They are well visible on the preserved part of the vessel. Sq. 2F, on the eastern podium of shrine II. Table II

14. Part of the decorations of a cylindrical vessel: tongue-shaped handle and a relief band coming out of the latter and descending vertically to the bottom of the vessel. Dark red clay. Sq. 2F, 0,50 m, the temenos. Table II.

15. A fragment of the walls of a bell-shaped vessel. The mouth is missing. There is a preserved cylindrical sprout with remains and traces of relief bands radiating from it. Dark red clay. Sq. 2F, 1 m, north-eastern part of shrine II. Table II.

Конусовидни паници

Друга многочислена група керамични фрагменти произлиза от характерен вид съдове – големи, дълбоки паници, с форма на пресечен конус, обърнат с основата нагоре, силно стесняващи се към малкото равно дъно, с профилирана шийка, с широко отворено устие[16]. Те са с черен, кафявосив или червен цвят, имат дебели стени, с гладка, излъскана отвън и отвътре повърхност, с металически блясък. Тези съдове са познати като категория местна „фина" керамика, широко разпространена през IV-I в. пр. Хр. в гетските земи, известна предимно от археологически обекти в Румъния[17]. Сред нашия материал преобладават фрагменти от горна част и найвече от устия, много от които намират близка аналогия в профилите от устия на една разно-

Cone-Shaped Bowls

Another large group of pottery fragments originates from a peculiar type of vessels – large, deep bowls, shaped like inverted conical frusta, narrowing steeply to small flat bottoms, with profiled necks and widely open mouths (Table ???)[16]. They are black, brown-grey or red in colour with thick walls, smooth surface polished inside and out and with metallic glitter. These vessels are known as a category of local "fine" ceramics, popular during IV – I cent. BC in the Getic lands. They are known mostly from archaeological sites in Romania.[17] Our material is dominated by upper part fragments and quite a number of mouths, most of which closely resemble the mouth profiles of a variety of this vessel category – bowls on a high foot or the so called "fruit dishes"[18].

видност на тази категория съдове – купи на високо краче или т.н. „фруктиери"[18].

16. Фрагменти от паница. Реставрирана. Съдът е имал форма на пресечен конус с косо наведени прави стени и широко отворено устие, силно стеснен при дъното, което е равно. Шийката профилирана, широкото устие издадено навън, със заоблен околоустен ръб. Стените са дебели, огладена отвътре и отвън черна повърхност. Без украса. В – 11,5 cm, Кв. 2C, 1,40 m, II (междинно) ниво. IV-III в. пр. Хр. Табло III.

17. Фрагменти от съд със същата форма. Реставриран. Отвън червеникавокафява, огладена, със следи от излъскване, петниста повърхност от неравномерното изпичане. Отвътре – червена, огладена. Глината с едри кварцови примеси. В – 9,3 cm, У – 23 cm, Д – 8,4 cm. Кв. 4G, 0,80 m (II междинно ниво в южната част на двора на текето). IV-III в. пр. Хр. Табло III.

18. Фрагмент от голяма, дълбока паница, с конусовидно дъно, профилирана шийка и широко отворено, фуниевидно, хоризонтално издадено навън устие. С дебели стени, с черна огладена и излъскана повърхност, отвън и отвътре. У – 41 cm, широчина на извитото навън устие – 6 cm. Кв. 57, 1,30 m, района на жилищните постройки. III-II в. пр. Хр. Табло IV.

19. Фрагмент от същия тип паници. Повърхността със сив цвят, огладена, със следи от излъскване. Кв. 2F, 1,30 m, иманярски изкоп в заградения участък. III-II в. пр. Хр. Табло IV.

20. Фрагмент от същия тип паници, с косо отворено навън устие. Червенокафяв цвят, огладена повърхност отвън и отвътре, със следи от излъскване. Кв. 3F, 1,20 m, II ниво, на терена на заградения участък, под пътеката от каменни плочи. III-II в. пр. Хр. Табло IV.

21. Фрагмент от същия тип паници, с почти хоризонтално издадено навън устие. Кафяв цвят. Огладена повърхност. Кв. 2F, 0,80 m III ниво, теменосът. III-II в. пр. Хр. Табло IV.

22. Фрагмент от същия тип съдове. Дебели стени, огладена повърхност, отвън бежов цвят, отвътре светлокафяв. Кв. 1C, 1,30 m, II ниво, извън заградения участък. III-II в. пр. Хр. Табло IV.

23. Фрагмент от същия тип съдове. Червен цвят, огладена повърхност, със следи от излъскване. Кв. 2F, 1,30 m, иманярски изкоп. III-II в. пр. Хр. Табло IV.

24. Фрагмент от същия тип съдове. В насипа при каптажа. III-II в. Табло IV.

25. Фрагмент от същия тип съдове. Повърхността отвън сива, отвътре черна. Гладка, излъскана. Кв. 1C, 2,60 m, извън заградения участък. III-II в. пр. Хр. Табло IV.

26. Фрагмент от същия тип съдове. Червеночерна, гладка и излъскана повърхност. Кв. 3G, 0,40 m, III ниво, в обсега на теменоса. III-II в. пр. Хр. Табло IV.

27. Фрагмент от паница с конично дъно и цилиндрична горна част, с отвесни стени и

16. Bowl fragments. Restored. The pot had the shape of a conic frustum with slanting straight walls, narrowing quickly to the flat bottom. The neck is profiled, the wide mouth – flaring, and the lip – rounded. The walls are thick, with a black surface polished on the inside and the outside. No decorations. H – 11,5 cm. Sq. 2C, 1,40 m, II (intermediate) level. IV – III cent. BC. Table III.

17. Fragments of an identically shaped vessel. Restored. Reddish-brown on the outside, smooth surface with traces of polishing, mottled by uneven firing. Red and smooth on the inside. The clay is mixed with large quartz pieces. H – 9,3 cm, M – 23 cm, B – 8,4 cm. Sq. 4G, 0,80 m (II intermediate level in the southern part of the court of the teke). IV – III cent. BC. Table III.

18. A fragment of a large, deep bowl with a cone-shaped bottom, a profiled neck and a widely open, funnel-shaped, horizontally flaring mouth. With thick walls, black smoothed and polished surface, both inside and out. M – 41 cm, width of the flaring out mouth – 6 cm. Sq. 57, 1,30 m, the residential buildings area. III – II cent. BC. Table IV.

19. A fragment of the same type of bowl. Grey coloured surface, smoothed with traces of polishing. Sq. 2F, 1,30 m, treasure-hunting ditch within the fenced plot. III – II cent. BC. Table IV.

20. A fragment of the same type of bowl, with a slanting flaring mouth. Red-brown colour, smoothed surface inside and out, with traces of polishing. Sq. 3F, 1,20 m, II level, on the terrain of the fenced plot, under the pathway of stone tiles leading to the teke. III – II cent. BC. Table IV.

21. A fragment of the same type of bowl, with an almost horizontal flaring mouth. Brown colour. Smoothed surface. Sq. 2F, 0,80 m, III level, the temenos. III – II cent. BC. Table IV.

22. A fragment of the same type of bowl. Thick walls, smoothed surface, beige coloured on the outside, and light brown – on the inside. Sq. 1C, 1,30 m, II level, outside the fenced plot. III – II cent. BC. Table IV.

23. A fragment of the same type of bowl. Red colour, smoothed surface with traces of polishing. Sq. 2F, 1,30 m, treasure-hunting ditch. III – II cent. BC. Table IV.

24. A fragment of the same type of bowl. In the mound near the catchment. III – II cent. BC. Table IV.

25. A fragment of the same type of bowl. Grey surface on the outside, and black – on the inside. Smooth, polished. Sq. 1C, 2,60 m, sondage, outside the fenced plot. III – II cent. BC. Table IV.

26. A fragment of the same type of bowl. Red-black, smooth and polished surface. Sq. 3G, 0,40 m, III level, within the range of the temenos. III – II cent. BC. Table IV.

27. A fragment of a bowl with a conic bottom and cylindrical upper part, with vertical walls and a thickened mouth (cf. Crîsan, Table XXXV$_{1,4,9}$). The surface is smoothed, polished, red-black on the outside, and red-brown – on the inside. Sq. 2E, 0,40 m, the temenos. III – II cent. BC. Table IV.

удебелено устие. Повърхността огладена, излъскана, отвън червено-черна, отвътре – червенокафява (Срв. Кришан, табл. 4 XXXV, $_{1,4,9}$.). Кв. 2E, 0,40 м, теменоса. III-II в. пр. Хр. Табло IV.

28. Част от голяма паница с конично дъно (три фрагмента), много дълбока, с разлато конично дъно, цилиндрична висока горна част и устие косо издадено навън, със заоблен ръб. Повърхността огладена и излъскана, отвън сивочерна, на петна от неравномерното изпичане; отвътре – черна. Глината шуплеста, с едри примеси. У – 39 см. Кв. 1С, 2,30. II-I в. пр. Хр. Табло IV.

Измежду фрагментите на съдове от категорията на местната, работена на ръка, „фина" керамика, бяха открити страгиграфски и топографски свързани с нея, изключително в обсега и на нивото на теменоса, фрагменти от съдове със силно изразени халщатски традиции по отношение на форма, цвят и украса.

29. Фрагмент от стените на съд. Глината с песъчливи примеси, отвътре сивочерна, лом сивочерен, повърхността изгладена, отвън покрита с черна ангоба. По долната, леко издута част на тялото са нанесени коси, плитки и широки канелюри, завършващи в горния край с ямички. Кв. 2F, 0,60 м, при разкриването на северната стена на теменоса. (Срв.: Кришан, табл. XXXVII$_2$, III-II в. пр. Хр.) Табло IV.

30. Паница. Фрагмент от стените на съда. Конично тяло, завършващо със завито навътре устие. От най-широката част на съда, до устийния ръб са нанесени плитки, вертикални канелюри. Глината е шуплеста, с по-едри и по-ситни кварцови примеси. Добре изгладената повърхност е бежевосива, неравномерна, петниста. Има следи от черна ангоба. Кв. 5E, 0,40 м, при разкриването на южната стена на теменоса. Табло IV.

31. Фрагмент от малък съд с биконична форма, заоблена. В най-широката част на тялото е нанесен пояс от отпечатани хоризонтални спирали. Глината е с песъчливи примеси, със сиво-кафяв цвят отвътре, отвън черна, покрита с ангоба. Кв. 5F, 0,60 м, югозападния край на теменоса, при изследването на основите на южната стена, продължението ѝ в югозападна посока, успоредно на скален масив В. Характеристиката отговаря на керамика от ранножелязната епоха. Табло IV.

Груба кухненска керамика

Тази категория керамика, работена на ръка, се отличава по грубата изработка от недобре пречистена глина. Тя е недобре изпечена, с нанесена със свободна ръка примитивна украса от врязани линии в различни съчетания: хоризонтални, вълнообразни или зигзаобразни, единични или двойни линии, единични или снопчета отвесни линии, отвесни ивици успоредни линии. Фрагментарният материал не дава възможност за

28. Three fragments of a large bowl, very deep, with wide conic bottom, cylindrical high upper part and a slanting flaring mouth, with a rounded rim. The surface is smoothed and polished, grey-black on the outside, mottled by uneven firing, and black – on the inside. The clay is porous, mixed with large pieces of foreign materials. M – 39 cm. Sq. 1C (sondage), 2,30 m. II – I cent. BC. Table IV.

Among the bowl fragments from the category of the local, hand-made, "fine" pottery, fragments of vessels were found with expressed Hallstatt traditions in their form, colour and ornaments. These are concentrated mainly within the scope and on the level of the temenos.

29. A fragment of the walls of a vessel. The clay has sand mixtures. It is grey-black on the inside, grey-black on a broken surface, with smoothed surface, covered by black engobe on the outside. On the lower, slightly bulging part of the body there are slanting, shallow and wide flutes, ending in small concavities above. Sq. 2F, 0,60 m, during the uncovering of the northern wall of the temenos. (Cf.: Cri!san, table XXXVII$_2$, III – II cent. BC). Table IV.

30. A Bowl. A fragment of the walls of the vessel. Conic body, ending in a curled inwardly mouth. At the widest part of the bowl start shallow vertical flutes, which reach the rim of the mouth. The clay is porous with mixed in larger and smaller quartz fragments. The well smoothed surface is beige-grey, irregularly mottled. There are traces of black engobe. Sq. 5E, 0,40 m, during the uncovering of the southern wall of the temenos. Table IV.

31. A fragment of a small vessel of rounded bi-conic shape. On the widest part of the body there is a band of imprinted horizontal spirals. The clay is mixed with sand. It is grey-brown on the inside, and on the outside – black and covered with engobe. Sq. 5F, 0,60 m, the south-western end of the temenos, during the investigation of the foundations of the southern wall to the south-west, parallel to the rocky massif B. Table IV.

Crude Kitchenware Pottery

This category of hand-made ceramics is distinguished by crude workmanship and non-purified clay. It is not baked properly, with free-hand drawn primitive ornaments of incised lines of various combinations: horizontal waves and zigzags, single or double lines, single or bundles of vertical lines, vertical stripes of parallel lines. The fragmentary material does not allow for typological classification. These vessels can be defined generally as cooking

типологическа класификация. Тези съдове могат най-общо да се определят като гърнета за готвене с право или леко извито навън устие, с издуто тяло с плоско удебелено дъно. Те са с дебели стени, с груба, неогладена повърхност, с преобладаващ червен или сивокафяв цвят в различни нюанси до матово тъмносиво или черно. Стратиграфски и по аналогия, според широката употреба на декоративни мотиви от врязани линии, тя датира в II-I век[19].

32. Гърне с леко издуто тяло. Фрагмент от горната част на стените и подвито навън устие. Глината е шуплеста, с песъчливи примеси, с розовосивкав цвят, отвътре обгоряла. Върху най-издутата част на тялото се вижда украсата: врязана хоризонтална зигзаговидна линия. Кв. 5F, 0,40 м, Южна част на теменоса. Табло XVII.

33. Фрагмент от тялото на гърне. Глината с много примеси; повърхността груба, отвътре и отвън сивкавочерна; лом черен. По издутата част на съда украса от коси, извити, успоредни врязани линии. Кв. 5F, 0,40 м, Южната част на теменоса. Табло XVII.

34. Фрагмент от горната част на гърне, с ниско, фуниевидно разширено навън устие, с удебелен отвън ръб. Глината шуплеста, неравна, с много примеси, отвън червена, нееднаква, отвътре червеникавобежава до сива, лом сив. Украсата се състои от две врязани, успоредни, извити линии. Кв. 2D, 0,40 м, северозападния край на теменоса. Табло XVII.

35. Фрагмент от тялото и дъното на гърне. Глината с песъчливи примеси, розовата. Повърхността загладена. Лом сив. Отвън уплътненото дъно наподобява пръстеновидна подставка. Кв. 2D, 0,40 м, Северозападната част на теменоса. Табло XVII.

36. Фрагмент от горна част на съд, с почти прав профил, с леко подвито навън устие. Глината с пясъчни примеси, бежовосивкава, лом сив. Повърхността отвътре загладена. Украсата се състои от хоризонтален пояс от врязани, съединени, дъговидни линии, широко отворени към устието. Кв. 2D, 0,80, при основата на западната стена на теменоса. Табло XVII.

37. Фрагмент от горната част на съд, с почти прав профил и леко извито, стесняващо се, навън устие. Глината с едри примеси, отвътре и отвън кафеникавосива, неравномерно оцветена до черно, с бели налепи отвън. Лом тъмносив. Украсата се състои от широки отвесни, успоредни ивици, които започват под устието и се състоят от врязани, отвесни линии. Кв. 5F, 0,40 м, Южната част на теменоса. Табло XVII.

38. Фрагмент от стените на гърне, със заоблен профил. Глината с песъчливи примеси, сивочерна, неравномерно оцветена, лом черен. Груба външна и вътрешна повърхност. Запазената част от украсата се състои от две вря-

pots with straight or slightly flaring mouths, bulging bodies, and flat thickened bottoms. They have thick walls, rough non-smoothed surface, prevailingly red or grey-brown colour in various shades to mat dark grey or black. The stratigraphy and the wide use of decorative patterns of incised lines date it to II – I cent. BC.[19]

32. A pot with a slightly bulging body. A fragment of the upper part of the walls and the mouth curling outward. The clay is porous, mixed with sand, of a rose-greyish colour, burnt on the inside. The ornament is on the most bulging part of the body: an incised horizontal zigzagging line. Sq. 5F, 0,40 m, the southern part of the temenos. Table XVII.

33. A fragment of the body of a pot. The clay is not pure. The surface is rough, greyish-black inside and out; breaking black. On the bulging part of the pot there are ornaments of slanted, curved, parallel incised lines. Sq. 5F, 0,40 m, the southern part of the temenos. Table XVII.

34. A fragment of the upper part of a pot with a low, funnel-shaped mouth widening outward, the rim thickened on the outside. The clay is porous, uneven, with a lot of impurities, unevenly red on the outside, reddish-beige to grey – on the inside, and grey when broken. The decorations are two incised, parallel, curved lines. Sq. 2D, 0,40 m, north-western end of the temenos. Table XVII.

35. A fragment of the body and the bottom of a pot. The clay contains sand admixtures and is rosy in colour. The surface is smoothed. Breaking surface is grey. The thickened bottom resembles a ring-like foot. Sq. 2D, 0,40 m, north-western part of the temenos. Table XVII.

36. A fragment of the upper part of a vessel, with an almost straight profile, and slightly flaring lip. The clay contains sand admixtures, is beige-greyish in colour and breaks grey. The surface is smoothed on the inside. It is decorated by a horizontal strip of incised, joint, arching lines, widely opening to the mouth. Sq. 2D, 0,80 m, at the base of the western wall of the temenos. Table XVII.

37. A fragment of the upper part of a vessel, with an almost straight profile, and slightly flaring narrowing mouth. The clay contains coarse admixtures, brownish-grey and irregularly coloured to black inside and out, with white coating on the outside. Breaks dark grey. Decorated by wide vertical parallel stripes, starting below the mouth, and consisting of incised vertical lines. Sq. 5F, 0,40 m, the southern part of the temenos. Table XVII.

38. A fragment of the walls of a pot with a rounded profile. The clay contains sand admixtures, grey-black, irregularly coloured, breaking black. Coarse inner and outer surfaces. The preserved part of the decorations consists of two engraved arc-like parallel lines. Sq. 5F, 0,40 m, the southern part of the temenos. Table XVII.

39. Two fragments of a vessel with almost vertical straight walls. Porous clay with a lot of coarse admixtures, reddish-brown to grey, irregularly зани, дъговидни, успоредни линии. Кв. 5F, 0,40 м, южната част на теменоса. Табло XVII.

39. Два фрагмента от съд с почти отвесни прави стени. Глината шуплеста, с много едри примеси, червеникавокафява до сиво, неравномерно оцветена. Лом сивокафяв. Украсата се състои от разпръснати, отвесно разположени снопчета от по две и повече врязани, успоредни, къси линийки. Кв. 5F, 0,40 м, южната част на теменоса. Табло XVII.

40. Фрагмент от стените на гърне. Глината със ситни пясъчни примеси, червеникав цвят. Повърхността загладена. Лом тъмносив. Украса от врязани, тънки, отвесни, пресичащи се линийки. Кв. 2D, 0,60 м, северозападната част на теменоса, при разкриването на западната стена. Табло XVII.

41. Фрагмент от стените на гърне. Глината с пясъчни примеси, червеникавокафява, отвътре обгоряла. Украса от ивици врязани, успоредни, тънки линии. Кв. 2A, 1,20 м, в района на жертвените камъни и свързващите ги стени, пред западния изход на текето. Табло XVII.

42. Фрагмент от стените на съд. Глината с едри примеси, отвън с неравномерно оцветяване в червенокафяво, отвътре червена, лом тъмнокафяв. Украсата се състои от тънки, врязани, успоредни линии. Кв. 4F, 0,20 м, южната част на теменоса. Табло XVII.

coloured. Breaks grey-brown. Decorated by scattered, vertical bundles of two or more incised parallel short lines. Sq. 5F, 0,40 m, the southern part of the temenos. Table XVII.

40. A fragment of the walls of a pot. The clay contains fine sand admixtures. Reddish colour. Smoothed surface. Breaking dark grey. Decorated by incised, thin, vertical, crossing lines. Sq. 2D, 0,60 m, the north-western part of the temenos, during the uncovering of the western wall. Table XVII.

41. A fragment of the walls of a pot. The clay contains sand admixtures. It is reddish-brown in colour and burnt on the inside. Decorated by a stripe of incised, parallel, thin lines. Sq. 2A, 1,20 m, in the area of the sacrificial stones and the walls that connect them, before the back exit of the teke. Table XVII.

42. A fragment of the walls of a pot. The clay contains coarse admixtures, irregularly coloured in red-brown on the outside, red inside, breaking dark brown. Decorated by thin, incised, parallel lines. Sq. 4F, 0,20 m, the southern part of the temenos. Table XVII.

Керамика, работена на грънчарско колело

Голям дял в открия при разкопките на светилището керамичен материал заема тракийската керамика, работена на грънчарско колело. Преобладава сивата керамика, много по-малобройна е червената. Този материал също е изключително фрагментиран. Фрагментите от съдове в категорията на работената на грънчарско колело керамика се разделят на две големи групи: фрагменти от паници и фрагменти от съдове с различни форми и предназначение.

Wheel-Made Pottery

A large share of the vessels discovered during the excavations of the sanctuary takes the Thracian wheel-made pottery. Grey ceramics prevails, red ceramics is relatively scarce. This material is also very fragmented. The fragments of vessel in the category of the wheel-made pottery are subdivided into two large groups: fragments of dishes and bowls and fragments of vessels of various forms and purposes.

Паници

Широко застъпени са фрагментите от паници. Очертават се три типа при тези съдове: големи широки паници; дълбоки купички с неголеми размери, конусовидна форма и завит навътре устиен ръб – тип, който ни е много добре познат от Севастополис[20]; купи с конусовидна или полусферична форма, които се отличават със сложно профилирано устие, по подобие на късно елинистически и римски форми – тип, който доколкото ни е известно, за пръв път е представен у нас така масово. (Обстоятелство в подкрепа на датирането на втория период на теменоса в II-I в. пр. Хр.\ началото на I в. сл. Хр.)

43. Фрагмент от голяма, дълбока, разлата

Bowls

The bowl fragments are widely represented. These vessels are of three types: large wide dishes; deep bowls of small size, cone-shaped, and with a curled inwardly mouth rim – a type, which we know very well from Sevtopolis[20]; bowls of conic or hemispherical shape, featuring an intricately profiled mouth, resembling the late Hellenistic and Roman forms. (This is a circumstance that supports the dating of the second temenos period III$_2$ to II – I cent. BC/the beginning of I cent. AD).

43. A fragment of a large, deep, flat dish, with wide flat rim around the horizontally flaring lip. The body is hemispheric in shape with a short cylindrical

паница, със широк плосък около устиен ръб, хоризонтално издаден навън. Дъното с полусферична форма, с къса цилиндрична шийка. Ясно очертани контури, с което наподобява метален съд. Глината сива. Повърхността гладка, със запазени следи от излъскване, с вид на матова металическа лъскавина. 2D, 1,83. Срв.: Кришан, паница от Костещи, Табл. V.

44. Фрагмент от дълбока паничка, с форма на пресечен конус, околоустийният ръб леко наклонен навътре. Под него три врязани успоредни линии. Сива глина. Кв. 3F, 1 м.

45. Фрагмент от голяма, дълбока паница. Устието леко наклонено навътре, заоблено. Личи мястото, където е била прилепена дъговидната дръжка. Сива глина. Каптажа. Табло V.

46. Фрагмент от паничка. Устийният ръб удебелен, хоризонтален, издаден навън. Сива глина. Кв. 2F, 0,50, теменос. Табло V.

47. Фрагмент от паничка, същият тип. Червена глина. Кв. 2F, 0,80 м. Табло V.

48. Фрагмент от паничка, с профилирано устие. Светлосива глина. Кв. 2F, 0,90 м, теменос. Табло V.

49. Фрагмент от паница, с конично дъно, ниска, цилиндрична горна част, удебелено устие, хоризонтално издадено навън. Сива глина. Басейна, в изкопаната пръст. Табло V.

50. Фрагмент от профилирано устие на купа, силно издадено навън под лек наклон. Червена глина. Кв. 2F, 0,80 м, теменоса. Табло V.

51. Фрагмент от устието на паница. 1D, 2,35 м. Табло V.

52. Фрагмент от профилирано устие на дълбока паница. Околовръст под устието широк, силно издаден навън, хоризонтален пояс, със заоблен ръб. Устийният ръб отчупен. Сива глина. Кв. 2F, при северната стена на теменоса. Табло V.

53. Фрагмент от устието на купа със сферична форма. Отвън, под устийния ръб, над най-широката част на съда, минава хоризонтален, декоративен ръб. Сива глина, със ситен кварцов примес. Кв. 2E, 0,40 м, при разкриване на северната стена на теменоса. Табло V.

Фрагменти от съдове с различна форма и предназначение

54. Фрагмент от цедилка. Част от конично, перфорирано дъно. Сива глина. Кв. 2D, 0,60 м. Табло VI.

55. Фрагмент от цедилка. Част от конично, перфорирано дъно. Сива глина. Повърхността отвътре покрита с по-светлосива ангоба. Запазени два от редовете шахматно разположени дупчици. Кв. 2D, 0,80 м. Табло VI.

56. Фрагмент от дъно на цедилка. Сива глина. Кв. 1E, 1 м. Табло VI.

57. Фрагмент от цедилка, с конична долна част. Над перфорираното дъно личи мястото на отчупената дръжка, с елипсовидно сечение.

neck. The clear outline makes it resemble a metallic vessel. Grey clay. Smooth surface with preserved traces of polishing, with the look of a mat metal shine. Sq. 2D, 1,83 m, found between the northern podium and the omphalos. Cf.: Cri!san, a dish from Kostesti, Table V.

44. A fragment of a small deep bowl, with the shape of a conic frustum, the lip lightly sloping inward. Below it there are three incised parallel lines. Grey clay. Sq. 3F, 1 m.

45. A fragment of a large deep bowl. The lip slightly sloping inward and rounded. There are traces on the place where an arched handle was adjoined. Grey clay. Catchment. Table V.

46. A fragment of a small dish. Thickened, horizontal, flaring mouth rim. Grey clay. Sq. 2F, 0,50, temenos. Table V.

47. A fragment of a small dish of the same type. Red clay. Sq. 2F, 0,80 m. Table V.

48. A fragment of a small dish with profiled mouth. Light grey clay. Sq. 2F, 0,90 m, temenos. Table V.

49. A fragment of a bowl with a conic bottom, a short cylindrical upper part, and a thickened horizontally flaring mouth. Grey clay. The pool, mound earth. Table V.

50. A fragment of a bowl with a profiled greatly flaring mouth, slightly sloping. Red clay. Sq. 2F, 0,80 m, temenos. Table V.

51. A fragment of a bowl's mouth. Sq. 1D, 2,35 m. Table V.

52. A profiled mouth fragment of a deep bowl. Below the mouth there is an all around horizontal strip with a rounded rim, greatly protruding outward. The mouth rim is broken off. Grey clay. Sq. 2F, 0,40 m, near the northern wall of the temenos. Table V.

53. A mouth fragment of a spherical bowl. Outside, below the lip, on the widest part of the vessel, there is a horizontal, ornamental rim. Grey clay, with mica quartz admixtures. Sq. 2E, 0,40 m, during the uncovering of the northern wall of the temenos. Table V.

Pottery Fragments of Various Shapes and Purposes

54. A fragment of a strainer. Part of the conic, perforated bottom. Grey clay. Sq. 2D, 0,60 m. Table VI.

55. A fragment of a strainer. Part of the conic, perforated bottom. Grey clay. The inner surface is covered by more light grey engobe. Two rows of checkered holes have been preserved. Sq. 2D, 0,80 m. Table VI.

56. A fragment of the bottom of a strainer. Grey clay. Sq. 1E, 1 m. Table VI.

57. A fragment of a strainer with a conic bottom. Above the perforated bottom the place of the broken handle is seen with an elliptical section.

Сива глина. Кв. 3G, 0,80 м[21]. Табло VI.

58. Фрагмент от стените на малък съд, със широко устие със запазена една дръжка. Тялото със сферична форма. Устийният ръб леко извит навън, заоблен. Дръжката е в горната част на тялото. Тя е почти кръгла, с горната извивка на ниво малко под устието, плоска, с два надлъжни жлеба, с два конусовидни малки издатъци от двете страни на горната извивка. Глината сива, вътрешната повърхност с розов цвят. Кв 3F, 0,80, южната част на заградения участък. Табло VI.

59. Фрагмент от дъно на голям съд, със заоблено дъно и подставка, с добре очертани контури. Сива глина. Много добре загладена повърхност отвътре и отвън, с матова лъскавина. Размери на подставката: В - 3 см, Д - 13 см. Табло VI.

60. Фрагмент от дръжка на луксозна кана. Дръжката е с релефна украса: надлъж върху нея преминава допълнително поставена пресукана лента, а над извивката, по средата на хоризонталната част има малка, кръгла сплесната пъпка. Доброкачествена сива глина. Този тип кани се отличават с хармонични пропорции, изящно изпълнение и елегантна форма и наподобяват метални съдове. Кв. 1E, 2 м, сондажа между северната стена на теменоса и северната стена на текето.[22] Табло VI.

61. Фрагмент от мегарски тип купа[23]. Релефната украса се състои от геометричен мотив – успоредни концентрични пояси от стилизирани стрелички. Външна и вътрешна повърхност светло-червеникава, лом – розов. Кв. 3G, 0,70 м, непосредствено под масивните каменни плочи на пътеката от портала към входа на предверието на късносредновековната централна сграда. Табло VI.

62. Фрагмент от долната част на съд, разширяващ се в горната част, силно стеняващ се към дъното, чиято пръстеновидна подставка е обрушена. През тялото на съда минава широк пояс от врязана украса: в основата хоризонтална линия и близо над нея хоризонтален ред къси коси нарези (стилизирани листенца?). Мотивът над тях се състои от хаотично разположени, криви врязани линии. Глината червена. В насипната пръст над водоснабдителното съоръжение (каптаж, басейн). Табло VI.

63. Фрагмент от горната част на гърне със широко отворено устие, издадено почти хоризонтално навън. Късата шийка подчертана с тесен, остър, хоризонтален ръб. Под устието пояс от две хоризонтални, успоредни, вълнообразни, врязани линии. В непосредствена близост открит втори фрагмент – дъното на съда, тясно, равно, уплътнено. Сива глина, гладка, излъскана повърхност[24]. В насипаната пръст над водоснабдителното съоръжение. Табло VI.

64. Фрагмент от стените на съд със щемпелувана украса. Сива глина. Декоративен пояс. Кв. 2D, 1,80 м, ниво II, светилище II, пред западния

Grey clay. Sq. 3G, 0,80 m.[21] Table VI.

58. A fragment of the walls of a small wide mouthed vessel. A handle has been preserved. The body is of a spherical shape. The lip is rounded, slightly flaring. The handle is in the upper part of the body. It is almost round, the upper bend being slightly above the mouth, flat, with two longitudinal grooves and two cone-shaped small sprouts on both sides of the upper bend. Grey clay, rosy coloured on the inside. Sq. 3F, 0,80 m, the southern part of the enclosure. Table VI.

59. A fragment of the bottom of a large vessel with a rounded bottom and a well outlined foot. Grey clay. Very well smoothed surface inside and out, with a mat gloss. Size of the foot: H – 3 cm, B – 13 cm. Table VI.

60. A fragment of a handle of a luxury jug. The handle has relief decorations: lengthwise on it passes an additionally placed twisted band, and above the bend, in the middle of the horizontal part there is a small round flat bud. Grey clay of good quality. This type of jugs features harmonic proportions, exquisite workmanship and elegant shape and resemble metal vessels. Sq. 1E, 2 m, the sondage between the northern wall of the temenos and the northern wall of the teke. Table VIII$_3$.[22] Table VI.

61. A fragment of a Megarian-type bowl (local imitation)[23]. The relief decoration is a geometric pattern of parallel horizontal concentric bands of stylised arrows. Light-reddish surface inside and out, rose if broken. Sq. 3G, 0,70 m, immediately below the stone slabs of the pathway leading from the portal to the entrance of the ante-chamber of the late medieval central building. Table VI.

62. A fragment of the lower part of a vessel, widening upward, steeply narrowing to the bottom, with a damaged ring-shaped footing. Across the body of the vessel passes a wide strip of incised ornaments: a horizontal line at the base and closely above it a horizontal row of short slanted grooves (stylised small leaves?). The pattern above these consists of chaotically placed incised curves. The clay is red. In the mound earth above the water-supply facility (catchment, pool, supporting wall, clay watermains). Table VI.

63. A fragment of the upper part of a pot with a wide opened mouth, flaring almost horizontally. The short neck is stressed by a narrow, sharp, horizontal rim. Below the mouth there is a strip of two horizontal, parallel, wavy, engraved lines. In the immediate vicinity a second fragment was found – the bottom of the vessel – narrow, even and thick. In the mound earth above the water-supply facility. Grey clay, smooth and polished surface[24]. Table VI.

64. A fragment of the walls of a vessel with stamped ornaments. Grey clay. The decoration pattern: part of a stylised wreath placed on a horizontal strip. Sq. 2D, 1,80 m, level II, shrine II, before the western platform. Table VI.

65. A fragment of the walls of a vessel with stamped ornaments: a horizontal strip, delimited by two parallel engraved lines with a stylised wreath between them. Grey clay. Sq. 5E, 0,40 m, the southern подиум. Табло VI.

65. Фрагмент от стените на съд, със щемпелувана украса: хоризонтален пояс, ограничен между две успоредни врязани линии, между тях стилизиран венец. Глината сива. Кв. 5Е, 0,40 м, южната част на заградения участък. Табло VI.

66. Два фрагмента от стените на съд с биконична форма, със щемпелувана украса: хоризонтален фриз, състоящ се от три пояса: четири концентрични жлеба, четири успоредни вълнообразни линии на гладко поле и между два успоредни жлеба – стилизиран венец. Сива глина. Кв. 2G, 1 м, район на теменоса, на границата между двете нива. Табло VI.

67. Фрагмент от стените на съд, със щемпелувана украса – пояс от четири успоредни, вълнообразни линии (срв. кат. 66). Сива глина. Кв. 1D, 2,55 м, сондажа между северната стена на теменоса и северната ограда на текето. Табло VI.

68. Фрагмент от тялото на голям биконичен съд, с врязана украса: фриз от два пояса от плитки концентрични линии, помежду им тясна вълнообразна линия, с неравномерни извивки. Сива глина. Кв. 5F, 0,40, при разкриването на южната стена на теменоса. Табло VI.

69. Фрагмент от устие на питос. Светлокафяв цвят, лом кафяв. Дебел устиен ръб, със триъгълно сечение, подчертан с тесен и тънък ръб. Кв. 2А, 0,60 м, край стената при жертвените камъни. Табло VI.

70. Фрагмент от устието на питос. Същият тип. Кв. 50/7, 1,30 м, района на жилищните постройки. Табло VI.

ВНОСНА КЕРАМИКА

Амфорни дъна

71. Краче от тасоска амфора, края на IV – ачалото на III в. пр. Хр. Басейна. Табло VII, VIII.

72. Краче на тасоска амфора, III в. пр. Хр. Кв. G, 0,50, теменоса. Табло VII, VIII.

73. Краче на ранноелинистическа амфора. в. 4F, 0,60 м, теменос. Табло VII, VIII.

74. Краче на ранноелинистическа амфора. в. 4F, 0,80 м, теменоса. Табло VII.

75. Краче на елинистическа амфора. Кв. 4Е, ,80 м, теменоса. Табло VII.

76. Дъно на елинистическа амфора. Кв. 2С, .30 м, ниво I/II. Табло VII, VIII.

77. Дъно на амфора с малки размери, рвена глина. Кв. 2С, ниво I. Табло VII, VIII.

рагменти от различни съдове
инистическа керамика

78. Фрагмент от съдче, покрито отчасти ерен, отасти с червен фирнис. Кв. 2F, 0,70 м, менос. Табло IX.

79. Фрагмент от пръстеновидно устие на

part of the fenced plot. Table VI.

66. Two fragments of the walls of a vessel of bi-conic shape, with stamped ornaments: a horizontal frieze, comprising three strips: four concentric channels, four parallel wavy lines on a smooth background panel and between two parallel channels, a stylised wreath. Grey clay. Sq. 2G, 1 m, the temenos area. Table VI.

67. A fragment of the walls of a vessel with stamped ornaments – a strip of four parallel, wavy lines (cf. Cat. 66). Grey clay. Sq. 1D, 2,55 m, the sondage between the northern wall of the temenos and the northern fence of the teke. Table VI.

68. A fragment of the body of a large bi-conic vessel with engraved decorations: a frieze of two strips of shallow concentric lines, with a narrow wavy irregularly curved line between them. Grey clay. Sq. 5F, 0,40 m, during the uncovering of the southern wall of the temenos. Table VI.

69. A fragment of the mouth of a pythos. Light brown colour, brown when broken. A thick lip with a triangular section, stressed by a narrow and thin rim. Sq. 2A, 0,60 m, along the wall near the sacrificial stones. Table VI.

70. A fragment of the mouth of a pythos. Same type. Sq. 50/7, 1,30 m, the residential buildings area. Table VI.

IMPORTED POTTERY

Amphora Bottoms

71. A Thasos amphora foot. End of IV – beginning of III cent. BC. The pool. Table VII, VIII.

72. A Thasos amphora foot. III cent. BC. Sq. 4G, 0,50, the temenos. Table VII, VIII.

73. An early Hellenistic amphora foot. Sq. 4F, 0,60, the temenos. Table VII, VIII.

74. An early Hellenistic amphora foot. Sq. 4F, 0,80, the temenos. Table VII.

75. An Hellenistic amphora foot. Sq. 4E, 0,80, the temenos. Table VII.

76. An Hellenistic amphora bottom. Sq. 2C, 2,30; level I/II. Table VII, VIII.

77. A small-sized amphora bottom. Red clay. Sq. 2C, level I. Table VII, VIII.

Various Hellenistic Pottery Fragments

78. A fragment of a small cup, covered by black and red firnis. Sq. 2F, 0,70 m, temenos. Table IX.

79. A fragment of a ring-shaped mouth of a small vessel. Traces of black firnis on the surface. Sq.

съдче. По повърхността следи от черен фирнис. Кв. 3G, 1,30 м, второ ниво, светилище II. Табло IX.

80. Фрагмент от устие на съд покрит с черен фирнис. Отчасти олющен. Кв. 3G, 1,20, второ ниво, светилище II. Табло IX.

81. Фрагмент от аскос. Кв. 50/2, 1,40 м, района на жилищните постройки. Табло IX.

82. Фрагмент от стените и устието на купичка, с полусферична форма. Отвън покрита с черен фирнис, отвътре с червен фирнис. С врязана, инкрустирана с бяла боя украса: фриз от стилизирани, плаващи патици (лебеди?). Кв. 1C, 1,60 м. Табло IX.

83.Фрагмент от устие на купичка, с полусферично тяло, с удебелен отвътре устиен ръб. Глината червена, върху повърхността останки от червен фирнис. При разкриването на западната стена на теменоса, 0,30 м. Табло IX.

84. Фрагмент от купичка с конусовидно тяло, с профилирано, хоризонтално изгадено навън устие, със заоблен устиен ръб. Червена глина, по повърхността следи от червен фирнис. Кв. 3G, 1,20 m, под пътеката. Табло IX.

85. Фрагмент от дъно на паница, с ниско пръстеновидно столче. От вътрешнта страна в средата украса от три концентрични кръга щемпелувани чертички. Повърхността покрита с червен фирнис. Кв. 3G, 1,20, под каменната пътека. Табло IX.

ГЛИНЕНИ ПРЕДМЕТИ

86. Амулет. Работен на ръка. Долната част с конична форма, горната – пирамидална, заоблена, към върха леко прищипната, с дупчица за провисване. В – 3,5 см, Д – 1,8 см. Червена глина. Загладена повърхност. Кв. 2F, 1,30 м, II ниво, светилище II. Табло X.

87. Гладилка за полиране на керамика. Работена на ръка. Сив цвят на бежови петна, лом сив. Гладка повърхност със следи от излъскване. Основата с форма на издължена елипса. От нея постепенно е източена дръжката, която има цилиндрична форма. Профилът представлява неправилен трапец. В – (запазена) 3,5 см, дължина 8,5 см, широчина 4,3 см. Кв. 3G, 0,70 м. III-II в. пр. Хр.[25]. Табло X.

88. Гладилка за полиране на керамика. Отчупена една част. Запазени размери: дължина 6,5 см, широчина 4,5 см, запазена височина 4,5 см. Кв. 41\18, 0,90 м. Табло X.

89. Част от антична керемида, гръцки тип[26]. При каптажа, 1 м. Табло X.

90.Фрагмент от декоративна, под ъгъл профилирана, облицовка направена от глинена мазилка. Вероятно произлиза от някой от подиумите. Повърхността гладка, покрита със светла белезникава ангоба. Щемпелувана украса, направена с отпечатване на шнур. Кв. 2E, 1,30 м, II ниво, светилище II. Табло X.

91. Глинен прешлен за вретено, със свет-

3G, 1,30 m, second level, shrine II. Table IX.

80. A mouth fragment of a vessel. Covered by black firnis, partially pealed off. Sq. 3G, 1,20 m, II level, Table IX.

81. A fragment of an askos. Sq. 50/2, 1,40 m, the residential buildings area. Table IX.

82. A fragment of the walls and mouth of a small hemispherical bowl. It is covered by black firnis on the outside, and by red – on the inside. With incised, inlaid white paint decoration: a frieze of stylised, swimming ducks (swans?). Sq. 1C, 1,60 m. Table IX.

83. A fragment of the mouth of a small bowl, with hemispheric body and thickened on the inside lip. Red clay. Remnants of red firnis on the surface. During the uncovering of the western wall of the temenos, 0,30 m. Table IX.

84. A fragment of a small bowl with conic body, profiled horizontally flaring mouth, and rounded lip. Red clay. Traces of red firnis on the surface. Sq. 3G, 1,20 m, under the pathway. Table IX.

85. A bottom fragment of a dish, with low ring-shaped foot. On the inside, in the middle there is an ornament of three concentric circles of stamped notches. The surface is covered by red firnis. Sq. 3G, 1,20 m, under the pathway. Table IX.

CLAY OBJECTS

86. Amulet. Baked clay. Hand-made. The lower part is cone-shaped, and the upper – pyramid-shaped, rounded, slightly pinched at the top, with a hole for hanging. H – 3,5 cm, B – 1,8 cm. Red clay. Smoothed surface. Sq. 2F, 1,30 m, II level, shrine II. Table X.

87. Polisher for polishing pottery vessels. Baked clay. Hand-made. Grey-coloured with beige stains, breaking grey. Smooth surface with traces of polishing. The base is shaped like an oblong ellipse. The cylindrical handle gradually grows out of the base. The profile is an irregular trapezoid. H – 3,5 cm. Preserved length – 8,5 cm, width – 4,3 cm. Sq. 3G, 0,70 m, temenos. III – II cent. BC[25]. Table X.

88. Polisher. One part broken off. Preserved size: length – 6,5 cm, width – 4,5 cm, preserved height – 4,5 cm. Sq. 41/18, 0,90 m, residential buildings area. Table X.

89. Part of an antique roof-tile, Greek type[26]. Near the catchment, 1 m. Table X.

90. A fragment of decorative clay stucco facing, profiled at an angle. Probably originates from one of the podiums. Smooth surface, covered by light whitish engobe. Stamped decoration, made by cord imprinting. Sq. 2E, 1,30 m, II level, shrine II. Table X. (Fig. 30).

91. Spindle node, grey-brown in colour. H – 2 cm, B – 4 cm. Sq. 2F, 0,80 m, III level, temenos. Table XI.

92. Spindle node. Grey-black surface with локафяв цвят. В - 2 см, Д - 4 см. Кв. 2F, 0,80 м, III ниво, теменос. Табло XI.

92. Глинен прешлен за вретено. Сивочерна повърхност, със следи от обгаряне. Глината с песъчливи примеси. В - 1,7 см, Д - 3,5 см. Кв. 3G, 0,80 м. Табло XI.

93. Глинен прешлен за вретено. Сив цвят. Песъчливи примеси. Изгладена повърхност с матов блясък. В - 2,7, Д - 4 см. Кв. 2E, 1,50, II ниво, светилище II. Табло XI.

94. Глинен прешлен за вретено. Сив цвят. Загладена повърхност. В - 1 см, Д - 3 см. Кв. 50\7, 1,50 м. Табло XI.

95. Глинен прешлен за вретено. Сив цвят. Загладена повърхност. В - 1,4 см, Д - 3,7 см. Кв. 3F, 1,50 м. Табло XI.

traces of burning. Clay with sand impurities. H - 1,7 cm, B - 3,5 cm. Sq. 3G, 0,80 m. Table XI.

93. Spindle node. Grey colour. Sand impurities. Smoothed surface with mat glitter. H - 2,7 cm, B - 4 cm. Sq. 2E, 1,50 m, II level, shrine II. Table XI.

94. Spindle node. Grey colour. Smoothed surface. H - 1 cm, B - 3 cm. Sq. 50/7, 1,50 m. Table XI.

95. Spindle node. Grey colour. Smoothed surface. H - 1,4 cm, B - 3,7 cm. Sq. 3F, 1,50 m. Table XI.

ТАСОСКИ АМФОРНИ ПЕЧАТИ

96. Тасоски амфорен печат. С името на епонима Архенакс, с емблема кръгъл щит, около 325-310 г. пр. Хр. Кв. 4F, 0,20 м, южната част на заградения участък. Печат от тази група е открит в тракийския град (обект „Водната централа", Сборяново)[27]. Табло XII.

97. Тасоски амфорен печат. С името на епонима Менедем и емблема питос, около 310-300г. пр. Хр. Печати от тази група са открити в тракийския град (обект „Водната централа")[28]. Кв. 2G, 1,40 м. Табло XII.

98. Тасоски амфорен печат. Името на епонима нечетливо, емблема маслина. Печатът е от същия, т.н. „късен тип" (с едно име, етникон и емблема), чието производство започва около 340 г. и продължава през цялата първа половина на III в. пр. Хр.[29]. Кв. 3F, 0,65 м. Табло XII.

99. Тасоски амфорен печат от същия тип. Кв. 3F, 0,45 м. Табло XII.

THASOS AMPHORA STAMPS

96. Thasos amphora stamp. Bearing the name of the eponym magistrate Archenax and an emblem of a round shield, about 325 - 310 BC. Sq. 4F, 0,20 m, the southern part of the fenced plot. A stamp of this group has been uncovered in the Thracian town ("Water Station" site, Sboryanovo)[27]. Table XII.

97. Thasos amphora stamp. Bearing the name of the eponym Menedem and an emblem of a pythos, about 310 - 300 BC. Stamps of this group have been uncovered in the Thracian town ("Water Station" site)[28]. Sq. 2G, 1,40 m. Table XII.

98. Thasos amphora stamp of the same, so called "late type" (with one name, ethnikon, and an emblem), whose production begins around 340 and continues through the entire first half of III cent. BC[29]. The name of the eponym is unreadable, the emblem is an olive. The stamp is Sq. 3F, 0,65 m. Table XII.

99. Thasos amphora stamp of the same type. Sq. 3F, 0,45 m. Table XII.

МЕТАЛНИ ПРЕДМЕТИ

100. Желязно ножче, силно корозирало. Резецът дъговидно извит. Дължина 6,7 см, широчина 1,75 см. Кв. 2С, 1,40 м, II ниво. Табло XIII.

101. Желязно ножче, същият тип, силно корозирало. Дължина 11,5 см, широчина 2,2 см. Кв. 50\7, 1,50 м (районът на жилищните постройки). Табло XIII.

102. Желязно ножче, същият тип, силно корозирало, върхът отчупен, запазена част от щифта. Запазена дължина 9,5 см, широчина 1,8 см. Кв. 50\7, 1,50 м, районът на жилищните постройки. Табло XIII.

103. Желязно длето, силно корозирало. Запазена дължина 7,5 см. Сечението в най-широката част 1,3 см x 1 см. Кв. 50\7, 1,50 м, районът на жилищните постройки. Табло XIII.

104. Желязно длето. Дължина 6 см, максимална широчина 1,5 см, дебелина 7 мм. Кв. 1А,

METAL OBJECTS

100. A small iron knife, highly corroded. Blade is arc-curved. Length - 6,7 cm, width - 1,75 cm. Sq. 2C, 1,40 m, II level. Table XIII.

101. A small iron knife, same type, highly corroded. Length - 11,5 cm, width - 2,2 cm. Sq. 50/7, 1,50 m (residential buildings area). Table XIII.

102. A small iron knife, same type, highly corroded, point broken off, part of the peg is preserved. Preserved length - 9,5 cm, width - 1,8 cm. Sq. 50/7, 1,50 m (residential buildings area). Table XIII.

103. An iron chisel, highly corroded. Preserved length - 7,5 cm. The section at the widest part is 1,3 cm x 1 cm. Sq. 50/7, 1,50 m (the residential buildings *area). Table XIII.*

104. An iron chisel. Length - 6 cm, maximum width - 1,5 cm, thickness - 7 mm. Sq. 1A, 0,80 m, the sacrificial stones area. Table XIII.

0,80 м, районът на жертвените камъни. Табло XIII.

105. Връх на стрела, силно корозирал. Басейна, на повърхността. Табло XIII.

106. Връх от стрела, леко огънат с оксидирала повърхност. Кв. 41\20, 0,60, районът на жилищните постройки. Табло XIII.

107. Метална халка, основата плоска, горната част изпъкнала. Неправилна кръгла форма, нееднаква дебелина. Д - 3,1 см, максимална дебелина 4 мм. Кв. 50\7, 1,50 м, районът на жилищните постройки. Табло XIII.

НАКИТИ

108. Фибула двуспирална. Бронз, със зелена патина. Кв. 1D, 0,70 м, при прокопаването на сондажа между северната стена на теменоса и северната стена на текето. Края на II - началото на I хил. пр. Хр.[30]. Табло XIV.

109. Фибула, тракийски тип[31], бронзова, патинирана, лята, със хоризонтално разширен, масивен, дъговидно извит лък, с плоско, елипсовидно щитче, с украса по повърхността от врязани чертички, а ръбовете обточени с точки; с отвесен продължител, със завършек във вид на топче, с форма на широк и нисък конус, IV - началото на III в. пр. Хр. Табло XIV.

110. Фибула, латенски тип (LTC). Леко деформираният лък е с правоъгълна форма, присъщо на ранно- и среднолатенските фибули. Иглодържателят е с триъгълна, силно издължена форма. Крачето е споено с лъка посредством плосък пръстен. Спиралата е с много навивки - характерен белег за латенската култура през II в. пр. Хр. (LTC2). На Балканския п-в такава спирала се среща в местното производство от LTB, т.е. като реминисценция на най-ранните фибули, импортирани от келтския свят - Босна, Словения и пр. Именно според спиралата, тя се отнася към по-късна епоха (II в. пр. Хр.), а оформянето на лъка и крачето я отнасят към по-ранна епоха (втората половина на III в. пр. Хр. - началото на II в. пр. Хр.). По тази причина и според аналогии на латенската култура, находката от тракийското светилище при Демир баба теке в Сборяново следва да бъде датирана в първата половина на II в. пр. Хр.[32]. Кв. 4F, 0,20 м, южната част на теменоса, жертвената площадка, образувана от керамични фрагменти, заедно с част от рог на елен. Табло XIV.

111. Обеца. Бронз. Отворена халка, със застъпващи разминаващи се краища. В единия край отчупена, в другия завършва с малка, плоска правоъгълна плочка, с украса от шест щемпелувани точици, разположени успоредно в два реда, по три на ред. Халката е с елипсовидно сечение, със широчина 2 мм, дебелина 1 мм. Кв. 2Е, 0,80 м, теменоса. Табло XIV.

112. Фрагмент от бронзова гривна[33], посребрена. Сечението ромбовидно, с добре очертани ръбове, украсена с плитки врязани коси чертички. Широчина 0,5 см, дебелина 0,25 см. Кв. 2Е,

105. Point of an arrow, highly corroded. The pool, at the surface. Table XIII.

106. Point of an arrow, slightly bent, oxidised surface. Sq. 41/20, 0,60 m, residential buildings area. Table XIII.

107. A metal loop, flat base, convex upper part. Irregular round shape, uneven thickness. B - 3,1 cm, maximum thickness - 4 mm. Sq. 50/7, 1,50 m, the residential buildings area. Table XIII.

JEWELRY

108. A snake-like fibula. Bronze, with green patina. Sq. 1D, 0,70 m, during the boring of the sondage between the northern wall of the temenos and the northern wall of the teke. A similar fibula has been found in Sevtopolis, IV cent. BC[30]. Table XIV.

109. Fibula, Thracian type[31], bronze with patina, cast, with horizontally widening solid, arc-curved bow, with a small flat elliptical shield, decorated on the surface by incised notches, and edged by incised dots; with a vertical prolonger, ending in a small ball, shaped as a wide and low cone. IV - beginning of III cent. BC. Table XIV.

110. Fibula, La Tène type (LTC). The slightly deformed bow is rectangularly shaped, which is typical of the early and medium La Tène fibulae. The pin-holder is triangular and very oblong. The foot is welded to the bow by a flat ring. The spiral has numerous turns - a characteristic of the La Tène culture during II cent. BC (LTC2). On the Balkan peninsula such spirals appear in the local production as early as LTB, i.e. as an reminiscence of the earliest fibulae, imported from the Celtic world - Bosnia, Slovenia, etc. By the spiral, it is dated to a later period (II cent. BC), while the shaping of the bow and the foot date it to an earlier period (second half of III cent. BC - beginning of II cent. BC). Therefore, taking also into account analogies from the La Tène culture, the finding from the Thracian shrine near Demir Baba Teke in Sboryanovo has to be dated to the first half of II cent. BC[32]. Sq. 4F, 0,20 m, southern part of the temenos, the sacrificial platform, formed by ceramic fragments, together with part of an antler. Table XIV.

111. Earring. Bronze. An open loop with crossing ends. One of the ends is broken off, and the other ends in a small rectangular plate, decorated by six stamped dots, placed by three in two parallel rows. The loop has an elliptic section, 2 mm wide and 1 mm thick. Sq. 2E, 0,80 m, the temenos. Table XIV.

112. A fragment of a bronze bracelet[33] with silvering. Rhomboidal section with well outlined edges. Decorated by shallow incised slanting notches. Width - 0,50 cm, thickness - 0,25 cm. Sq. 2E, 0,80 m, temenos. Table XIV.

113. A small loop, bronze, completely intact.[34] B - 1,3 cm, 0,15 cm. Sq. 1F, 1,80 m. Table XIV.

114. Part of a "Celtic type" bronze bracelet

0,80 м, теменоса. Табло XIV.

113. Халкичка, бронз, напълно запазена[34]. Д – 1,3 см, 0,15 см. Кв. 1F, 1,80 м. Табло XIV.

114. Част от бронзова гривна „келтски тип"[35]. Кв. 3D, 0,80 м, теменос. Табло XIV.

ПРЕДМЕТИ ОТ КАМЪК, КРЕМЪК, СТЪКЛО, КОСТ

115. Кремъчен резец със сечение във форма на трапец. Дължина 4,5 см, широчина 1,9 см, височина на сечението 0,7 см. Кв. 2F, 1 м. Табло XV.

116. Кремъчен резец, сечението с форма на неправилен трапец, дължина 2,7 см, широчина 0,9 см, височина на сечението 0,3 см. Кв. 4F, 0,20 м. Табло XV.

117. Кремъчен резец, с триъгълно сечение, дължина 4,7 см, широчина 2,6 см, височина на сечението 0,8 см. Кв.2Е, 1,1 м. Табло XV.

118. Фрагмент от кремъчен резец, с триъгълно сечение. Запазена дължина 3,5 см, широчина 1,8 см, височина на сечението 0,4 см. Кв. 3G, на повърхността. Табло XV.

119. Кремъчен резец, с триъгълно сечение, дължина 8,5 см, широчина 2 см, височина на сечението 0,5 см. Кв. 1С, 3,50 м. Табло XV.

120. Кремъчен резец, със сечение във форма на неправилен трапец, дължина 7,5 см, широчина 3,8 см. Кв. 41\18, 0,80.

121. Кремъчен резец, със триъгълно сечение. По острието груб ретуш. Дължина 5 см, широчина 2,5 см, височина на сечението 0,5 см. Кв. 1D, 1,80 м.

122. Точило. Камък. Кв. 5F, 0,40 м. Табло XV.

123. Точило. Камък. Фрагментирано. Кв. 2F, 1 м. Табло XV.

124. Точило. Камък. Фрагментирано. Запазена дължина 5,1 см, широчина 2 см. Табло XV.

125. Амулет. Варовик. Емблема на женско божество. Свързан с култа към плодородието[36]. Фрагментиран, счупен отвесно през средата, където е продупчен. В – 7 см, широчина на фрагмента 4,6 см, максимална дебелина 2,5 см. Кв. 2С, 1,40 м. Табло XV.

126. Костен предмет[37]. С украса врязан мрежест мотив, разположен в тесни ленти, а между тях-мотивът „птиче око". Дължина 18,5 см. Д – 1,3 см. Кв. 50\7, 1,50 м, района на жилищните постройки. Табло XV.

127. Мънисто. Стъклена паста, зелен цвят. Цилиндрична форма с надлъжни канелюри, леко сплеснато от двете страни. Д – 1,7 – 2,2 см, В – 1,8 см. Кв. 5Е, 0,60 м. Табло XV.

МОНЕТИ[38]

128. Бронзова монета на Одесос. Лице: Брадата глава с лавров венец на д. Опако: конник в ход на д. Отдолу контролни знаци. Датировка: около 275-250 г. пр. Хр. и по-късно. Кв. 2F, 1,10 м. Табло XVI.

with a hollow hemisphere.[35] Sq. 3D, 0,80 m, temenos. Table XIV.

STONE, FLINT, GLASS AND BONE OBJECTS

115. A flint cutter with a trapezoidal section. Length –4,5 cm, width – 1,9 cm, section height – 0,7 cm. Sq. 2F, 1 m. Table XV.

116. A flint cutter with an irregular trapezoidal section. Length – 2,7 cm, width – 0,9 cm, section height – 0,3 cm. Sq. 4F, 0,20 m. Table XV.

117. A flint cutter with a triangular section. Length – 4,7 cm, width – 2,6 cm, section height – 0,8 cm. Sq. 2E, 1,1 m. Table XV.

118. Fragment of a flint cutter with a triangular section. Preserved length – 3,5 cm, width – 1,8 cm, section height – 0,4 cm. Sq. 3G, on the surface. Table XV.

119. A flint cutter with a triangular section. Length – 8,5 cm, width – 2 cm, section height – 0,5 cm. Sq. 1C, 3,50 m. Table XV.

120. A flint cutter with an irregular trapezoidal section. Length – 7,5 cm, width – 3,8 cm. Sq. 41/18, 0,80 m.

121. A flint cutter with a triangular section. Length – 2,7 cm, width – 0,9 cm, section height – 0,3 cm. Sq. 1D, 0,20 m.

122. Grindstone. Sq. 5F, 0,40 m. Table XV.

123. Grindstone. Fragmented. Sq. 2F, 1 m. Table XV.

124. Grindstone. Fragmented. Preserved length – 5,1 cm, width – 2 cm. Table XV.

125. Amulet. Limestone. Emblem of a feminine deity, linked to the fertility cult.[36] Fragmented, broken vertically in the middle, where it is perforated. H – 7 cm, fragment width – 4,6 cm, maximum thickness – 2,5 cm. Sq. 2C, 1,40 m, Table XV.

126. A bone object[37]. Decoration consists of narrow bands with an incised netlike motif, between which there are "bird's eye" patterns. Length – 18,5 cm, B – 1,3 cm. Sq. 50/7, 1,50 m, in the residential buildings area. Table XV.

127. A bead. Glass paste, green colour. Longitudinal flutes, slightly flattened bilaterally. B – 1,7 – 2,2 cm, H – 1,8 cm. Sq. 5E, 0,60 m. Table XV.

COINS[38]

128. A bronze Odessos coin. Face: a bearded head with a laurel crown to the right. Reverse: ODHSITWN – a horseman – to the right. Control signs below. Dating: ca. 275 – 250 yr. BC and later. Sq. 2F, 1,10 m. Table XVI.

129. Бронзова монета на Одесос. Същият тип. Кв. 2F, 0,50 м. Табло XVI.

130. Бронзова монета на Одесос. Същият тип. Кв. 3Е, 1,60 м.

131. Бронзова монета на Одесос. Същият тип. Кв. 3G, 0,60 м.

132. Бронзова монета на Одесос. Същият тип. Кв. 3G, 0,80 м.

133 Бронзова имитация на драхма на Дирахион. Лице; Крава на д., под нея теле. Вляво и горе контролни знаци. Опако: ретрограден надпис. Квадрат с двойни очертания разделен на сегменти. Датировка: след 95 г. пр. Хр. Следи от посребряване. Кв. 3Е, 160 м, под каменната настилка (теменос) Табло XVI.

134. Бронзова имитация на драхма на Дарахион. Същият тип. Под каменната пътека (теменос) Табло XVI.

135. Монета от Хонорий 395-423 г. пр. Хр., горяла. Кв. 3С, в пръстта.

129. A bronze Odessos coin. Same type. Sq. 2F, 0,50 m. Table XVI.

130. A bronze Odessos coin. Same type. Sq. 3E, 1,60 m.

131. A bronze Odessos coin. Same type. Sq. 3G, 0,60 m.

132. A bronze Odessos coin. Same type. Sq. 3G, 0,80 m.

133. A bronze imitation of a Dyrrachion drachma. Face: XENWN – cow to the right, a calf below it. In the top left – control signs. Reverse: a retrograde inscription. A doubly outlined square, divided into segments. Dating: after 95 yr. BC. Traces of silvering. Sq. 3D, 1,60 m, below the stone pavement (temenos). Table XVI.

134. A bronze imitation of a Dyrrachion drachma. Same type. Below the stone pavement (temenos). Table XVI.

135. A Honorius coin. 395 – 423 yr. AD. Burnt. Sq. 3C, earth surface layer.

БЕЛЕЖКИ

NOTES

1. **Чичикова, М.** Антична керамика. - Севтополис I. С., 1984, с. 24, 85, табл. II/1.18; **Фехер, Г.** Могилни находки от Мумджилар. - Изв. на Българския археологически институт, VIII, 1934, с. 106, обр. 86.
2. **Moskalu, E.** Ceramica traco-getica. Bucuresti, 1983, p. 84.
3. **Moskalu, E.** Op. cit., p. 84, Pl. LXI/8.
4. **Мирчев, М.** Тракийски могилен некропол при с. проф. Златарски. - Изв. на Варненското археологическо дружество, XIV, 1963, с. 1.
5. **Moskalu, E.** Op. cit., p. 80, Pl. LIX/2.
6. **Crisan, J. H.** Ceramica daco - getica. Bucuresti, 1969, p. 166, fig. 78.
7. **Чичикова, М.** Цит. съч., с. 26, табл. III/I.32, цит. лит.
8. **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 108, fig. 38_1.
9. **Èièikova, M.** Developpenent de la ceramique thrace a l'epoque classique et hellenistique. - Acta antiqua Philippopolitana. Studia archaeologica. Serdicae, 1963, p. 39, 37, fig. 2/4 и цит. лит.
10. **Чичикова, М.** Цит. съч., с. 26.
11. **Чичикова, М.** Пак там, с. 26, цит. лит.; **Èièikova, M.** Op. cit., p. 39, цит. лит.; **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 153-156, Fig. 66; p.160-161, Fig. 72.
12. **Чичикова, М.** Цит. съч., с. 26; **Èièikova, M.** Op. cit., p. 39.
13. **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 68.
14. **Чичикова, М.** Цит. съч., с. 20-23; с. 84-85, обр. 1, 2.
15. **Пак** там; **Èièikova, M.** Op. cit., p. 35-38, fig. 1; **същата**. Ceramique thrace fabriquŭe a la main du VIe au Ier s. a. n. e. - Thracia IV, 1977, p. 128-131; **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 72-77, fig. 24, 25, 26; p. 107-109, fig. 38; **Moskalu, E.** Op. cit., p. 37-49.
16. **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 114-116.
17. **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 114-116;142.
18. **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 126, Pl. LI, LII.
19. **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 162, Pl. LXXII$_4$, LXXV$_1$, LXXVI$_4$.
20. **Чичикова, М.** Цит. съч., с. 32, 34, обр. 10, табл. V.
21. **Пак** там, с. 32-33, обр. 8; **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 171, Fig. 85-86, Pl. LVI.
22. **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 173-174, Pl. LXVI$_3$.
23. **Чичикова, М.** Находки от глинени съдове при Згалево. Изв. на археологическия институт, XVIII, 1952, с. 343, обр. 344; **Èièikova, M.** Developpenent de la ceramique thrace a l'epoque classique et hellenistique. - Acta antiqua Philippopolitana. Studia archaeologica. Serdicae, 1963, p. 47, Fig. 11; **Crisan, J. H.** Op. cit., p. 137-140, Pl. LX$_{3,5}$.
24. **Crisan, J. H.** Op. cit., Pl. LXXXV, LXXXVI, LXXXIX.
25. **Пак** там, с. 105, обр. 36.
26. **Пак** там, с. 204, табл. CII.
27. **Божкова, А.** Тасоски амфорни печати от обект „Водна централа" в резервата „Сборяново". - Terra antiqua Balcanica, IV, С., 1990, с. 93-96, с. 95.
28. **Пак** там.
29. **Debidour, M.** En classant les timbres thasiens. - Rescherches sur les amphores greques. - Bulletin de corespondanes hellenique, Suppli XIII, 1986, p. 311.
30. **Стоянов, Т.** Могилен некропол от ранножелязната епоха. Сборяново I. С., 1997, с. 73, рис. I/29.
31. **Огненова, Л.** Дребни находки, теракоти, скулптура. - Севтополис, I. Ч. III. С., 1984, с. 160-161; **Миков, В.** Тракийски тип фибули. - Изв. на археологическия институт, VI, 171-181, обр. 149; **Фехер, Г.** Цит. съч., с. 111, 112, 114, обр. 97$_{1,2,4}$; **Попов, Р.** Могила № 1. Мадара I, с. 240.
32. **Фибулата** е определена от М. Домарадски, позовавайки се на специална литература и аналогии: **Hunyady, J.** Die Kelten im Karpatenbecken. Dissertationes Pannonicae II, N 18, Budapest, 1944, p. 79-80, Fig. 32:7a-c; **Pirkmajer, D.** Kelti na Celimskem. Celje, 1991, grob 22, Tabl. 17; **Огненова, Л.** Цит. съч., с. 162; **Попов, Р.** Халщатски и латенски фибули. - Сп БАН, VI, 1913, с. 159.
33. **Огненова, Л.** Цит. съч., с. 165, 180.
34. **Фехер, Г.** Цит. съч., с. 112, 114, обр. 97$_3$; **Попов, Р.** Цит. съч., с. 240; **Милчев, А.** Археологическо проучване в севлиевско и троянско. - Год. на Софийския университет, Философско-исторически факултет, кн. 1, 1956, с. 480, табл. VI.
35. **Mihaylova, Z.** Metal Findes from the thracian Fortified settlement hear the water - Supplystation in Sboryanovo. - Helis, II, 1992, p. 90, 91, Fig. 2-3.
36. **Георгиев, Г., Мерперт, Катинчаров, Р., Димитров.** Езеро. Раннобронзово селище. С., БАН, 1979, обр. 203.
37. Срв. **Вълчева, Д.** Тракийското светилище в местността „Камен рид". Каталог. Изложба „По стъпалата на времето" (15 години проучвания на гетското средище в Сборяново), София, май-юли 1998, кат. № 25 (Под печат).
38. **Димитров, К.** Монети от Сборяново. В: Каталог. Изложба „По стъпалата на времето" (15 години проучвания на гетското средище в Сборяново). Национален археологически музей, София, май-юли 1998, с. 43-45; вж. кат. № 14,15 , с.52 (Под печат).

Табло I

Table I

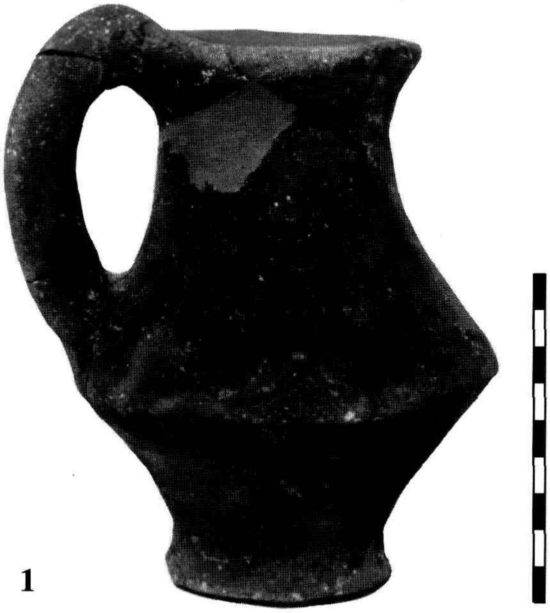

1

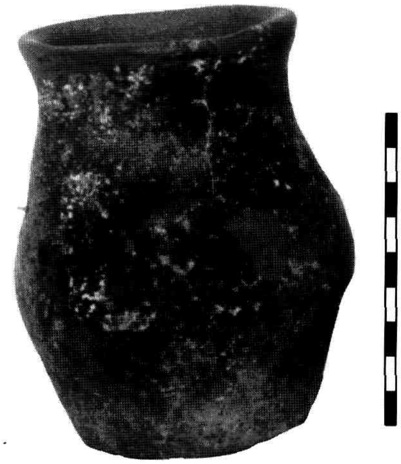

2

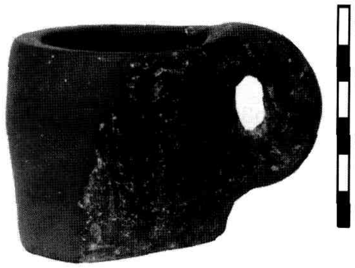

3

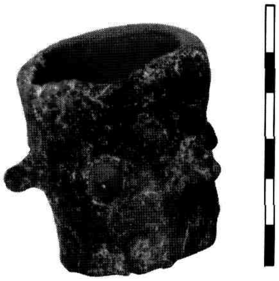

4

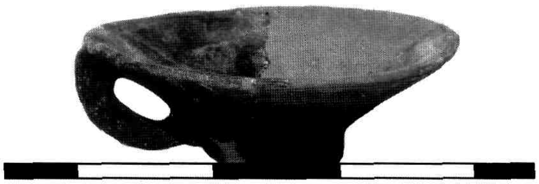

5

Табло II

Table II

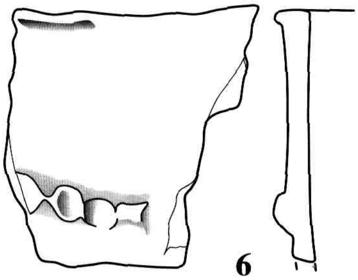
6

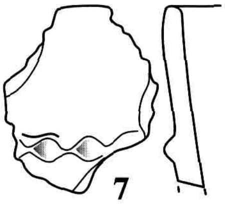
7

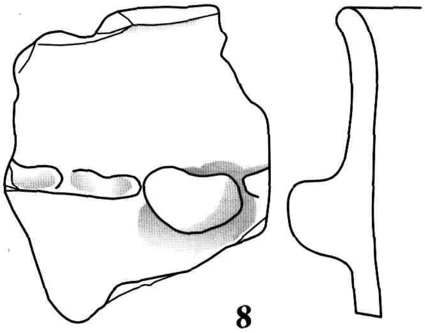
8

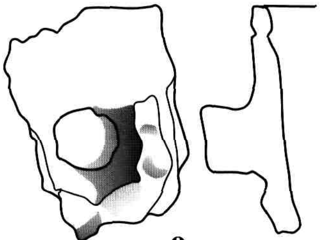
9

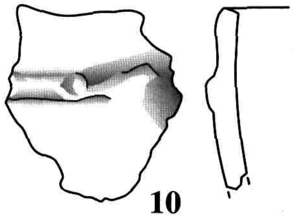
10

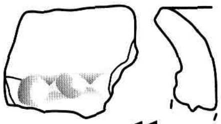
11

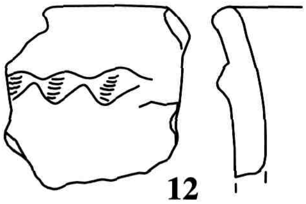
12

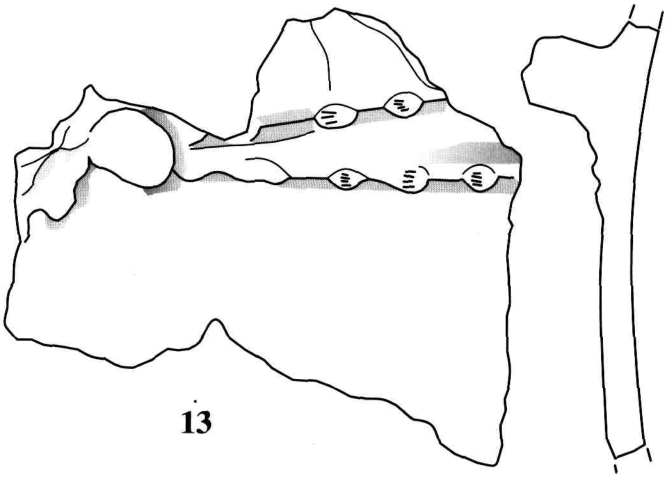
13

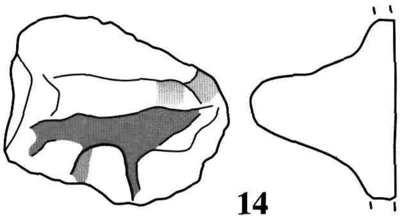
14

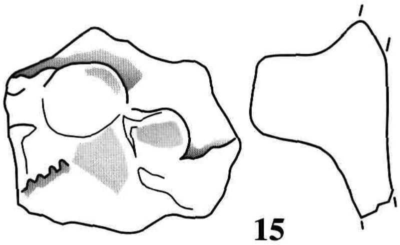
15

Табло III Table III

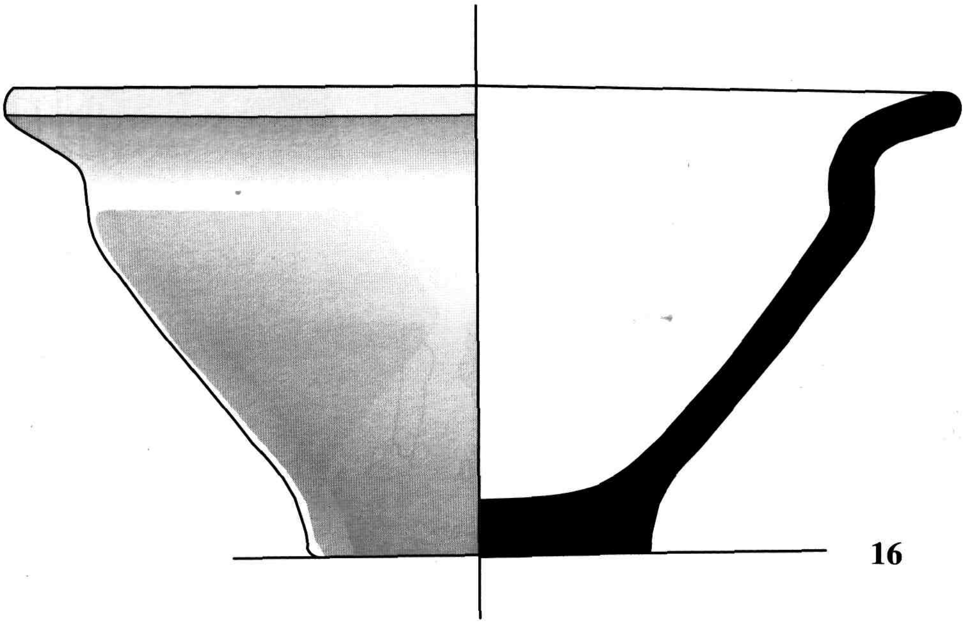

16

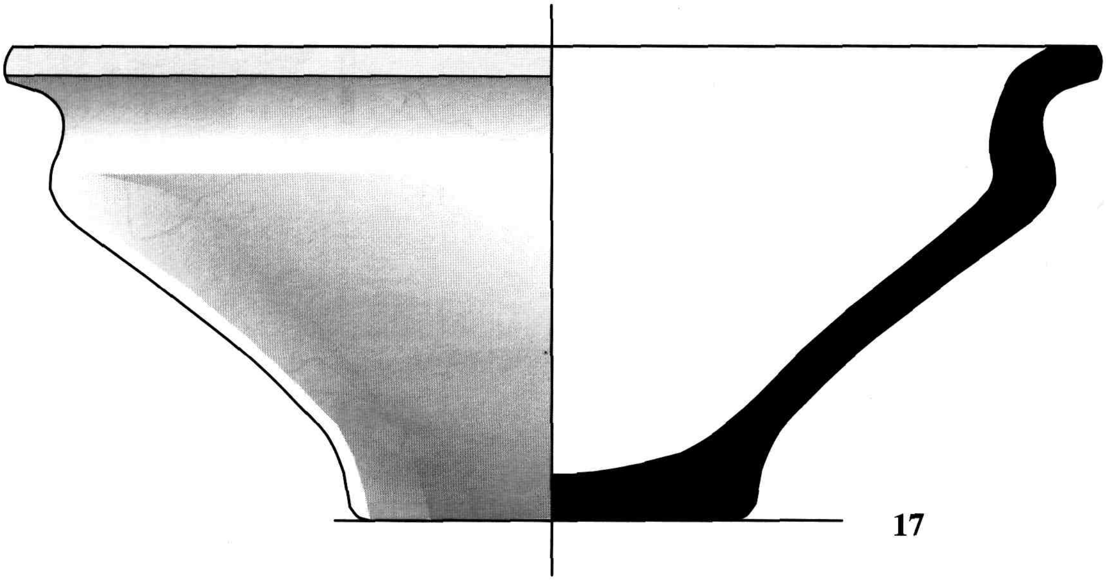

17

M 1:2

Табло IV Table IV

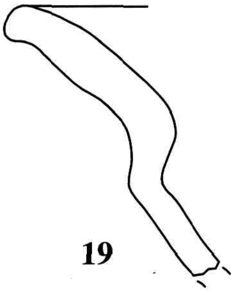
19

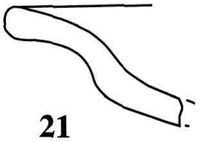
21

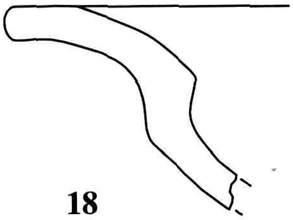
18

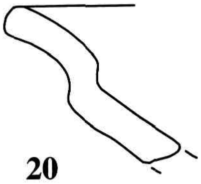
20

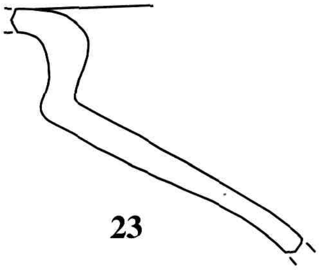
23

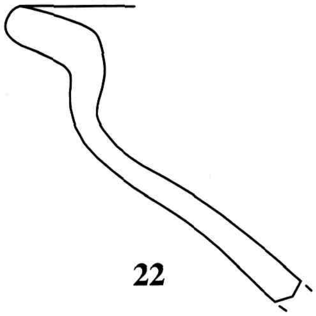
22

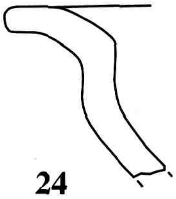
24

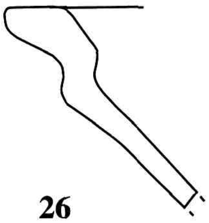
26

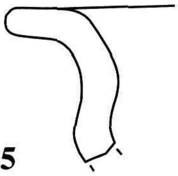
25

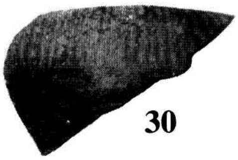
30

29

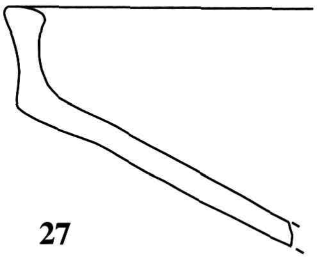
27

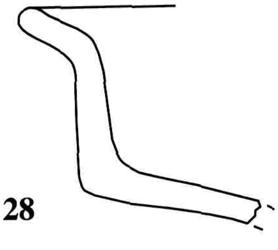
28

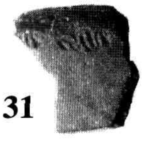
31

M 1:4

Табло V

Table V

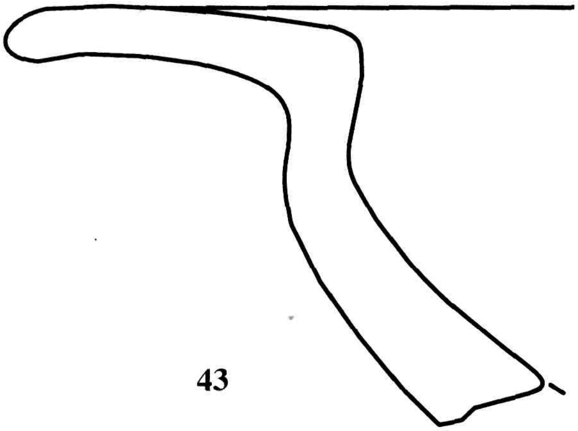
43

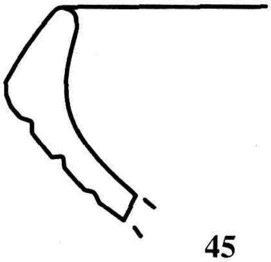
45

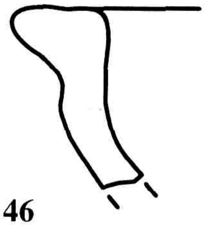
46

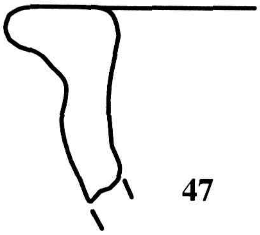
47

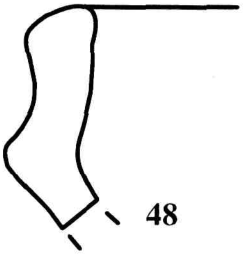
48

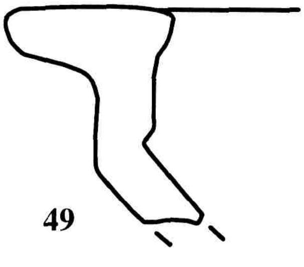
49

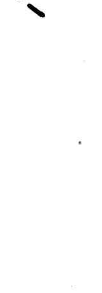
50

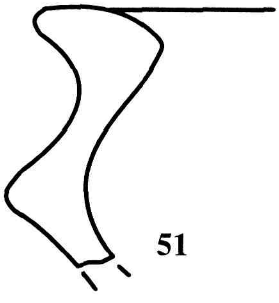
51

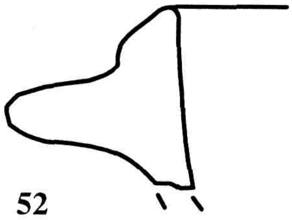
52

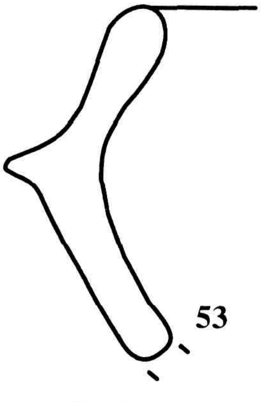
53

M 1:2

Табло VI

Table VI

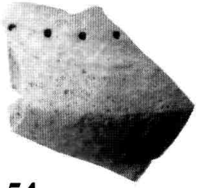

54

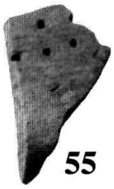

55

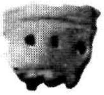

56

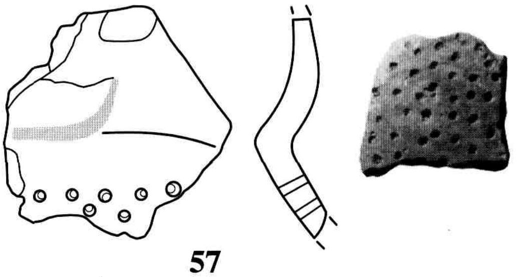

57

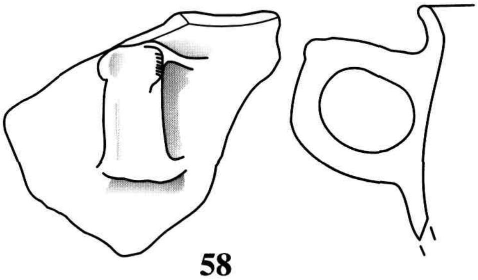

58

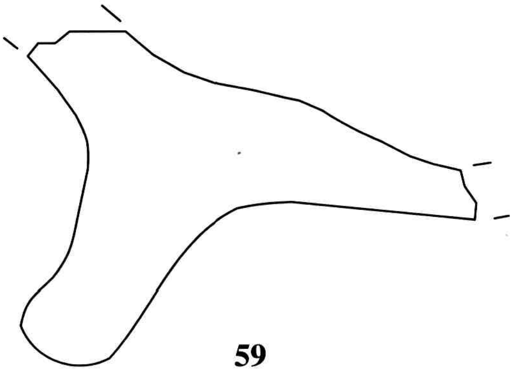

59

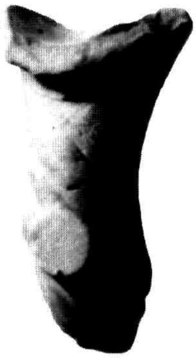

60

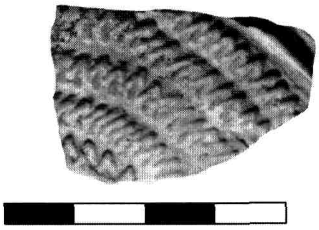

61

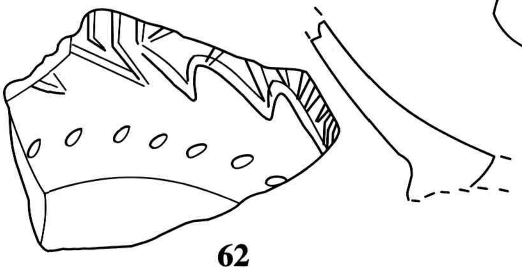

62

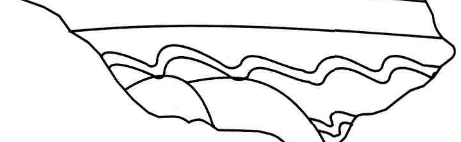

63

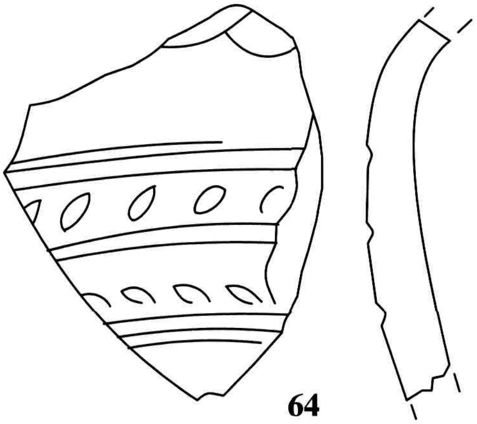

64

M 1:2

(Мащабът се отнася за рисунките)

Табло VI

Table VI

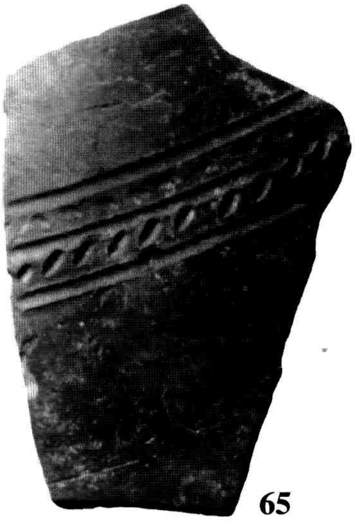

65

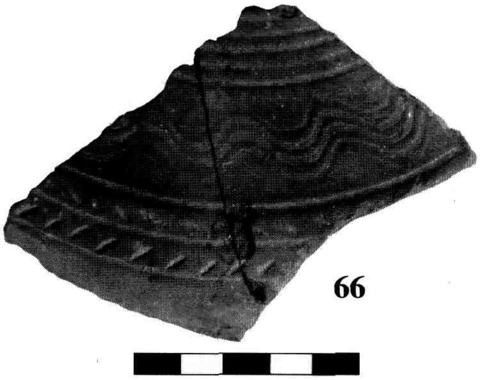

66

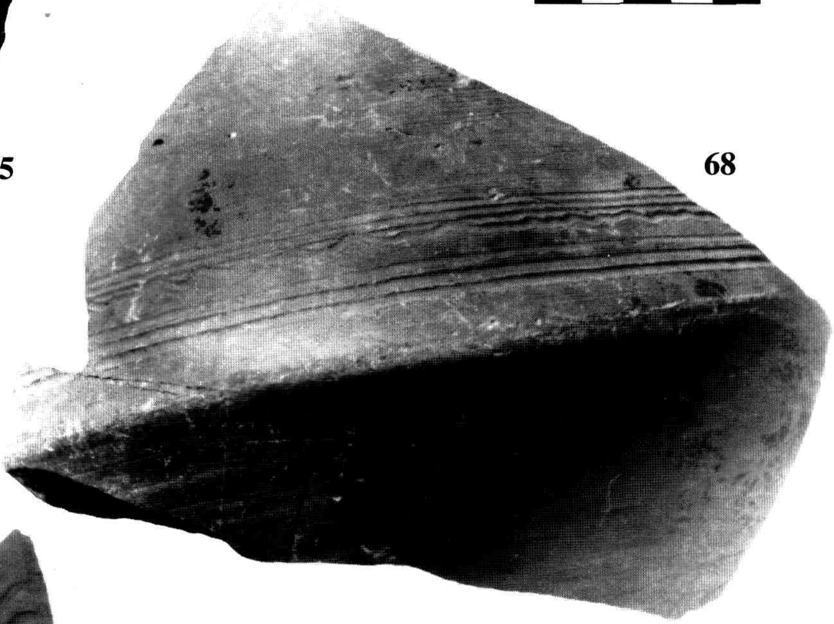

68

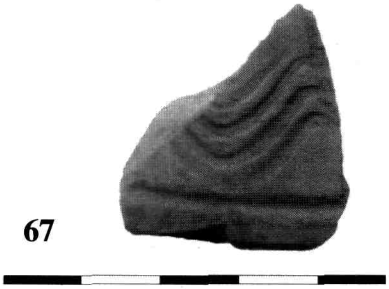

67

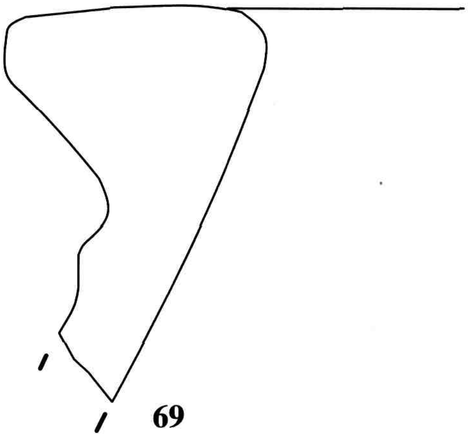

69

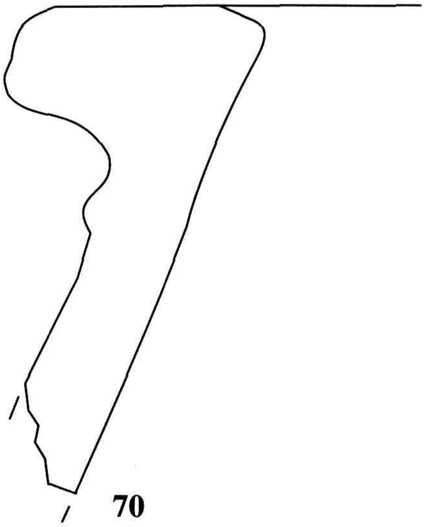

70

M 1:2

(Мащабът се отнася за рисунките)

Табло VII Table VII

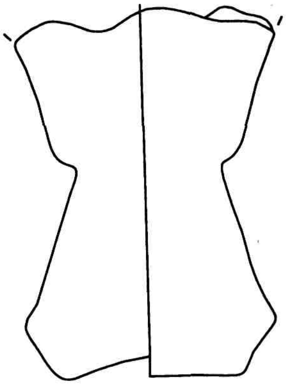

72

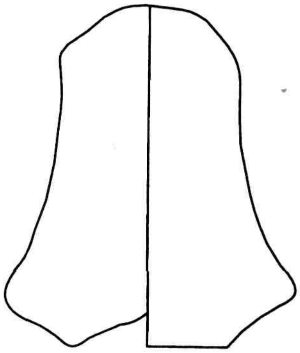

71

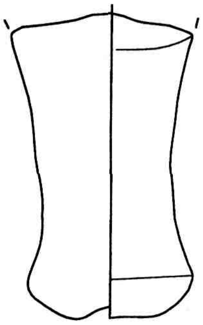

73

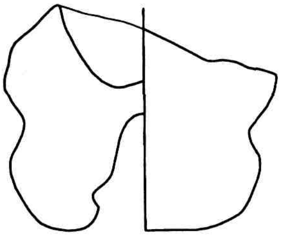

75

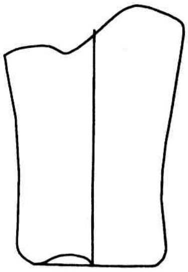

74

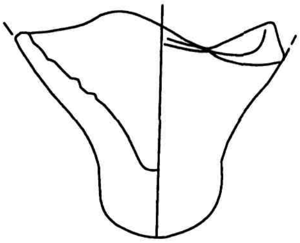

76

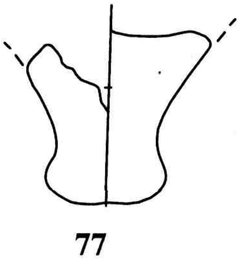

77

M 1:2

Табло VIII

Table VIII

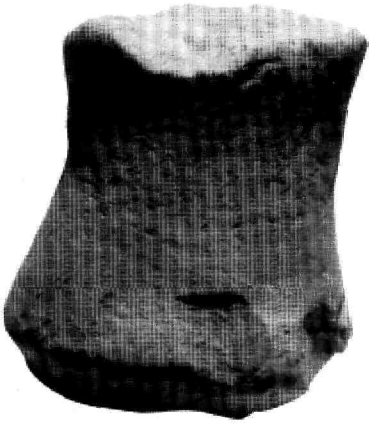

71

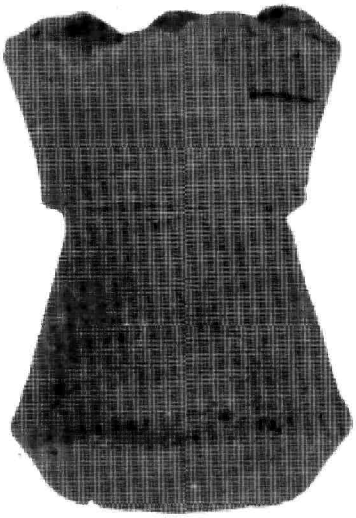

72

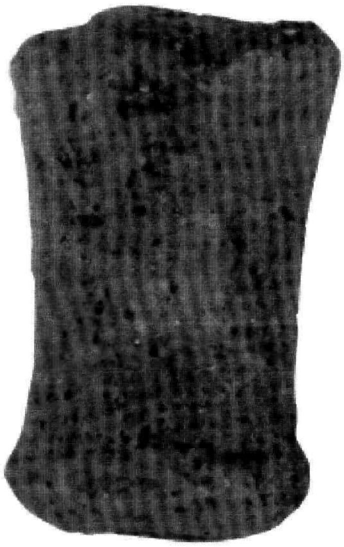

73

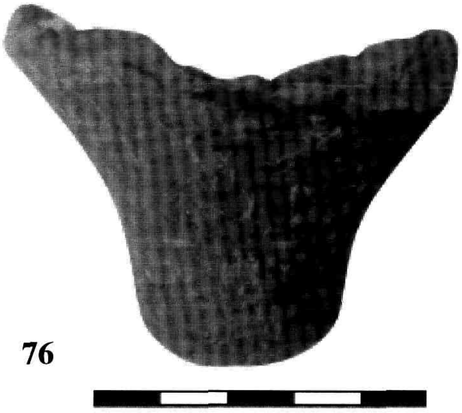

76

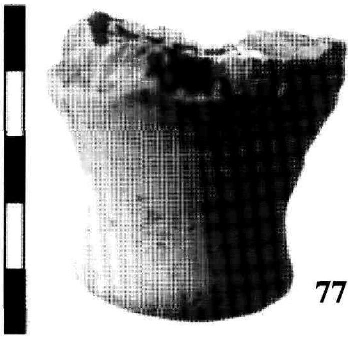

77

Табло IX

Table IX

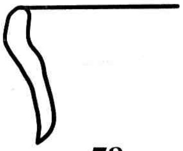
78

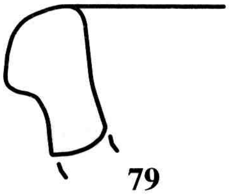
79

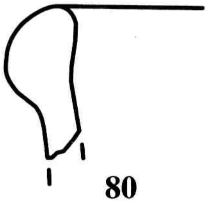
80

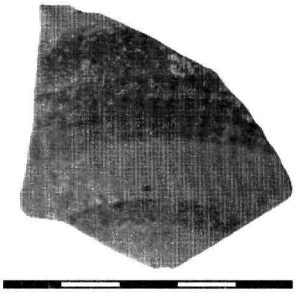
81

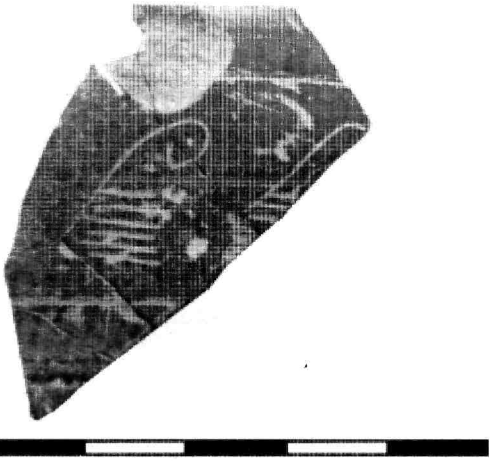
82

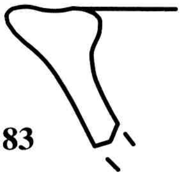
83

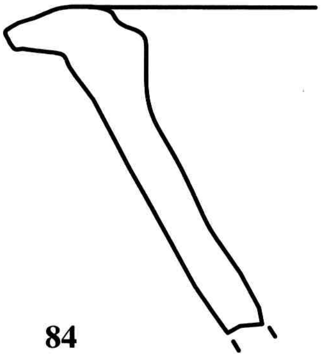
84

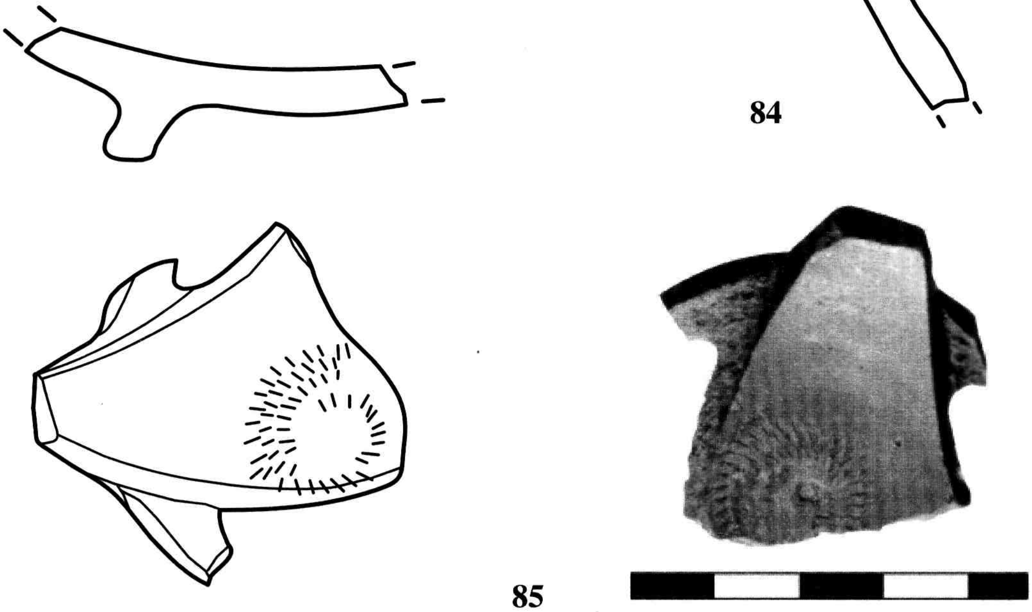
85

Табло X

Table X

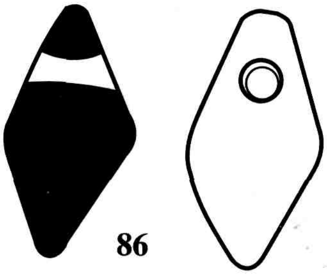

86

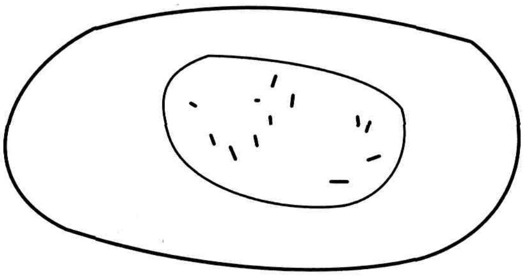

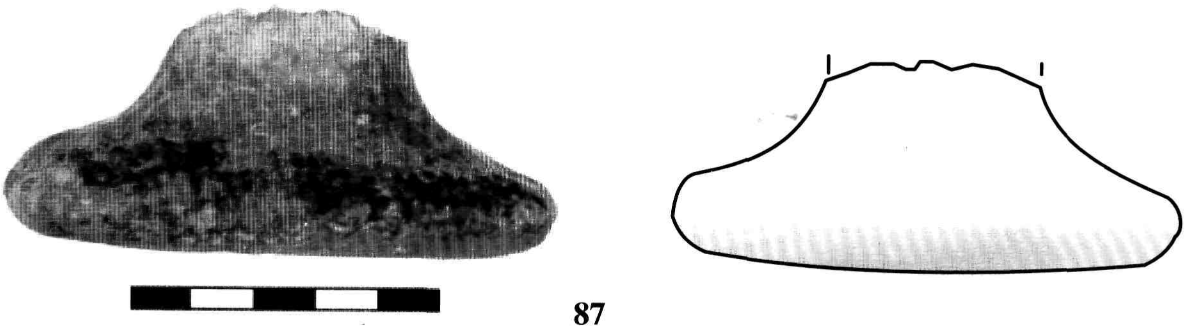

87

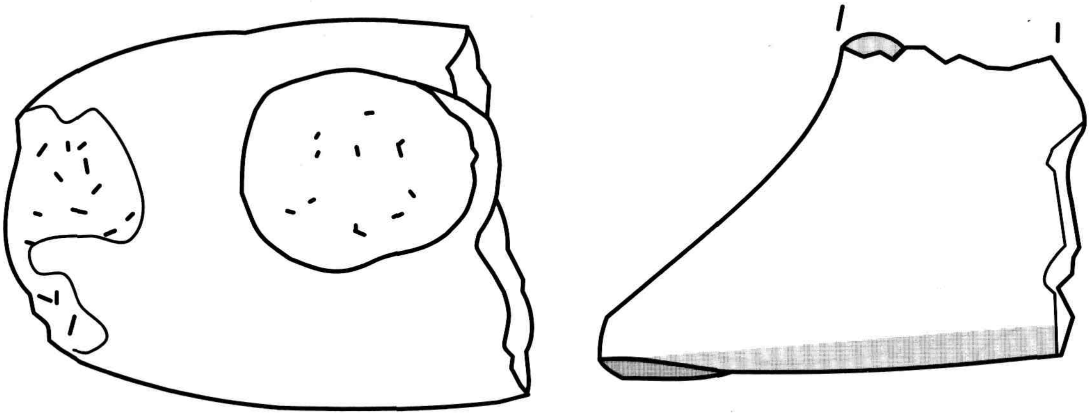

88

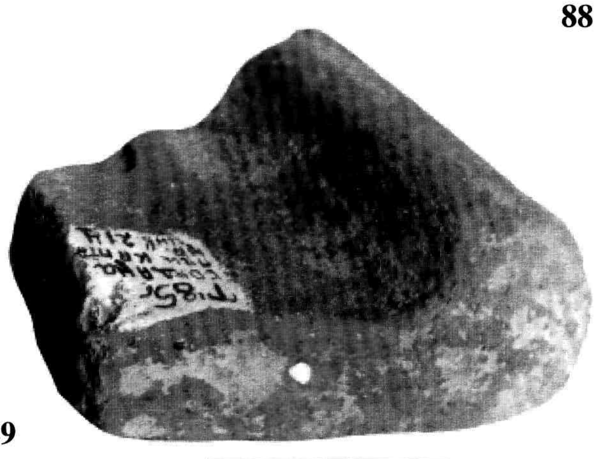

89

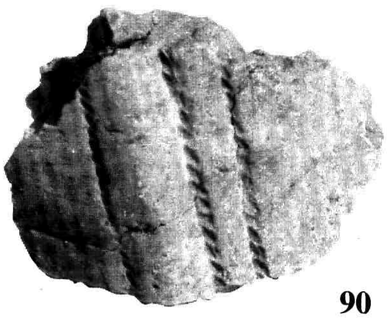

90

Табло XI

Table XI

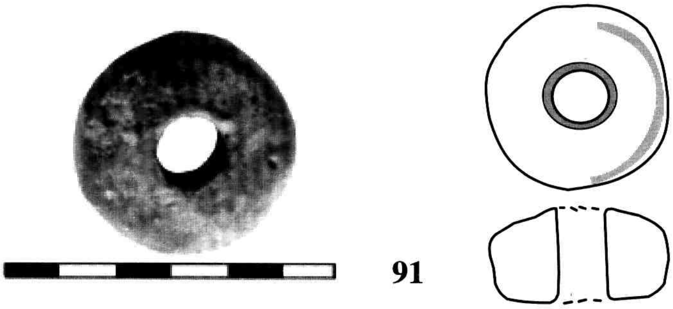

91

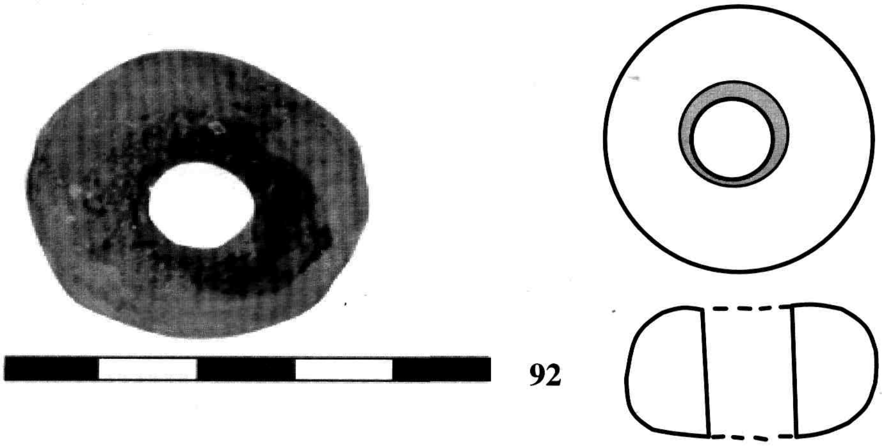

92

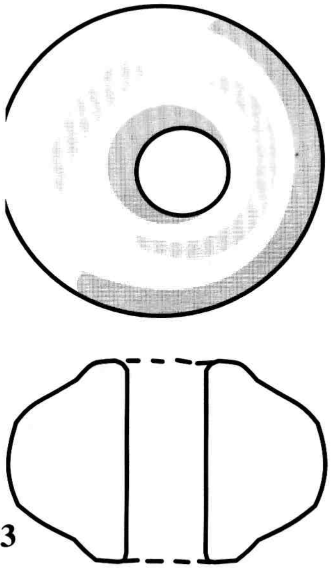

93

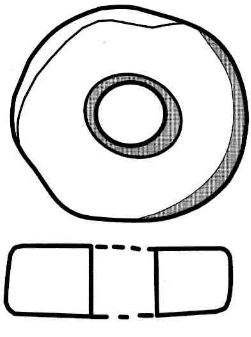

94

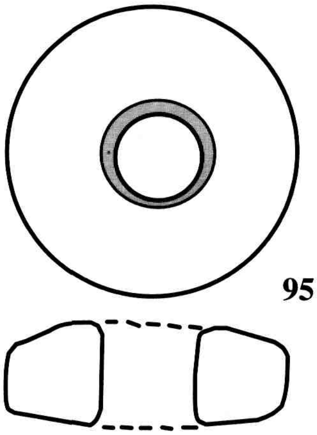

95

Табло XII

Table XII

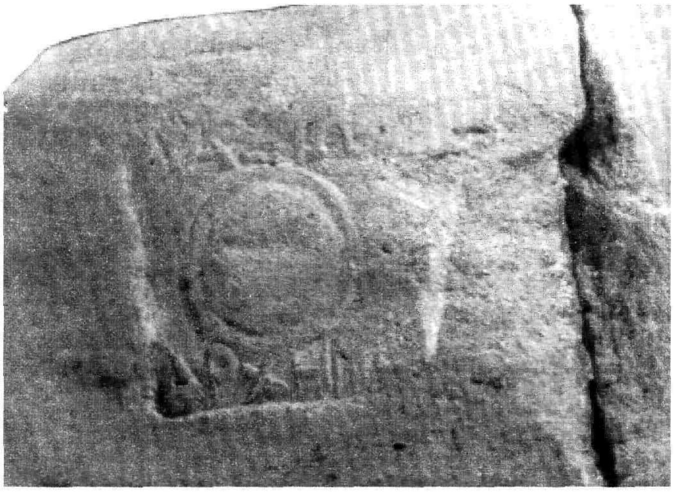

96

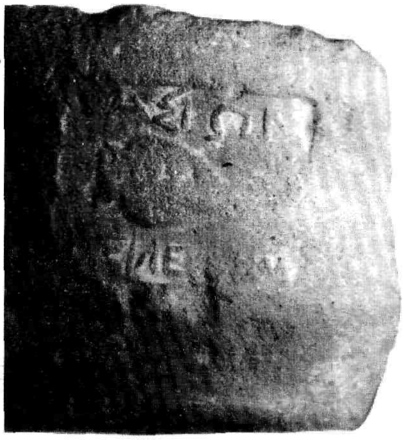

97

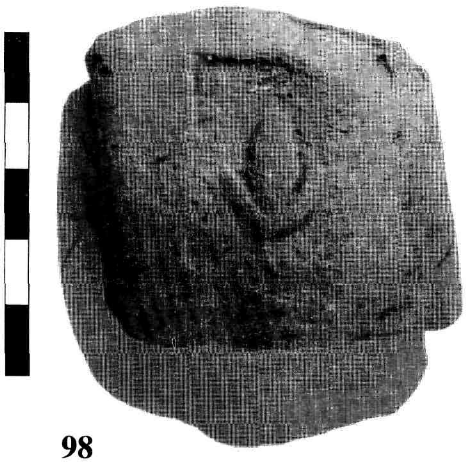

98

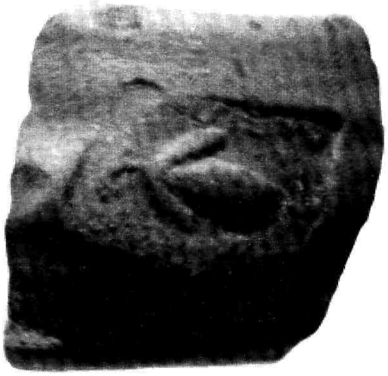

99

Табло XIII

Table XIII

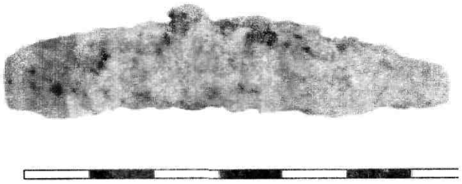

100

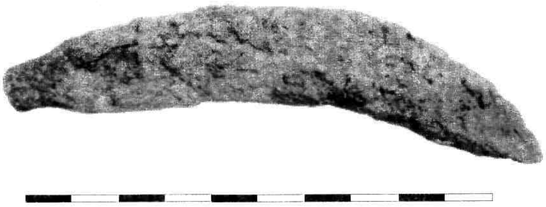

101

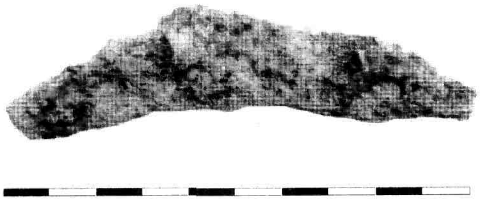

102

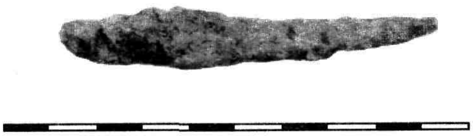

103

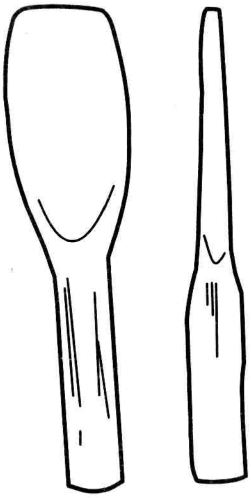

104

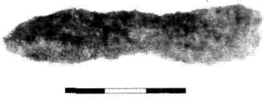

105

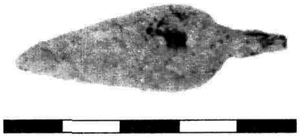

106

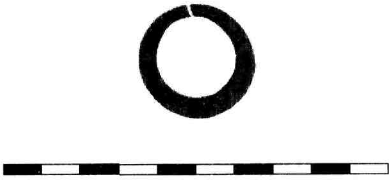

107

Табло XIV

Table XIV

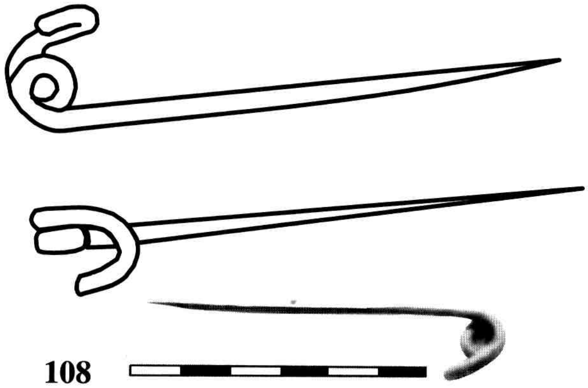
108

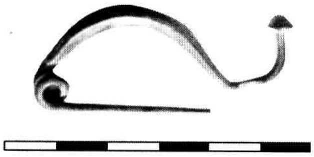
109

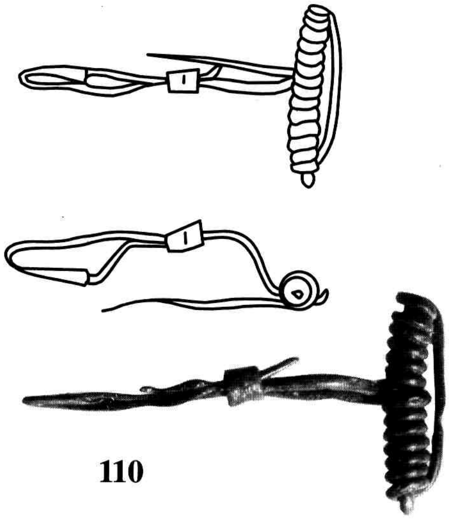
110

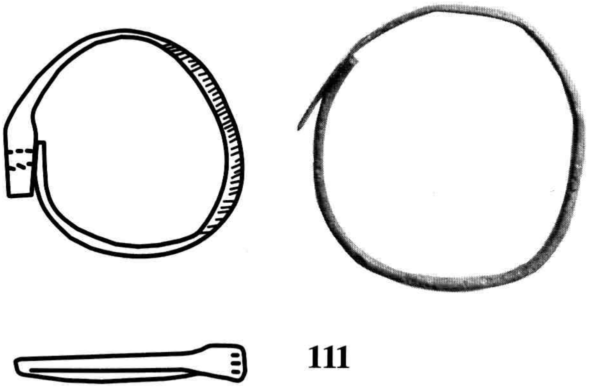
111

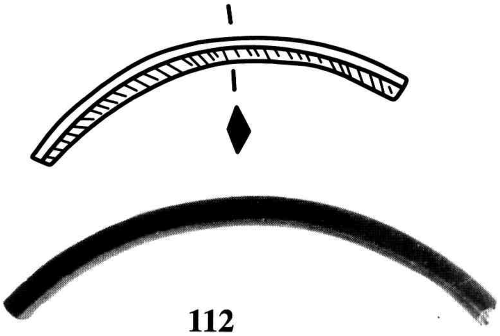
112

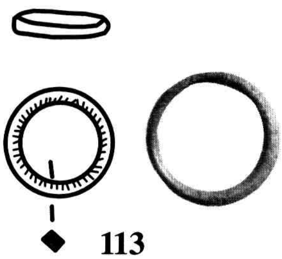
113

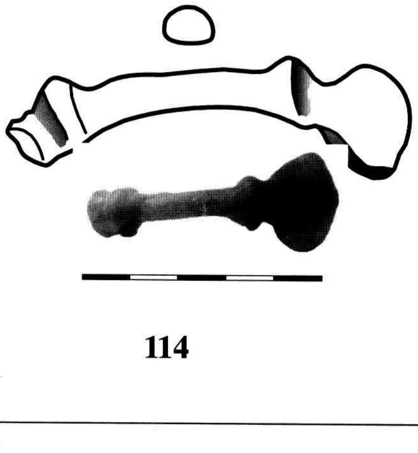
114

Табло XV

Table XV

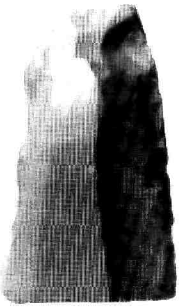

117

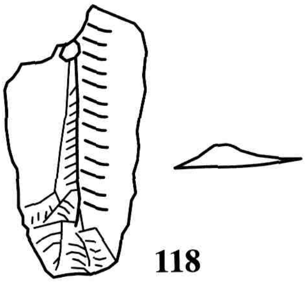

118

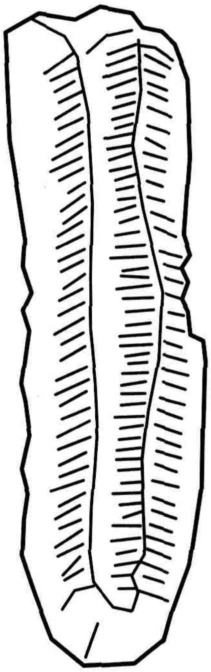

115

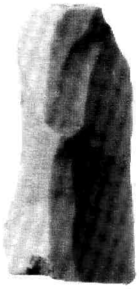

116

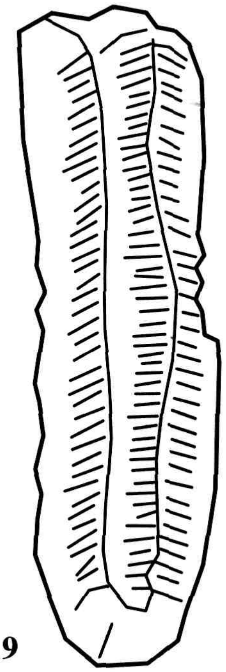

119

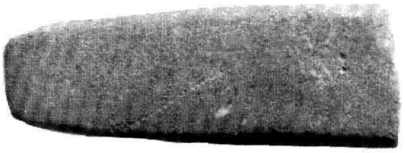

122

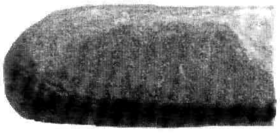

123

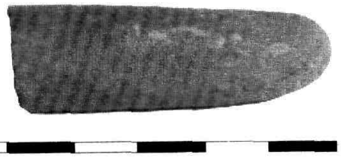

124

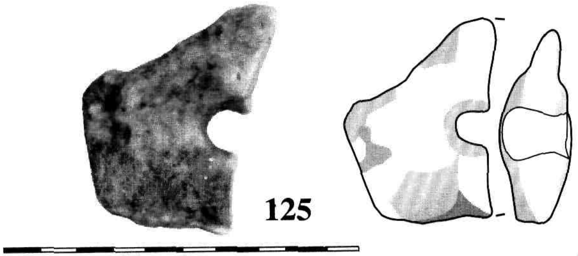

125

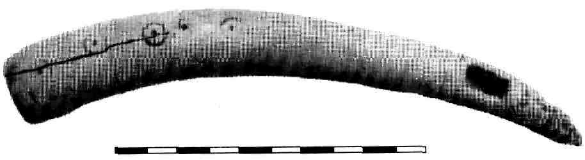

126

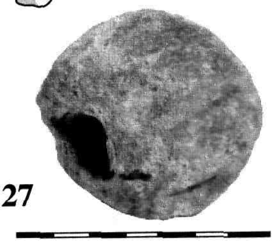

127

Табло XVI

Table XVI

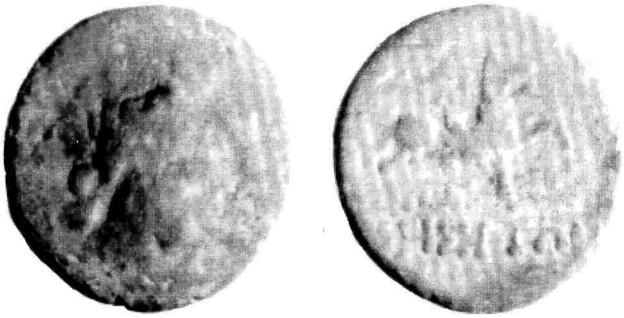

128

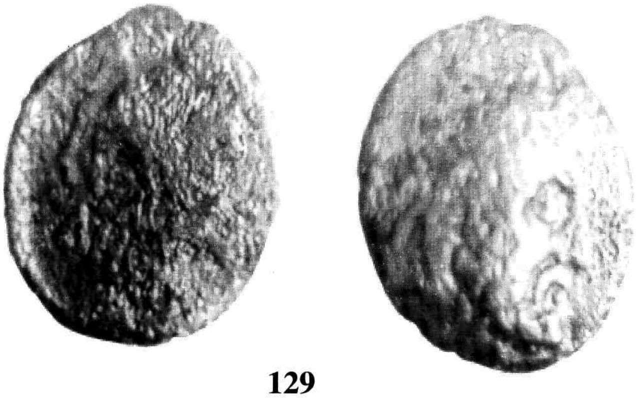

129

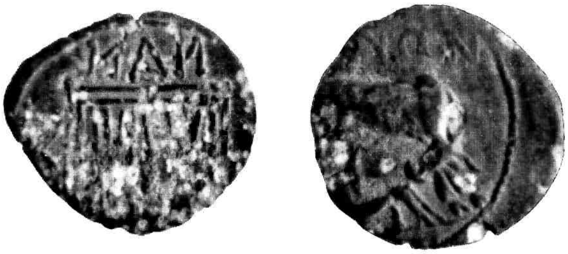

133

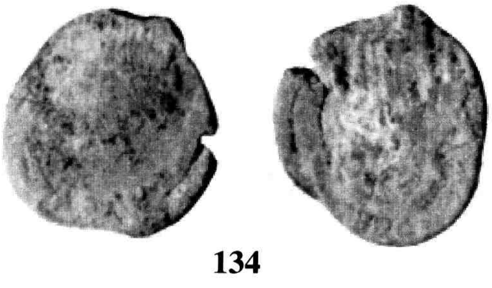

134

Табло XVII

Table XVII

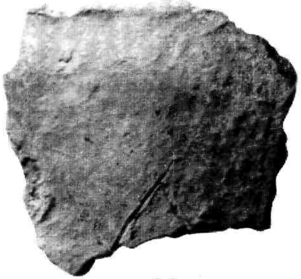

32

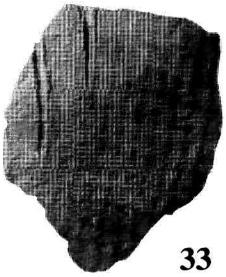

33

34

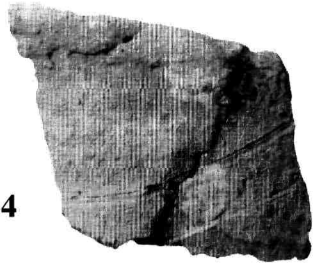

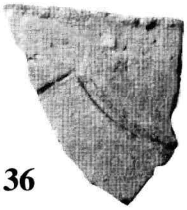

36

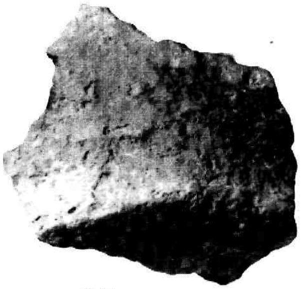

35

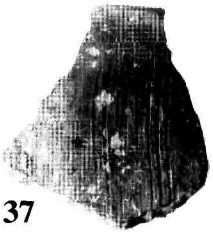

37

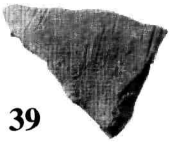

39

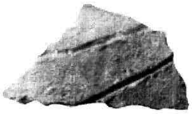

38

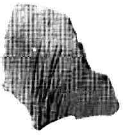

40

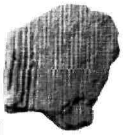

41

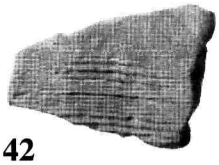

42

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Д. Късноримски водни съоръжения при с.Долно Ботево, Хасковско. - Археология, 1961, №3, 41.

Балканска, А. Амфори и амфорни печати. - В:Севтополис I. Ч. 2. С., 1984, с. 115-158.

Балканска, А. Амфорни печати от тракийското укрепено селище в м. Сборяново край Исперих. - Археология, 1985, №4, 24-31.

Балканска, А. Тракийско светилище от втората половина на I хил. пр. Хр. - Terra Antiqua Balkanika, IV, 1990, 72-81.

Балканска, А. Археологически проучвания в двора на "Манастира" в местността Сборяново, Разградски окръг. - Terra Antiqua Balcanica, III, С., 1988, 173-178.

Бацова, Е., М. Кънчев. Накити. - В: Георгиев, Г. Ил. и др. Езеро. Раннобронзово селище. С., 1979, с. 408.

Бернацка-Любанска, М. Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. - Археология, 1971, № 2, 1.

Божкова, А. Търговски контакти на гетските племена през втората половина на I хил. пр. н. е. - Хелис I, 1992, 109-119.

Божкова, А. Тасоски амфорни печати от обект "Водната централа" в резервата "Сборяново" - Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, 93-96.

Божкова , А. Нови синопски амфорни печати от резервата "Сборяново", Исперихско. - Археология, 1990, № 2, 37-41.

Велков, В. Тракийският град Кабиле в светлината на последните проучвания. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 147-148.

Велков, В. Тракийският град Кабиле. - Векове, 1992, № 1-2, 12.

Велков, В. Кабиле. Местоположение, проучвания, извори. - В: Кабиле, I. С., 1982 с. 126.

Велков, Ив. Археологически изследвания. - Год. на народния археологически музей, 2, [за] 1920. С., 1921, с. 69.

Георгиев, Г. Ил. и др. Езеро. Раннобронзово селище. С., 1979, с. 408.

Гергова, Д. Тракийският обект в местността Камен рид край с. Малък Поровец: Разкопки, резултати, проблеми. - Terra Antiqua Balcanica, III, С., 1988, 162-172.

Гергова, Д. Десет години проучвания в "Сборяново". - Хелис, I, 1992, 9-27.

Гочева, Зл. Култът на тракийският конник на територията на гетите. - В: Североизточна България - древност и съвремие. С., 1985, с. 189-197.

Грач, А. Древние кочевники в Центре Азии. М. 1980.

Делев, П. Тракийският град при Свещари - една възможност за историческа идентификация. - Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, 97-109.

Димитров, К. Монетите от Сборяново. - В: Изложба "По стъпалата на времето" (15 години проучвания на гетското средище в Сборяново). Национален археологически музей, София, май-юни, 1998. [каталог, под печат].

Димитров, К. Държавата на тракийската "Свещарска" династия и нейните контакти през ранноелинистическата епоха. - Исторически преглед, 1987, № 12, 19-30.

Домарадски, М. Тракийските укрепени съоръжения IV-II в. пр. Хр. - В: Поселищен живот в Тракия. Първи национален симпозиум, 1982, Ямбол, 1982, с. 44-59.

Иванов, Т. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. - Археология, 1967, № 2, 15-26.

Известия Русского Археологического Института в Константинополе. Т. X, С., 1905. Материалы для болгарских древностий. Абоба-Плиска с альбом в 117 таблиц и 58 рисунками в тексте.

Илиев, Б. Легенди и предания за текето Демир баба, старотракийско светилище в Лудогорието. - В: Североизточна България - древност и съвремие, С. 1985, с. 222-228.

Йорданов, К. Центрове на политически живот в гетските земи. - В: Североизточна България - древност и съвремие. Първи национален симпозиум. С., 1985, с. 109-120.

Йорданов, К. Гетите и Лизимах. - Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, 13-20.

Йорданов, К. Цели, задачи и перспективи на програмата "Североизточна България - древност и съвремие". - Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, 9-13.

Калоянов, Ст. Североизточна Тракия през IV-III в. пр. н. е. - В: Североизточна България - древност и съвремие. Първи национален симпозиум. С., 1985, с. 121-131.

Катинчаров, Р. и др. Разкопки на селищната могила при с. Дядово, Сливенски окръг. - Археологически разкопки и открития през 1986, Разград, 1987, с. 64.

Ковачева, М., Ж. Желев. Три тракийски обекта от района на Исперих в светлината на археомагнитните изследвания. - Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, 182-191.

Коледаров, П., Н. Мичев. Промени в имената и статута на селищата в България (1878-1972). С., 1973.

Любенова, В. Светилището при Перник. - В: Тракийски паметници, 2. Тракийски светилища. С. 1980.

Маринов, В. Делиорман. С., 1941.

Мегалиите в Тракия. Тракийски паметници, I. С., 1976.

Миков, В. Произходът на куполните гробници в Тракия. - ИАИ, 1995, №19, 15-48.

Михайлов, Г. Траките. С., 1972.

Найденова, В. Скалните светилища в Тракия. - В: Поселищен живот в Тракия. Втори симпозиум, 6-9 окт. 1986, Ямбол. С., 1986, с. 15-29.

Никулицэ, И. Т. Северные фракийцы в VI-I вв. до н. э. Кишинев, 1987.

Петров, П., Ст. Велев, В. Николов. Комплексно физико-географско проучване на района на гр. Исперих с елементи на палеоландшафтна реконструкция. - Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, 192-195.

Примов, Б. Вътрешнополитическа дейност при хан Омуртаг. - В: История на България. Т. 2. С., 1981, с. 158.

Стефанов, Й. Археологически паметници и история на проучванията в Исперихския район. Историко-археологически резерват "Сборяново". С., 1997.

Стоянов, Ст. Културно-историческо наследство на траките в Разградски окръг. Проучвания и проблеми. - В: Североизточна Тракия - древност и съвремие. С., 1985, с. 159-167.

Стоянов, Т. Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции. - История, 1996, № 5-6, 84-91.

Стоянов, Т. Могилев некропол от ранножелязната епоха. Сборяново I. С., 1997.

Успенский, Ф. И. , К. В. Шкорпил. Вновь открытая надпись Омортага. Столицы (аулы, становища) древних болгар. - Изв. Русского Археологического института в Константинополе, X, 1905, 553.

Фехер, Г. Могилни находки от Мумджилар. - Изв. на Българския археологически институт, VIII, 1934, 106.

Фехер, Г. Паметници на прабългарската култура. - Изв. на Българския археологически институт, III, 1925, 63.

Фол, Ал. Трасийският орфизъм. С., 1986. (Thracian Orphism. S., 1986)

Фол, Ал. Втора година "Гетика". - Изкуство, 1983, № 4, 3.

Фол, Ал. Тракия и Балканите през ранно-елинистическата епоха. С., 1975.

Фол, Ал., Г. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. С., 1980.

Чичикова, М. Жертвеники эллинистической эпохи во Фракии. - St. Thr. I, S., 1975, p. 180.

Чичикова, М. Тракийска керамика. - В: Севтополис I. Ч. 1. Антична керамика. С., 1984, с. 18-114.

Чичикова, М. Свещарската гробница. - архитектура и декорация. - Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, 125-143.

Чичикова, М. Тракийската гробница край с. Свещари. - Музеи и паметници на културата, 1983, № 3, 25-80.

Чичикова, М. Гробницата при Свещари. - Изкуство, 1983, № 4, 18-27.

Чичикова, М. и др. Разкопки на тракийския град (обект "Водната централа"). - Археологически открития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989, с. 35-37.

Чичикова, М. и др. Разкопки на тракийския укрепен град при Водната централа край с. Малък Поровец, Разградска област. - Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988, с. 55-57.

Чичикова, М. и др. Крепостта при Водната централа край с. Малък Поровец, Разградски окръг. - Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, с. 73-75.

Шаму, Ф. Гръцката цивилизация през архаичната и класическата епоха. С., 1979.

Шкорпил, К. В защита на българската старина. Варна, 1924.

Шкорпил, К. Некоторыя из дорог Восточной Болгарии. - Изв. Русского Археологического Института в Константинополе, X, 1905, 484-488.

Шкорпил, К. и Х. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. - Народни умотворения, наука и книжнина, VII, VIII, 1982.

Шрамко, В. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев, 1987.

Явашов, А. Отчети на Разградското археологическо дружество, 2, 1924, с. 1-6; 3, 1925, с. 1-6; 6, 1928-1929 с. 18-27; 7, 1930 с. 22.

Balkanska, A. Thracian Sanctuary near Demir Baba Teke. - Helis II, S., 1992, 59-72.

Biernacka-Lubanska, M. Wodociagi rzymskie I wczsnobizantyjskie z Obizaru Mezij I Polnoche; Tracji, Wroclaw-Warszawa, 1973. - Bibliotheca Antiqua, vol. XII.

Burkert, W. Greeck Religion. Harwart, 1985.

Čičikova, M. Céramique thrace fabriquée à la maine du VIe an Ier s. a.n. e. – Thracia, IV, 1977, 123-140.

Čičikova, M. Développement de la céramique thrace à lépoque classique et hellénistique. – Acta antiqua Philippopolitana. Studia archeologica, Serdicae, 1963, 35-48.

Chichicova, M., P. Delev, A. Bozkova. Investigations of the Thracian Fortifield settlement near Sveshtari in the 1986-1988 period. – Helis, II, 1992, 73-88.

Crişan, J. H. Ceramica daco-getica. Bucuraşti, 1969.

Danov, Chr. Getai (Γεται). – Kl. Panly, 2, 1967, Kol. 787-789.

Domaradzki, M. Les Lilux de Culte thraces. – Helis, III, 1994, 69-108.

Domaradzki, M. Santnaires thraces du IIe-Ier mill. nv. n. e. – Acta Archaeologica Carpatica, XXV, 1986, 89-104.

Dorigny, S. Temenos. – B: Dictionnaire des antiquites Greques et romaines, XV, 93.

Fol, Al., M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb near the Village of Sveshari. S., 1986.

Forbes, R. J. Studies in Ancient Technology, I. Leiden, 1995, 145-189.

Gergova, D. Interdisciplinary Approach in the Investigations of Sboryanovo. – Helis, II, 1992, 9-22.

Gergova, D. Studies of Tumulus 13 from the lastern necropolis of Sveshtari (Preliminari communications). – Helis, II, 1992, 119-126.

Gergova, D., I, Iliev, V. Rizzo. Evidence of a seismic event on Thracian Tombs dated to the Hellenistic period (Sveshtari, Northeastern Bulgaria). – Annali di Geofisica, vol. XXXVIII, 5-6, 1995, 919-926.

Goceva, Zl. es Thraces et le sanctuaire de Delphes IVe siecle av. n. e. – Bulgarian Historical Review, 1981, 3, 83-87.

Harrison, J. E. Delphica. – JHSt, XIX, 1899, 214.

Kanitz, F. Donaubulgarien und der Balkan, III, Leipzig, 1882.

Karo, C. Omphalos. – Dictionnaire des antiquites greques et Romaines, I, 197.

Kinnes, J., Kl. Randsberg. The Archeology of death. New directions in Archeology. Cambrige University Press. – Brit. Arch. Rep., 859, Oxford, 85.

Mateva, B. Chalcolitic materials from Demir Baba Teke. – Helis, II, 1992, 54-58.

Metzger, M. Über die spätbronzezeitlichen Tempel. – B: Frühe Phöniker im Libanon. Mainz am Rhein, 1983, Institut für Vor- und Frühgeschichte und Vorderasiatische Archäologie der Universität des Saarlandes, Saarbrücken.

Mustelli, D. Altare. – Enciclopedia dell' Drte Antiqua, I, 282.

Naidenova, V. The Rock Shrines in Thrace. – B: Terra Antiqua Balcanica, V, 1990, 85-100.

Pottier, E. Phiala. – Ditionnaire des antiquites Greques et Romaines, IV, 434.

Reisch. Altar. – B: Ponlys Realencyclopädi der Classischen Altertumswissenschaft, I, col. 1640.

Rutkowski, B. Cult Places in the Aegean World. – Bibliotheca antiqua, X, Wrclaw-Warszava, 1972.

Saglio, E. Adyton. – Dictionnaire des antiquites Greques et Romaines, I, 91.

Saglio, E. Ara. – B: Dictionnaire des antiquites Greques et Romaines, I, 347.

Velkov, J. Der Fels in Kultus der Thraker. – B: Festschrift Rudolf Egger, Klagenfurt, 1952, 28-36.

Ана Балканска
ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ ПРИ "ДЕМИР БАБА ТЕКЕ"
Сборяново II
Първо издание

Редактор: М. Стоянова
Научен редактор: Тотко Стоянов
Преводач: Хр. Йовев
Художествено оформление: ИК "Свят. Наука"
Обработка на карти и рисунки: ИК "Свят. Наука"
Формат: 60/90/8
Печатни коли: 14,75

Предпечатна подготовка: ИК "Свят. Наука"
Печат: Дунав прес АД – Русе